ORXAN MƏMMƏDOV

RUSİYA–UKRAYNA MÜHARİBƏSİ

TARİX, GEOSİYASƏT VƏ GƏLƏCƏYİN MÜHARİBƏSİ

AZƏRBAYCAN ARAŞDIRMA MƏRKƏZİ

Rusiya–Ukrayna müharibəsi: Tarix, geosiyasət və gələcəyin müharibəsi

Orxan Məmmədov

Azərbaycan Araşdırma Mərkəzi

بسم الله الرحمن الرحيم

Mündəricat

Kitab haqqında 15

Giriş 17

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri çərçivəsi 21

Ukraynanın coğrafi, etnik və tarixi əhəmiyyəti: Postsovet perspektivi 26

Tarix 32

İqtisadi əhəmiyyəti 40

Ukraynanın iri şəhər və sənaye mərkəzlərinin Rusiya üçün əhəmiyyəti 44

Kilsə 48

Ukraynada yəhudilər 54

Bohdan Xmelnitski hərəkatı 60

Yəhudi məskunlaşma xətti 66

Yəhudilər Ukrayna ədəbiyyatında 72

Ukraynada yəhudilər yaşayan şəhərlər 76

Odessa 76

Müstəqil Ukraynada yəhudi icmaları 77

Uman və Breslov həsidlərinin ziyarəti 79

Müasir yəhudi təşkilatları və qlobal əlaqələr 80

Ukrayna SSRİ dövründə 82

Müasir Ukrayna tarixi (1991–2014) 89

Post-sovet transformasiyası, geosiyasi balans axtarışı və xarici təsirlərin artması 89

Rusiya ilə bağlılıq və yeni xarici siyasət axtarışı 91

Nüvə arsenalı və Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsi 92

Krım, Sevastopol və Qara dəniz donanması 94

Leonid Kuçma dövrü və geosiyasi balans 95

İqtisadi böhran və oliqarxik sistemin formalaşması 97

1999-cu il seçkiləri və siyasi sistemin problemləri 98

Rəngli inqilablar və Ukraynanın geosiyasi transformasiyası (2004–2014) 99

Narıncı İnqilab və Ukraynada siyasi balansın dəyişməsi . 99

Yuşşenko dövrü və Rusiya ilə münasibətlərin pisləşməsi 101

Qaz böhranları və enerji qarşıdurması 102

NATO-nun Buxarest sammiti və təhlükəsizlik dilemması 103

Viktor Yanukoviçin hakimiyyətə qayıdışı 104

2013-cü il böhranı və Maydan 105

Yanukoviçin hakimiyyətdən uzaqlaşması və legitimlik mübahisəsi 105

Krım və Rusiya–Ukrayna münasibətlərində dönüş 106

Donetsk və Luhanskda silahlı qarşıdurmanın başlanması 108

Minsk sazişləri 109

NATO məsələsi və təhlükəsizlik dilemmasının dərinləşməsi 109

2022-ci il: regional münaqişədən genişmiqyaslı müharibəyə 110
Müharibənin humanitar fəsadları 114
Ümumi qiymətləndirmə 115
Müharibənin yeni texnoloji xarakteri 117
Dron müharibəsi 118
Optik-lifli dronlar və radioelektron mübarizə 119
Kəşfiyyat–zərbə sistemi 120
Klassik atəş gücünün əhəmiyyəti 120
Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış müharibə 122
İnformasiya, kiber və psixoloji qarşıdurma 123
Qərbin hərbi və kəşfiyyat dəstəyi 124
Sənaye və resurs müharibəsi 125
Yeni döyüş meydanı 125
Yekun 126
Rusiya–Ukrayna müharibəsi yeni müharibə nəzəriyyələri kontekstində 128
Müharibələrin nəsillər üzrə təsnifatı. 128
Birinci nəsil müharibə 129
İkinci nəsil müharibə 130
Üçüncü nəsil müharibə 131
Dördüncü nəsil müharibə 132
Beşinci nəsil müharibə 132
Klassik və üçüncü nəsil elementləri 135

Dördüncü nəsil elementləri 136

Ukrayna müharibəsində beşinci nəsil nəsil elementləri.. 137

İnformasiya müharibəsi 138

Kiber müharibə 138

İqtisadi müharibə 139

Süni intellekt və avtonom sistemlər 140

Koqnitiv müharibə və insan düşüncəsinin mübarizə sahəsinə çevrilməsi 140

NATO və koqnitiv üstünlük 142

Koqnitiv müharibənin elmi-texnoloji tərəfi 143

Ukrayna koqnitiv qarşıdurma məkanı kimi 144

Din və identiklik mübarizəsi 145

Təhsil və tarixi yaddaş 146

Gənc nəsil və Qərbə inteqrasiya 147

Regional fərqlər və koqnitiv qarşıdurmanın tarixi zəmini 147

Kiyev Rus irsi uğrunda mübarizə 148

Müharibə başlayandan sonra koqnitiv qarşıdurmanın dərinləşməsi 149

NATO-nun öz yanaşması və Rusiya interpretasiyası 150

Koqnitiv müharibənin paradoksu 150

Yekun nəticə 151

İsrail–Ukrayna münasibətləri İran–Rusiya münasibətlərinə qarşı 154

İran amili 155

Ukrayna İran dronlarına qarşı təcrübə mənbəyi kimi 156

Hava hücumundan müdafiə və mümkün birgə istehsal .. 157

İran–Rusiya və İsrail–Ukrayna oxlarının fərqi 158

İsrailin Rusiya ilə balans siyasəti 159

Yeni texnologiyalar və qarşılıqlı maraq 160

İran–Rusiya münasibətlərinə qarşı yeni təhlükəsizlik dinamikası 161

Yekun 162

Sİ-DƏSTƏKLİ DRONLAR: RUSİYA–UKRAYNA MÜHARİBƏSİ VƏ ONUN UZAQ PERSPEKTİVLİ NƏTİCƏLƏRİ 163

1. Rusiya–Ukrayna müharibəsi və yeni dron müharibəsi dövrü 163

2. Kritik infrastruktur, hibrid təhdidlər və müdafiə doktrinasının dəyişməsi 165

3. Süni intellekt, insan–maşın əməkdaşlığı və ikili istifadə nəzəriyyəsi 168

4. Ukraynada dron texnologiyalarının inkişafı və döyüş meydanına inteqrasiyası 168

5. DELTA sistemi və süni intellektin qərarverməyə inteqrasiyası 170

6. Dron müharibəsində tarixi “ilk”lər və yeni tətbiqlər .. 171

7. Rusiya–Ukrayna müharibəsinin dron texnologiyası baxımından əsas dərsləri 172

8. Mülki təşəbbüslər, Brave1 və mərkəzsizləşdirilmiş innovasiya 173

9. Sİ-dəstəkli dronların ikili istifadə problemi 174

10. Hüquqi və etik problemlər: gələcəyin müdafiə modeli 175

İnsan–Sİ əməkdaşlığı və qərar qəbuletmədə birgə model 176

"Spiderweb" əməliyyatı: insan və Sİ arasında hibrid idarəetmə 177

"Son mərhələ"də Sİ idarəetməsi 178

Məsuliyyət, şəffaflıq və Sİ qərarlarının izah edilməsi. 178

İnsan–Sİ əməkdaşlığında ictimai etimad problemi 179

İnsan imkanlarının genişləndirilməsi və gələcəyin qərar modeli 180

İnsan–Sİ qarşılıqlı təsirində məsuliyyət 181

Məsuliyyət problemi 182

İzah edilə bilən Sİ və qərarların şəffaflığı 183

"Human-in-the-loop" — insanın qərar dövrəsində saxlanılması 184

Avtomatlaşdırma qərəzi 184

Döyüş meydanında daha yüksək avtonomiya ehtiyacı 185

İnsan–Sİ modelində məsuliyyətin qorunması 186

Yeni təhlükəsizlik və müdafiə doktrinası 187

Yeni texnologiyaların yaratdığı məhdudiyyətlər və təhlükələr 187

İctimai etimad təhlükəsizlik doktrinasının elementi kimi 188
Mülki əhalinin müdafiə prosesində iştirakı 188
Kritik infrastrukturun yeni müdafiə modeli 189
İctimai–özəl tərəfdaşlıq və təhlükəsizlik 190
Risk idarəetməsindən proaktiv müdafiəyə keçid 191
Ukrayna təcrübəsi və hərbi innovasiya 191
Yekun 193
Süni intellektin müasir müharibədə rolu 195
ABŞ-ın Sİ əsaslı hərbi modeli 196
Rusiyanın "suveren texnologiya" yanaşması 197
Rusiya–Ukrayna müharibəsində Sİ və dron texnologiyaları 198
Ukraynanın Sİ modeli və Qərb texnologiyaları 199
Sİ və müdafiəçi realizm 200
Sİ, kiber müharibə və informasiya məkanı 201
Ukrayna modelində mərkəzsizləşdirilmiş texnoloji səfərbərlik 202
Kəşfiyyat, Müşahidə və Dərk etmə — İSR 203
Ukraynanın İSR sistemi və xarici dəstək 204
Muxtar və yarımmuxtar silah sistemləri 205
Rusiyanın muxtar sistemlər modeli 206
Ukraynanın muxtar sistemlərə yanaşması 206
Üç fərqli model: ABŞ, Rusiya və Ukrayna 207

Nəticə 208

Sİ, kiber və elektron müharibə 209

Süni intellekt və informasiya müharibəsi 211

Qərb və Ukraynanın əks-informasiya modeli 212

Narrativlər və strateji rəqabət 212

Sİ və komanda-idarəetmə sistemləri 213

İnsan nəzarəti və Sİ-nin məhdudiyyətləri 214

Sİ, informasiya suverenliyi və strateji davamlılıq 215

Sİ-dəstəkli dron müharibəsi və kəmiyyət–texnologiya modeli 216

Ukraynanın dron müharibəsi modeli 218

Dronların "qüvvə çoxaldanı" kimi rolu 219

Ukraynanın Sİ əsaslı kəşfiyyat və hədəfləmə sistemi 220

Açıq mənbə məlumatları və informasiya analizi 221

Sİ və mina təmizləmə əməliyyatları 222

Kiber qarşıdurmada süni intellekt 223

Sİ, təbliğat və informasiya qarşıdurması 224

Sİ, sənaye potensialı və strateji davamlılıq 225

Süni intellekt və Ukraynanın milli təhlükəsizlik strategiyası 226

Kiber təhlükəsizlik və Sİ 226

Sİ və kinetik müdafiənin transformasiyası 228

İnformasiya təhlükəsizliyi və Sİ 229

Xarici texnologiyalar və qərarvermə asılılığı 230

Muxtar silahların hüquqi və etik problemi 231

Ukraynanın hərbi-texnoloji ekosisteminin genişləndirilməsi 232

NATO ilə texnoloji inteqrasiya 232

Sİ, koqnitiv mübarizə və strateji kommunikasiya 233

Sİ və strateji asılılıq dilemması 234

Yekun 235

Rusiyanın Ukraynadakı müharibə üsulu: sıxışdırma və uzunmüddətli təzyiq strategiyası 241

Rusiyanın strateji baxışı və Ukrayna 242

Sıxışdırma müharibəsinin mahiyyəti 243

Strateji təşəbbüs və yavaş irəliləyiş 244

Kiçik hücum qrupları və "atəşlə kəşfiyyat" 244

Uzaqmənzilli zərbələr və arxa cəbhəyə təzyiq 245

Ukraynanın müdafiə modeli 245

Rusiyanın struktur üstünlükləri və məhdudiyyətləri 246

Döyüş meydanındakı real dinamika: sürət, ərazi və tükəndirmə 247

Avdiyivka–Pokrovsk istiqamətində irəliləyiş 247

Kupyansk istiqaməti 248

Mövqe müharibəsi və müdafiənin üstünlüyü 248

2022-ci ilin manevr müharibəsi ilə müqayisə 250

Ukraynanın Xarkov və Xerson əməliyyatları 250
2023-cü il Ukrayna əks-hücumu ilə müqayisə..... 251
Tarixi müqayisələr..... 251
Ərazi sürətindən strateji tükəndirməyə 252
Ərazi qazancları və müharibənin dəyişən xarakteri 253
Texnika itkiləri və sıxışdırma strategiyasının qiyməti 255
Canlı qüvvə itkiləri və insan resursu 256
"Bütün kartlar Rusiyanın əlindədir" yanaşması..... 257
Sıxışdırma müharibəsində zaman və resurs 257
Qərb dəstəyi və Ukraynanın strateji davamlılığı 258
Rusiyanın iqtisadi zəifliklər 259
Müharibənin sosial və siyasi "qan dəyəri"..... 260
Eskalasiya və Moskvanın strateji hesablaması 260
Zaman, iqtisadi dözümlülük və siyasi iradə..... 261
Mənbə müəllifi haqqında 262
Rusiya cəmiyyətinin Ukrayna müharibəsinə münasibəti: 2024-cü ilin iyul göstəriciləri 263
Müharibəyə diqqətin tədricən azalması 263
Rusiya ordusunun fəaliyyətinə dəstək 264
Orduya dəstək, lakin danışıqlara üstünlük 265
İctimai rəyin dəyişkənliyi: sentyabr göstəriciləri..... 267
Hərbi əməliyyatların gedişinə verilən qiymət..... 268

İctimai rəy və Rusiyanın uzunmüddətli müharibə strategiyası 269

Rusiya cəmiyyətində müharibə və sülhə münasibətin dəyişməsi 270

Rusiyanın inkişaf istiqamətinə münasibət 271

Müharibə gündəminə maraq 271

Hərbi əməliyyatların uğuruna münasibət 272

Müharibənin yaxın gələcəkdə başa çatmasına inam..... 273

Putinin mümkün sülh qərarına münasibət 274

İlkin şərt olmadan atəşkəs..... 275

Donald Trampın roluna münasibət 276

İstanbul danışıqlarına münasibət..... 277

İstanbul danışıqlarında tərəflərin niyyətlərinin qavranılması 278

Rusiya cəmiyyətinin arzu etdiyi sülh şərtləri..... 279

Qəbuledilməz və ehtimal olunan sülh şərtləri..... 280

Sülh üçün məcburi hesab edilən şərtlər 281

İnformasiya mənbələri və siyasi mövqelər 282

Rusiya gənclərinin Ukrayna müharibəsinə münasibəti... 283

Müharibə yorğunluğu və siyasi loyallığın paralel mövcudluğu..... 284

2026-cı ilin əvvəli: müharibəyə marağın azalması 287

Fevral 2026: danışıqlara dəstəyin maksimum səviyyəyə yüksəlməsi 288

Mart 2026: sülh istəyinin səbəbləri 289
Orduya dəstək və sülh tələbinin paralel mövcudluğu 290
Aprel–may: müəyyən sərtləşmənin başlanması 291
NATO ilə birbaşa qarşıdurma qorxusu 292
İyun: yenidən danışıqlara dönüş 292
Nüvə silahına münasibət 293
İyul 2026: sülh istəyi ilə sərt şərtlərin paradoksu 294
Müharibənin məsuliyyəti və informasiya mühiti 295
Müharibənin şəxsi həyata daxil olması 296
Gənclər və yaşlılar arasındakı fərq 297
Gender fərqi 298
Televiziya və internet auditoriyası 298
Russian Field göstəriciləri və daha geniş ictimai fon 299
2024–2026: üç illik dəyişmə 300
İctimai rəy sıxışdırma müharibəsinin görünməyən cəbhəsi kimi 302
Son söz 304

Kitab haqqında

“Tarix” — Ukraynanın tarixi formalaşması, Rusiya–Ukrayna münasibətləri, kimlik və tarixi yaddaş; “geosiyasət” — Ukraynanın strateji mövqeyi, Rusiya–Qərb münasibətləri və təhlükəsizlik məsələləri; “gələcəyin müharibəsi” isə dronlar, süni intellekt, elektron və informasiya müharibəsi, yeni texnologiyalarla klassik sənaye müharibəsinin birləşməsini ifadə edir.

Giriş

Rusiya–Ukrayna müharibəsi XXI əsrin ən mühüm hərbi-siyasi qarşıdurmalarından biridir. Onun əhəmiyyəti yalnız Rusiya və Ukrayna arasında gedən ərazi və siyasi mübarizə ilə məhdudlaşmır. Bu müharibə postsovet məkanında uzun illər ərzində yığılan siyasi və geosiyasi ziddiyyətləri üzə çıxardı. Eyni zamanda müasir müharibənin necə dəyişdiyini göstərən böyük bir təcrübəyə çevrildi. Ukraynada köhnə və yeni müharibə üsulları eyni vaxtda istifadə olunur. Cəbhədə səngərlər, artilleriya, minalanmış ərazilər və uzunmüddətli mövqe döyüşləri XX əsrin böyük sənaye müharibələrini xatırladır. Bununla yanaşı, minlərlə dron istifadə edilir, peyk və elektron kəşfiyyat sistemləri məlumat toplayır, süni intellekt böyük həcmdə informasiyanın emalına kömək edir. Elektron müharibə sistemləri rabitə və naviqasiyanı pozmağa çalışır. Sosial şəbəkələr və rəqəmsal platformalar isə informasiya mübarizəsinin ayrıca sahəsinə çevrilib. Beləliklə, Ukraynada keçmişin sənaye müharibəsi ilə gələcəyin rəqəmsal müharibəsi eyni döyüş meydanında birləşib.

Ancaq bu müharibəni anlamaq üçün yalnız 24 fevral 2022-ci ildən başlamaq kifayət deyil. Qarşıdurmanın tarixi və siyasi kökləri daha əvvələ gedib çıxır. Rusiya və Ukrayna arasında ortaq tarixi irs, Kiyev Rus dövlətinin mirası, müxtəlif imperiyalar daxilində formalaşmış regional fərqlər, kazak siyasi ənənəsi, Pereyaslav hadisələri, Rusiya imperiyası və Sovet İttifaqı dövrləri, dil və milli kimlik məsələləri sonrakı proseslərə təsir göstərib. Bu tarix bu gün yalnız keçmişə aid məsələ deyil. O, siyasi legitimlik, milli kimlik uğrunda mübarizənin, xarici qüdrətlərin təsiri və idrak müharibəsinin də bir hissəsinə çevrilib. Eyni tarixi hadisə Rusiya və Ukraynada fərqli şəkildə izah olunur. Kiyev Rus mirası, Pereyaslavın mənası, Sovet dövrünə münasibət, İkinci Dünya

müharibəsinin yaddaşı, rus və Ukrayna dillərinin mövqeyi və pravoslav kilsəsinin statusu müasir siyasi qarşıdurmaya daxil olub. Buna görə Rusiya–Ukrayna qarşıdurması müəyyən mənada yalnız ərazi uğrunda deyil, tarix və kimlik uğrunda gedən mübarizədir.

Ukraynanın coğrafi mövqeyi də ölkəyə xüsusi strateji əhəmiyyət verir. Ukrayna Rusiya ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa arasında yerləşir. Qara dənizə çıxışı, böyük kənd təsərrüfatı imkanları, sənaye bölgələri və nəqliyyat infrastrukturu onun əhəmiyyətini daha da artırır. SSRİ dağıldıqdan və Ukrayna 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin hansı siyasi və təhlükəsizlik sisteminə yaxınlaşacağı mühüm məsələyə çevrildi. Ukraynanın Rusiya ilə dərin tarixi, iqtisadi və sosial əlaqələri qalırdı. Bununla yanaşı, ölkə Avropa strukturları və NATO ilə münasibətlərini genişləndirirdi. Bu proses düz xətt üzrə getmədi. Ukrayna müxtəlif dövrlərdə Rusiya ilə Qərb arasında müəyyən balans yaratmağa çalışdı. Daxili siyasi mübarizə, regional fərqlər və iqtisadi maraqlar da bu prosesə təsir edirdi. 2004-cü il Narıncı inqilabı, sonrakı siyasi böhranlar, NATO ilə münasibətlər, Viktor Yanukoviç dövründə balans siyasətinə cəhd və 2013-cü ilin sonlarında başlayan etirazlar bu tarazlığın getdikcə zəiflədiyini göstərdi.

2014-cü il əsas dönüş nöqtələrindən biri oldu. Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı və Donbasda silahlı qarşıdurmanın başlanması Rusiya–Ukrayna münasibətlərini açıq hərbi münaqişə mərhələsinə keçirdi. Minsk razılaşmaları sonrakı illərdə döyüşlərin intensivliyini müəyyən dövrlərdə azaltdı, lakin siyasi həll əldə olunmadı. 2022-ci ilin fevralında Rusiyanın Ukraynaya qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlaması isə qarşıdurmanı tamamilə yeni miqyasa çıxardı. Müharibənin ilk

mərhələsində daha sürətli nəticə gözləntiləri olsa da, proses fərqli istiqamətdə inkişaf etdi. Müharibə uzandı və tədricən sıxışdırma xarakteri almağa başladı. Müdafiə xətləri dərinləşdi, minalanmış sahələr genişləndi, artilleriya yenidən əsas vasitələrdən birinə çevrildi. İnsan və texnika itkiləri də artdı.

Müharibənin gedişi göstərdi ki, yeni texnologiyalar klassik sənaye müharibəsini aradan qaldırmayıb. Dronlar, süni intellekt, peyk kəşfiyyatı, elektron müharibə və rəqəmsal idarəetmə sistemləri geniş tətbiq olunsa da, artilleriya, logistika, insan ehtiyatı və hərbi sənaye öz əhəmiyyətini qoruyur. Kitabın sonrakı fəsillərində bu texnoloji və sənaye qarşılıqlı əlaqəsi ayrıca təhlil ediləcək.

Süni intellekt bu transformasiyanın mühüm elementlərindən biridir. Onun kəşfiyyat, məlumat emalı, hədəfləmə, pilotsuz sistemlər və qərar qəbuletmədə rolu, eləcə də insan–maşın münasibətlərinə təsiri ayrıca fəsillərdə araşdırılacaq.

Müharibənin başqa bir cəbhəsi informasiya və idrak məkanıdır. Media, sosial şəbəkələr, açıq mənbəli məlumatlar və rəqəmsal texnologiyalar tərəflərin hadisələrin necə qəbul olunmasına təsir göstərmək imkanlarını genişləndirib. Bu səbəbdən tarix, din, dil və milli kimlik məsələləri kitabda müasir informasiya və idrak qarşıdurması ilə əlaqəli şəkildə də nəzərdən keçirilir.

Müharibə uzandıqca resurs, sənaye, insan ehtiyatı, xarici dəstək və siyasi iradənin rolu artır. Buna görə kitabda sıxışdırma müharibəsi və zamanın strateji resurs kimi əhəmiyyəti ayrıca araşdırılır.

Uzunmüddətli qarşıdurmada ictimai dözümlülük də mühüm amildir. Kitabda Rusiya ictimaiyyətinin müharibəyə münasibəti

araşdırılarkən orduya dəstək, müharibənin davam etdirilməsinə münasibət və sülh danışıqlarına dəstək bir-birindən fərqləndirilir.

Beləliklə, Rusiya–Ukrayna müharibəsini yalnız xəritədə cəbhə xəttinin dəyişməsi ilə ölçmək kifayət deyil. Ərazi müharibənin görünən tərəfidir. Onun arxasında sənaye, insan ehtiyatı, texnologiya, informasiya, iqtisadiyyat, xarici dəstək, ictimai dözümlülük və iradə uğrunda başqa bir mübarizə gedir. Bu kitabın əsas məqsədi həmin sahələri vahid çərçivədə araşdırmaqdır. Ukrayna müharibəsinin tarixi kökləri nəzərdən keçiriləcək, lakin tarix müharibənin qaçılmaz səbəbi kimi təqdim edilməyəcək. Geosiyasi rəqabət araşdırılacaq, amma Ukrayna yalnız böyük dövlətlərin mübarizəsinin passiv obyekti kimi göstərilməyəcək. Rusiya təhlükəsizlik yanaşması ilə yanaşı, Ukrayna və Qərbin mövqeləri də nəzərə alınacaq. Müxtəlif siyasi narrativlər isə faktlarla eyniləşdirilməyəcək.

Kitabın əsas sualı yalnız "Rusiya–Ukrayna müharibəsi niyə başladı?" deyil. Daha geniş sual budur: Rusiya–Ukrayna qarşıdurması tarixi və geosiyasi ziddiyyətlərdən necə uzunmüddətli sənaye, texnologiya, informasiya, süni intellekt və ictimai dözümlülük müharibəsinə çevrildi və bu təcrübə gələcəyin müharibələri haqqında bizə nə deyir? Bu suala cavab vermək üçün əvvəlcə Ukraynanın coğrafiyası, tarixi, iqtisadiyyatı və siyasi formalaşması nəzərdən keçiriləcək. Daha sonra postsovet dövrü, Rusiya–Ukrayna münasibətlərinin dəyişməsi və 2014-cü ildən başlayan silahlı qarşıdurma araşdırılacaq. Bunun ardınca 2022-ci ildən sonrakı genişmiqyaslı müharibə, sıxışdırma strategiyası, dronlar, süni intellekt, elektron və informasiya müharibəsi təhlil ediləcək. Son mərhələdə isə iqtisadi, sənaye və ictimai dözümlülük məsələləri əsasında zaman və siyasi iradənin rolu qiymətləndiriləcək.

Bu kitabın məqsədi müharibənin necə bitəcəyini proqnozlaşdırmaq deyil. Məqsəd artıq baş vermiş və davam edən proseslərin ortaya çıxardığı dəyişiklikləri anlamaqdır. Çünki müharibənin nəticəsi necə olursa olsun, Ukraynada əldə edilən hərbi və texnoloji təcrübə yox olmayacaq. Dronların kütləviləşməsi, süni intellektin hərbi sistemlərə daxil olması, elektron müharibənin genişlənməsi, informasiya və idrak mübarizəsinin güclənməsi və sənaye müharibəsinin yenidən ön plana çıxması artıq müasir hərbi düşüncəyə təsir göstərib. Buna görə Ukrayna müharibəsi yalnız böyük geosiyasi böhran deyil. O, keçmişin müharibə üsulları ilə gələcəyin texnologiyalarının qarşılaşdığı böyük hərbi-siyasi təcrübə meydanıdır. Bu müharibəni öyrənmək yalnız Rusiya və Ukraynanın gələcəyini deyil, müharibənin özünün gələcəyini anlamaq baxımından da əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri çərçivəsi

Bu tədqiqat Rusiya–Ukrayna müharibəsini yalnız 2022-ci ildə başlayan genişmiqyaslı hərbi qarşıdurma kimi deyil, daha geniş tarixi, geosiyasi, hərbi, texnoloji və sosial proseslərin davamı kimi araşdırır. Əsas məqsəd bu prosesləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təhlil etməkdir. Buna görə tədqiqat multidissiplinar yanaşmaya əsaslanır. Əsərin əsas sualı belədir: Rusiya–Ukrayna qarşıdurması tarixi və geosiyasi ziddiyyətlərdən necə uzunmüddətli sənaye, texnologiya, informasiya, süni intellekt və ictimai dözümlülük müharibəsinə çevrilib? Bu suala cavab vermək üçün Ukraynanın tarixi və coğrafi mövqeyi, postsovet siyasi inkişafı, 2014-cü ildən sonrakı qarşıdurma, Rusiya və Ukraynanın hərbi modelləri, yeni texnologiyalar, informasiya müharibəsi, sənaye imkanları və ictimai rəy birlikdə araşdırılır.

1. Tarixi-müqayisəli metod. Bu metod Rusiya–Ukrayna münasibətlərinin tarixi inkişafını və müxtəlif dövrlər arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün istifadə olunur. Kiyev Rus dövrü, Pereyaslav hadisələri, Rusiya imperiyası, Sovet İttifaqı və postsovet mərhələsi müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Məqsəd müasir müharibəni tarixin qaçılmaz nəticəsi kimi göstərmək deyil. Əsas məqsəd tarixi yaddaşın, milli kimliyin və keçmiş haqqında fərqli təsəvvürlərin müasir siyasətə necə təsir etdiyini anlamaqdır. Eyni metod hərbi proseslərin dəyişməsini göstərmək üçün də istifadə edilir. Bu baxımdan 2022-ci ilin ilk mərhələsindəki daha sürətli manevr əməliyyatları sonrakı mövqe və sıxışdırma müharibəsi ilə müqayisə olunur.

2. Geosiyasi və strateji təhlil metodu. Bu metod Ukraynanın coğrafi mövqeyini və regional güc münasibətlərindəki yerini araşdırmağa xidmət edir. Ukraynanın Qara dənizə çıxışı, Rusiya ilə Avropa arasında yerləşməsi, sənaye və kənd təsərrüfatı imkanları, enerji və nəqliyyat infrastrukturu nəzərə alınır. Rusiya–Ukrayna münasibətləri daha geniş Rusiya–NATO və Rusiya–Qərb münasibətləri daxilində təhlil edilir. Bununla yanaşı, bütün proses yalnız böyük dövlətlərin rəqabəti ilə izah edilmir. Ukraynanın daxili siyasəti, milli kimliyi və xarici siyasət seçimləri də nəzərə alınır.

3. Diskurs və narrativlərin müqayisəli təhlili. Bu metod tərəflərin eyni hadisələri necə fərqli şəkildə izah etdiyini öyrənmək üçün istifadə olunur. Rusiya siyasi diskursunda NATO-nun genişlənməsi, Qərbin postsovet məkanındakı təsiri və Ukraynanın hərbi-siyasi istiqamətinin dəyişməsi təhlükəsizlik məsələləri kimi təqdim edilir. Ukrayna diskursunda suverenlik, ərazi bütövlüyü və müstəqil xarici siyasət seçimi ön plana çıxır. Əlbəttə, bu proseslər təhlil edilərkən Ukraynanın siyasi və iqtisadi

həyatında mühüm mövqelər tutmuş yəhudi əsilli siyasətçi, oliqarx və biznes elitası nümayəndələrinin rolu, eləcə də Ukraynanın NATO üçün daşıdığı mühüm geosiyasi və hərbi-strateji əhəmiyyət də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Qərb yanaşmasında isə Ukraynanın suverenliyi və beynəlxalq hüquq əsas mövzular kimi göstərilir.

4. Hərbi-strateji və müqayisəli təhlil metodu. Bu metod əməliyyat tempi, ərazi dəyişiklikləri, insan və texnika itkiləri, müdafiə xətləri, artilleriya, dronlar, hava hücumundan müdafiə, elektron müharibə və logistika kimi göstəriciləri müqayisəli şəkildə araşdırmaq üçün istifadə edilir. Sıxışdırma müharibəsi çərçivəsində ərazi qazancları ilə yanaşı, tərəflərin insan, texnika, sursat, sənaye və iqtisadi imkanlarını nə qədər davam etdirə bilməsi də nəzərə alınır.

5. Texnoloji-funksional təhlil metodu. Bu metod dronların, süni intellektin, elektron müharibənin, peyk kəşfiyyatının və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin konkret hərbi funksiyalarını müqayisə etmək üçün istifadə olunur. Qiymətləndirmədə texnoloji səviyyə ilə yanaşı, qiymət, istehsal miqyası, etibarlılıq, adaptasiya və mövcud hərbi sistemlərə inteqrasiya imkanları nəzərə alınır.

6. İnformasiya və idrak müharibəsinin təhlili. Bu metod media, sosial şəbəkələr, dezinformasiya, siyasi narrativlər, tarixi yaddaş və milli kimliyin müharibə qavrayışına təsirini araşdırır. İnformasiya müharibəsi ilə idrak müharibəsi analitik olaraq fərqləndirilir və kitabın tarixi-kimlik bölmələri ilə əlaqəli şəkildə tətbiq olunur.

7. İkinci dərəcəli məlumatların və ictimai rəy sorğularının müqayisəli təhlili. Levada Mərkəzi, Russian Field və digər uyğun mənbələrin sorğuları seçmə qrupu, sualların forması və keçirildiyi siyasi şərait nəzərə alınmaqla müqayisə edilir. Bunlar müəllif tərəfindən keçirilmiş ilkin sorğular deyil. Orduya dəstək,

müharibənin davam etdirilməsinə münasibət və sülh danışıqlarına dəstək ayrı göstəricilər kimi təhlil olunur. Bu metodlarla yanaşı, tədqiqatda mənbələrin tənqidi təhlili ümumi prinsip kimi tətbiq olunur. Rəsmi sənədlər, dövlət strategiyaları, beynəlxalq təşkilatların materialları, akademik araşdırmalar, hərbi-strateji hesabatlar, ictimai rəy sorğuları və açıq mənbələr eyni etibarlılıq səviyyəsində qəbul edilmir. Xüsusilə hərbi itkilər, texnika itkiləri və silah sistemlərinin imkanları haqqında məlumatlara ehtiyatla yanaşılır. Mümkün olduqda məlumatlar bir neçə mənbə ilə müqayisə edilir. Ziddiyyətli məlumatlar olduqda bu fərqlər nəzərə alınır. Fakt, siyasi mövqe və müəllif şərhi də bir-birindən ayrılır. Sənədlərlə və statistik məlumatlarla təsdiqlənən məsələlər faktoloji səviyyədə təqdim edilir. Hadisələrin səbəbləri, məqsədləri və nəticələri haqqında fikirlər isə analitik şərh kimi verilir. Gələcəklə bağlı qiymətləndirmələr fakt kimi deyil, mümkün ssenarilər kimi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın müəyyən məhdudiyyətləri də var. Müharibə davam etdiyi üçün bəzi məlumatlar sonradan dəyişə bilər. Yeni sənədlərin ortaya çıxması mövcud qiymətləndirmələrə də təsir göstərə bilər. Hərbi məlumatların mühüm hissəsi qarşıdurmada iştirak edən tərəflərdən və onlarla əlaqəli mənbələrdən gəlir. Buna görə belə məlumatlara tənqidi yanaşmaq vacibdir. Süni intellekt və muxtar sistemlər də sürətlə inkişaf edir. Bu səbəbdən həmin sahədəki bəzi texnologiyalar və anlayışlar qısa müddətdə dəyişə bilər. İctimai rəy sorğuları isə cəmiyyətin mövqeyini tam və dəyişməz şəkildə göstərmir. Onlar daha çox müəyyən dövrdə mövcud olan əhval-ruhiyyəni və dəyişmə istiqamətini anlamağa imkan verir.

Bütün bu metodlar bir-birindən ayrı şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunur. Çünki Rusiya–Ukrayna müharibəsini yalnız bir səbəblə izah etmək mümkün deyil. Tarixi yaddaş və milli

kimlik siyasi proseslərə təsir göstərir, lakin müharibəni təkbaşına izah etmir. Geosiyasi rəqabət qarşıdurmanın mühüm tərəfidir, amma Ukraynanın daxili siyasi inkişafını və öz seçimlərini əvəz etmir. Hərbi qarşıdurma uzandıqca insan ehtiyatı, sənaye, iqtisadi imkanlar və xarici dəstəyin rolu artır. Eyni zamanda dronlar, süni intellekt və digər yeni texnologiyalar döyüş meydanını dəyişdirir. İnformasiya və idrak mübarizəsi isə müharibənin cəmiyyət tərəfindən necə qəbul olunmasına təsir göstərir. Müharibə uzandıqca ictimai dözümlülük və siyasi iradə də daha böyük əhəmiyyət qazanır. Buna görə tədqiqatda tarix, geosiyasət, hərbi güc, sənaye, texnologiya, informasiya və cəmiyyət bir-birini tamamlayan amillər kimi nəzərdən keçirilir. Əsas məqsəd bu amillərdən birini müharibənin əsas və yeganə səbəbi kimi göstərmək deyil. Məqsəd onların qarşılıqlı təsirini araşdırmaq və bu qarşılıqlı təsirin Rusiya–Ukrayna müharibəsinin xarakterini necə formalaşdırdığını göstərməkdir. Belə yanaşma həm müharibənin yaranmasını, həm onun uzun müddət davam etməsini, həm də müasir müharibə anlayışında ortaya çıxardığı dəyişiklikləri daha bütöv şəkildə təhlil etməyə imkan verir.

Ukraynanın coğrafi, etnik və tarixi əhəmiyyəti: Postsovet perspektivi

Ukrayna Avrasiya məkanının mühüm geosiyasi nöqtələrindən birində, Şərqi Avropada yerləşir və bu mövqe ona siyasi, iqtisadi, hərbi və tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət qazandırır. Ölkə şimalda Belarus, şərq və şimal-şərqdə Rusiya, qərbdə Polşa, Slovakiya və Macarıstan, cənub-qərbdə isə Rumıniya və Moldova ilə həmsərhəddir. Cənubda Qara dənizə, cənub-şərqdə isə Azov dənizinə çıxışı onun strateji mövqeyini daha da gücləndirir.

Ukraynanın coğrafi yerləşməsi tarix boyu onun həm üstünlüyü, həm də əsas geosiyasi problemlərindən biri olub. Şərqi və Mərkəzi Avropa ilə Qara dəniz hövzəsinin kəsişməsində yerləşən bu geniş ərazi müxtəlif dövrlərdə böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu məkanlardan birinə çevrilib. Polşa-Litva Birliyi, Rusiya imperiyası, Avstriya və Avstriya-Macarıstan imperiyaları, Osmanlı imperiyası və Krım xanlığı müxtəlif dövrlərdə müasir Ukrayna ərazilərinin siyasi tarixində rol oynayıblar. Bu səbəbdən Ukraynanın bugünkü siyasi və mədəni quruluşunu yalnız postsovet dövrü ilə deyil, daha qədim tarixi-coğrafi proseslərlə birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Müasir geosiyasi baxımdan isə Ukraynanın yerləşdiyi məkan onu Avropa ilə Rusiya arasında mühüm strateji keçid zonasına çevirir. Şərqi Avropanın geniş düzənlikləri tarixən burada böyük təbii maneələrin az olması ilə seçilib. Buna görə də bu ərazi həm ticarət və nəqliyyat yollarının inkişafına imkan yaradıb, həm də müxtəlif dövrlərdə orduların hərəkət etdiyi əsas istiqamətlərdən biri olub. Ukraynanın siyasi istiqamətinin dəyişməsi buna görə təkcə Kiyevin xarici siyasət seçimi deyil, daha geniş Avropa təhlükəsizlik sisteminə təsir göstərən məsələ kimi qəbul edilir.

Məhz bu səbəbdən Ukraynanın Qərblə siyasi və hərbi yaxınlaşması Moskva tərəfindən uzun müddətdir ciddi təhlükəsizlik məsələsi kimi təqdim olunur. NATO-nun Soyuq müharibədən sonra Şərqi Avropaya doğru genişlənməsi və Avropa İttifaqının postsovet məkanındakı siyasi-iqtisadi təsirinin artması Rusiya siyasi və təhlükəsizlik elitasının mühüm hissəsi tərəfindən ölkənin strateji mövqelərinin zəifləməsi kimi qiymətləndirilib. Bununla yanaşı, Qərbdə və Ukraynada fərqli yanaşma mövcuddur: NATO-nun genişlənməsi həmin dövlətlərin öz təhlükəsizlik və xarici siyasət seçimlərinin nəticəsi kimi izah edilir. Beləliklə, eyni proses Moskva, Kiyev və Qərb paytaxtlarından fərqli təhlükəsizlik məntiqi ilə qiymətləndirilir.

Bu kontekstdə Ukrayna sadəcə Rusiya ilə həmsərhəd postsovet respublikası deyil, Avropanın təhlükəsizlik arxitekturasında mühüm mövqeyə malik dövlətdir. Ukraynanın hansı siyasi və təhlükəsizlik sisteminə yaxınlaşması məsələsinin Rusiya–Qərb münasibətlərində uzun müddət xüsusi əhəmiyyət daşıması da bununla bağlıdır.

Ukraynanın geosiyasi əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirən şəxslərdən biri məşhur amerikalı strateq və ABŞ prezidentinin keçmiş milli təhlükəsizlik müşaviri Zbiqnev Bjezinski olmuşdur. O, 1997-ci ildə nəşr edilən *The Grand Chessboard* (“Böyük şahmat taxtası”) əsərində Ukraynanı Avrasiya məkanındakı mühüm “geosiyasi dayaq nöqtələrindən” — *geopolitical pivot* — biri kimi xarakterizə edirdi. Bjezinskinin məntiqinə görə, müstəqil Ukraynanın mövcudluğu Rusiyanın Avrasiyadakı geosiyasi imkanlarını əsaslı şəkildə dəyişdirirdi. Onun məşhur ifadəsi ilə, “Ukraynasız Rusiya Avrasiya imperiyası olmaqdan çıxır.” Bjezinski hesab edirdi ki, Ukraynanın əhalisi, iqtisadi potensialı, resursları və Qara dənizə çıxışı Rusiyanın Avropa və Asiyanı əhatə

edən böyük güc kimi mövqeyi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu yanaşma mühüm bir məqamı ortaya qoyur: Ukraynanın Rusiya üçün əhəmiyyəti yalnız iki ölkənin uzun tarixi və mədəni əlaqələri ilə məhdudlaşmır. Ukraynanın ərazisi, əhalisi, sənaye potensialı, Qara dəniz hövzəsindəki mövqeyi və Avropaya coğrafi yaxınlığı ona daha geniş strateji əhəmiyyət verir. Məhz buna görə postsovet dövründə Ukraynanın xarici siyasət istiqaməti Rusiya ilə Qərb arasında gedən geosiyasi rəqabətin mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Oxşar, lakin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin realist məktəbi çərçivəsində formalaşdırılmış yanaşmanı amerikalı politoloq Con Mirşaymer də irəli sürüb. Mirşaymer 2014-cü ildə *Foreign Affairs* jurnalında dərc olunan məşhur məqaləsində Ukrayna böhranının izahında NATO və Avropa İttifaqının şərqə doğru genişlənməsinə, eləcə də Qərbin Ukraynanı öz siyasi-iqtisadi məkanına yaxınlaşdırmaq cəhdlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, Rusiya Ukraynanın Qərbin təhlükəsizlik strukturlarına inteqrasiyasını özünün həyati təhlükəsizlik maraqlarına toxunan məsələ kimi qəbul etmişdi.

Mirşaymer bu amili 2014-cü ildə başlayan böhranın əsas səbəblərindən biri kimi qiymətləndirirdi. Lakin bu, beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatında mövcud olan yanaşmalardan biridir və ümumi qəbul edilmiş yeganə izah deyil. Digər tədqiqatçılar Rusiyanın regional siyasətinə, Ukraynanın daxili siyasi proseslərinə, suveren dövlətlərin xarici siyasət seçimi hüququna və Moskvanın postsovet məkanında nüfuzunu qorumaq cəhdlərinə daha böyük əhəmiyyət verirlər. 2014-cü il böhranının səbəbləri barədə *Foreign Affairs*da gedən müzakirələrin özündə də Mirşaymerin izahına alternativ yanaşmalar mövcud idi.

Bu nəzəri mübahisələrin özü belə Ukraynanın beynəlxalq sistemdə tutduğu mövqenin əhəmiyyətini göstərir. Ölkənin geosiyasi istiqaməti yalnız Ukraynanın daxili məsələsi olaraq qalmayıb, Rusiya–Qərb münasibətlərinin və bütövlükdə Avropa təhlükəsizliyinin əsas mövzularından birinə çevrilib.

Coğrafi mövqeyinə paralel olaraq Ukrayna nəqliyyat, ticarət və enerji baxımından da strateji əhəmiyyətə malikdir. Qara dəniz limanları Ukraynanı Qafqaz, Balkanlar, Türkiyə və Aralıq dənizi vasitəsilə daha geniş dünya bazarları ilə əlaqələndirir. Odessa və digər Qara dəniz limanları tarixən ölkənin xarici ticarətində mühüm rol oynayıb. Azov dənizi sahilləri isə xüsusilə Donbas və cənub-şərq sənaye rayonlarının dəniz yollarına çıxışı baxımından əhəmiyyət daşıyıb.

Dnepr çayı da Ukraynanın iqtisadi coğrafiyasının əsas elementlərindən biridir. Şimaldan cənuba doğru ölkənin böyük hissəsindən keçərək Qara dəniz hövzəsinə çıxan Dnepr əsrlər boyu ticarət, məskunlaşma və iqtisadi inkişaf üçün mühüm arteriya olub. Hələ Kiyev Rus dövründə Skandinaviya ilə Bizans arasında mövcud olmuş məşhur "varyaqlardan yunanlara" ticarət yolunun mühüm hissəsi Dnepr hövzəsindən keçirdi. Sonrakı dövrlərdə isə çay üzərində yaradılan hidroenergetika və sənaye infrastrukturu Ukraynanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı.

Enerji sahəsində Ukraynanın əhəmiyyəti xüsusilə sovet dövründən miras qalan geniş təbii qaz tranzit sistemi ilə bağlı idi. SSRİ dağıldıqdan sonra Rusiyadan Mərkəzi və Qərbi Avropaya göndərilən təbii qazın əhəmiyyətli hissəsi uzun illər Ukrayna ərazisindəki magistral boru kəmərləri vasitəsilə daşındı. Bu vəziyyət Kiyevə iqtisadi gəlirlə yanaşı, Rusiya–Avropa enerji münasibətlərində mühüm tranzit mövqeyi qazandırdı. Sonrakı dövrlərdə alternativ boru kəmərlərinin yaradılması bu rolun

çəkisini dəyişdirsə də, enerji infrastrukturu Ukraynanın geoiqtisadi əhəmiyyətinin mühüm elementlərindən biri olaraq qaldı.

Ukraynanın ərazisi təxminən 603 min kvadrat kilometrdir. Bu göstərici onu ərazisi tamamilə Avropada yerləşən dövlətlər arasında ən böyük ölkə edir. Belə geniş ərazi yalnız siyasi və hərbi baxımdan deyil, kənd təsərrüfatı və təbii ehtiyatlar baxımından da böyük üstünlüklər yaradır. Ölkənin ən mühüm təbii üstünlüklərindən biri son dərəcə münbit qara torpaq — çernozem sahələridir. Ukraynanın geniş çöl zonaları dünyanın məhsuldar kənd təsərrüfatı əraziləri sırasına daxildir. Taxıl, qarğıdalı, günəbaxan və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının geniş istehsalı tarixən Ukraynaya mühüm aqrar region statusu qazandırıb. Məhz bu səbəbdən müxtəlif dövrlərdə Ukrayna haqqında "Avropanın taxıl anbarı" ifadəsi işlədilib. Donbasın kömür ehtiyatları, Krivoy Roq dəmir filizi hövzəsi və ölkənin inkişaf etmiş metallurgiya bazası isə onun yalnız aqrar deyil, eyni zamanda böyük sənaye potensialına malik olmasına şərait yaradıb.

Ukraynanın etnik və dil quruluşu da onun tarixi inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Ukraynalılar və ruslar Şərqi Slavyan xalqlarıdır və əsrlərlə eyni və ya bir-biri ilə sıx əlaqəli siyasi-mədəni məkanlarda yaşadıqları üçün dilləri, dini ənənələri və mədəniyyətləri arasında çoxsaylı ortaq cəhətlər mövcuddur. Bununla yanaşı, ukrayna dili ayrıca Şərqi Slavyan dilidir və onun özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.Demoqrafik göstəricilərə münasibətdə isə tarixi dövrü nəzərə almaq vacibdir. Ukraynada müstəqillikdən sonra keçirilmiş ilk və indiyədək yeganə ümumölkə əhali siyahıyaalması 2001-ci ildə baş tutub. Həmin siyahıyaalmaya əsasən, əhalinin təxminən 77,8 faizini etnik ukraynalılar, 17,3 faizini isə etnik ruslar təşkil

edirdi. Digər hissəni belaruslar, moldovanlar, Krım tatarları, bolqarlar, macarlar, rumınlar, polyaklar, yəhudilər, yunanlar və başqa etnik qruplar təşkil edirdi. Buna görə 77–78 və 17–18 faizlik göstəriciləri bugünkü əhali tərkibi kimi deyil, 2001-ci il siyahıyaalmasının nəticələri kimi təqdim etmək daha düzgündür. Sonrakı miqrasiya, 2014-cü ildən başlayan münaqişə, Krımın statusunda baş verən dəyişikliklər və xüsusilə 2022-ci ildən sonrakı genişmiqyaslı müharibə ölkənin faktiki demoqrafik mənzərəsini ciddi şəkildə dəyişdirib.

Bundan başqa, Ukraynada etnik mənsubiyyətlə danışıq dilini eyniləşdirmək düzgün deyil. Tarixən özünü etnik ukraynalı hesab edən, lakin gündəlik həyatda əsasən rus dilindən istifadə edən böyük əhali qrupları da mövcud olub. Xüsusilə ölkənin şərq və cənubundakı iri sənaye şəhərlərində rus dilinin istifadəsi geniş yayılmışdı. Buna görə Ukraynanın dil və kimlik məsələsini sadəcə "ukraynalılar və ruslar" bölgüsü ilə izah etmək ölkənin mürəkkəb sosial quruluşunu tam əks etdirmir.

Bütün bunlar göstərir ki, Ukraynanın əhəmiyyəti yalnız onun Rusiya ilə Qərb arasında yerləşməsi ilə məhdudlaşmır. Geniş ərazisi, Qara dənizə çıxışı, münbit torpaqları, sənaye və mineral ehtiyatları, nəqliyyat yolları, enerji infrastrukturu və böyük Şərqi Avropa məkanı daxilindəki mövqeyi birlikdə ölkənin strateji çəkisini formalaşdırır.

Bu baxımdan Ukraynanın siyasi istiqaməti və daxili sabitliyi Avropanın təhlükəsizlik sistemi, Rusiya ilə Qərb arasındakı münasibətlər və bütövlükdə postsovet Avrasiya məkanındakı güc münasibətləri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sonrakı tarixi proseslər də göstərəcək ki, Ukraynanın coğrafiyası sadəcə onun yerləşdiyi məkan deyil; ölkənin siyasi tarixinin, iqtisadi inkişafının, regional fərqlərinin və xarici güclərlə

münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biridir.

Tarix

Ukraynanın tarixi çoxqatlı və mürəkkəb proseslər üzərində formalaşıb. Bu torpaqlar əsrlər boyu müxtəlif knyazlıqların, dövlət birliklərinin və imperiyaların tərkibində olmuş, Ukrayna dövlətçiliyi isə birdən-birə deyil, mərhələli şəkildə, çox vaxt xarici hakimiyyətlər fonunda və onlarla siyasi-hərbi mübarizə şəraitində təşəkkül tapmışdır. Ukraynanın müxtəlif bölgələrinin uzun müddət fərqli dövlətlərin tərkibində yaşaması ölkənin siyasi mədəniyyətinə, dini mənzərəsinə, dil xüsusiyyətlərinə və regional identikliklərinə də ciddi təsir göstərmişdir. Buna görə müasir Ukraynanın daxili quruluşunu və Rusiya ilə münasibətlərini anlamaq üçün onun tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ukrayna tarixinin başlanğıcı adətən IX–XIII əsrlərdə mövcud olmuş Kiyev Rus dövləti ilə əlaqələndirilir. Kiyev mərkəzli bu dövlət orta əsrlərdə Şərqi Avropanın ən mühüm siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən biri olmuş, Şərqi Slavyan xalqlarının siyasi təşkilatlanması və mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır. Müasir ukraynalıların, rusların və belarusların tarixi-mədəni köklərinin əhəmiyyətli hissəsi məhz bu siyasi-mədəni məkana gedib çıxır.

Kiyev Rus dövlətinin inkişafında mühüm dönüş nöqtələrindən biri 988-ci ildə knyaz Vladimirin xristianlığı qəbul etməsi oldu. Bizans xristianlığının qəbul edilməsi təkcə dini seçim deyildi; bu hadisə Kiyevin Bizans dünyası ilə siyasi və mədəni əlaqələrini gücləndirdi, pravoslav xristianlığının regionda yayılmasına və sonrakı əsrlərdə Şərqi Slavyan xalqlarının dini-mədəni kimliyinin

formalaşmasına böyük təsir göstərdi. Yazı mədəniyyəti, kilsə memarlığı və dini ədəbiyyatın inkişafı da bu proseslə sürətləndi. Kiyev Rus dövləti vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət olaraq uzun müddət qala bilmədi. Knyazlar arasındakı hakimiyyət mübarizəsi və ayrı-ayrı knyazlıqların güclənməsi nəticəsində siyasi parçalanma dərinləşdi. XIII əsrdə baş vermiş monqol yürüşləri isə bu prosesi daha da sürətləndirdi. 1240-cı ildə Batu xanın qüvvələrinin Kiyevi ələ keçirməsi şəhərin siyasi çəkisinə ağır zərbə vurdu. Bununla belə, Kiyev Rus dövlətinin siyasi strukturunun dağılması onun dini və mədəni irsinin yox olması demək deyildi. Bu irs sonrakı dövrlərdə müxtəlif Şərqi Slavyan siyasi mərkəzləri tərəfindən mənimsənildi və davam etdirildi.

Monqol istilalarından sonra şimal-şərqdə Vladimir-Suzdal və daha sonra Moskva knyazlığı tədricən güclənərək gələcək rus dövlətçiliyinin əsas siyasi mərkəzlərindən birinə çevrildi. Cənub-qərbdə isə Qalisiya-Volın knyazlığı müəyyən müddət mühüm siyasi mərkəz olaraq qaldı. Bu səbəbdən Kiyev Rus irsinin davamlılığı məsələsi müasir Ukrayna və Rusiya tarixşünaslığında fərqli şəkildə şərh olunur. Rusiya tarixşünaslığında Kiyev Rus siyasi və dini irsinin sonrakı mərhələdə Moskva knyazlığı və Rusiya dövləti vasitəsilə davam etdirilməsi xüsusilə vurğulanır. Ukrayna tarixşünaslığında isə Kiyev Rus və Qalisiya-Volın siyasi ənənələri Ukrayna dövlətçilik tarixinin erkən mərhələləri sırasında nəzərdən keçirilir. Bu səbəbdən Kiyev Rus irsi bu gün belə hər iki ölkənin tarixi yaddaşında mühüm yer tutur.

XIV əsrdən etibarən müasir Ukraynanın mərkəzi və qərb ərazilərinin böyük hissəsi Litva Böyük Knyazlığının tərkibinə daxil oldu. Litva hakimiyyətinin ilk mərhələlərində yerli əhalinin dini və hüquqi ənənələrinə müəyyən dərəcədə toxunulmur, pravoslav dini mövcudluğunu qoruyur, yerli aristokratiyanın bir

hissəsi isə əvvəlki mövqelərini saxlaya bilirdi. Qədim Rus hüquq və idarəçilik ənənələrinin müəyyən elementləri də Litva dövlətinin daxilində yaşamaqda davam edirdi.

Lakin Litvanın Polşa ilə yaxınlaşması vəziyyəti tədricən dəyişdirdi. 1569-cu il Lublin uniyası nəticəsində Polşa Krallığı ilə Litva Böyük Knyazlığı arasında Polşa-Litva Birliyi — Reç Pospolita yaradıldı və Ukrayna torpaqlarının böyük hissəsi Polşa tacının idarəçiliyinə keçdi. Bundan sonra polyak siyasi və mədəni təsiri daha da gücləndi. Yerli zadəganların müəyyən hissəsi polyaklaşdı və katolikliyə keçdi. Feodal münasibətlərinin sərtləşməsi və kəndlilərin üzərindəki sosial-iqtisadi təzyiqlər də artdı.

Dini münasibətlərdə mühüm hadisələrdən biri 1596-cı il Brest uniyası oldu. Bu razılaşma nəticəsində Roma Papasının ali hakimiyyətini qəbul edən, lakin Şərq xristian ayinlərini qoruyan Yunan Katolik — Uniat kilsəsi formalaşdı. Bu proses xüsusilə qərbi Ukraynanın sonrakı dini və mədəni inkişafına ciddi təsir göstərdi. Beləliklə, sosial, dini və siyasi ziddiyyətlərin dərinləşməsi yerli pravoslav əhali arasında narazılığı artırdı və kazak hərəkatının genişlənməsi üçün münbit zəmin yaratdı.

XVI–XVII əsrlərdə Zaporojye kazakları regionun mühüm hərbi-siyasi qüvvəsinə çevrildilər. Dneprin aşağı axarında yerləşən Zaporojye Siçi yalnız hərbi düşərgə deyil, eyni zamanda özünəməxsus kazak idarəçilik sisteminin mərkəzi idi. Kazaklar sərhəd bölgələrində yaşamaları və hərbi qabiliyyətləri sayəsində Polşa-Litva Birliyi, Krım xanlığı, Osmanlı imperiyası və Rusiya arasında gedən mübarizələrdə mühüm rol oynayırdılar. 1648-ci ildə Bohdan Xmelnitskinin rəhbərliyi altında Polşa hakimiyyətinə qarşı böyük üsyan başladı. Qısa müddət ərzində geniş ərazilərə yayılan bu hərəkat nəticəsində Kazak Hetmanlığı adlandırılan

siyasi qurum meydana gəldi. Hetmanlığın öz hərbi və inzibati idarəçilik sistemi mövcud idi və bu mərhələ Ukrayna dövlətçiliyinin mühüm tarixi pillələrindən biri hesab olunur.

Lakin Hetmanlıq daha böyük regional güclərin əhatəsində yerləşirdi və uzun müddət tam müstəqil siyasi xətt yürütmək imkanına malik olmadı. Xmelnitski Polşa ilə mübarizədə xarici müttəfiq axtarırdı və nəticədə 1654-cü ildə Pereyaslav razılaşması ilə Rusiya çarı ilə siyasi-hərbi münasibət quruldu. Pereyaslav razılaşmasının mahiyyəti sonrakı tarixşünaslıqda ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Rusiya və sovet tarixşünaslığında bu hadisə Ukrayna ilə Rusiyanın birləşməsi kimi təqdim edilmiş, Ukrayna tarixşünaslığının mühüm hissəsində isə daha çox hərbi-siyasi ittifaq və ya çar himayəsinin qəbul edilməsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Bundan sonrakı dövrdə Hetmanlığın muxtariyyəti mərhələli şəkildə məhdudlaşdırıldı. XVIII əsrdə Rusiya imperiyasının mərkəzləşdirmə siyasəti gücləndikcə kazak idarəçilik institutları da aradan qaldırıldı. 1764-cü ildə hetman vəzifəsinin ləğv edilməsi, 1775-ci ildə isə Zaporojye Siçinin Rusiya ordusu tərəfindən dağıdılması bu prosesin əsas mərhələləri oldu.

XVIII əsrin sonlarında Polşa-Litva Birliyinin bölüşdürülməsi və Rusiya imperiyasının Qara dəniz istiqamətində genişlənməsi nəticəsində Ukrayna torpaqlarının böyük hissəsi əsasən iki imperiyanın tərkibində qaldı. Mərkəzi, şərqi və cənubi Ukraynanın böyük hissəsi Rusiya imperiyasına daxil edildi, qərbdəki Qalisiya və bəzi digər ərazilər isə Habsburqların idarə etdiyi Avstriya imperiyasının, daha sonra Avstriya-Macarıstanın tərkibində qaldı.

Məhz bu siyasi bölünmə sonrakı Ukrayna identikliyinin formalaşmasına mühüm təsir göstərdi. Rusiya imperiyasının

tərkibində yaşayan Ukrayna əhalisi ilə Avstriya-Macarıstanın idarə etdiyi qərb bölgələrinin əhalisi fərqli siyasi, dini və mədəni mühitlərdə inkişaf edirdi. XIX əsrdə bu fərqlər fonunda Ukrayna milli hərəkatı və ədəbi dilinin inkişafı da sürətləndi. Taras Şevçenko kimi şair və ziyalıların fəaliyyəti Ukrayna milli şüurunun formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət qazandı.

Rusiya imperiyasında Ukrayna dilinin ictimai istifadəsinin məhdudlaşdırıldığı mərhələlər də oldu. 1863-cü il Valuev sirkulyarı və 1876-cı il Ems fərmanı Ukrayna dilində müəyyən nəşr və mədəni fəaliyyətlərə məhdudiyyətlər qoyurdu. Avstriya-Macarıstanın tərkibindəki Qalisiya isə XIX əsrin sonlarına doğru Ukrayna milli və siyasi hərəkatının mühüm mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Beləliklə, Ukraynanın müxtəlif hissələrinin əsrlər boyu fərqli imperiyaların tərkibində yaşaması sonrakı regional identikliklərin formalaşmasına təsir edən əsas tarixi amillərdən biri oldu. Bu təsirin izlərini müasir Ukraynada da görmək mümkündür. Hazırda Rusiya ilə Ukrayna arasında yaşanan qarşıdurmanın tarixi fonunu araşdırarkən bu fərqli siyasi və mədəni təcrübəni nəzərə almaq lazımdır. Bununla belə, müasir qarşıdurmanı yalnız bu amillə izah etmək kifayət deyil. Sovet dövrünün mirası, 1991-ci ildən sonrakı dövlət quruculuğu, Rusiya və Ukraynanın fərqli xarici siyasət istiqamətləri, NATO məsələsi, 2014-cü ildən sonra baş verən hadisələr və təhlükəsizliklə bağlı qarşılıqlı ziddiyyətlər də ayrıca rol oynayıb.

XX əsrin əvvəllərində Ukrayna ərazisi imperiyaların süqutu fonunda yenidən böyük siyasi dəyişikliklərlə üzləşdi. Birinci Dünya müharibəsi, 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının dağılması və Avstriya-Macarıstanın sonrakı süqutu Ukrayna siyasi qüvvələrinə dövlət qurmaq üçün yeni imkan yaratdı.

1917–1921-ci illər bu baxımdan son dərəcə qarışıq mərhələ idi. Kiyevdə yaradılmış Mərkəzi Rada əvvəlcə Rusiya daxilində geniş muxtariyyət tələb etsə də, sonradan Ukrayna Xalq Respublikasının müstəqilliyini elan etdi. Ardınca Pavlo Skoropadskinin rəhbərlik etdiyi Hetman dövləti, Direktoriyanın hakimiyyəti və qərbdə Qərbi Ukrayna Xalq Respublikası kimi müxtəlif siyasi qurumlar meydana gəldi. Eyni zamanda, bolşeviklər, Ağ hərəkat, Polşa ordusu və müxtəlif yerli hərbi qüvvələr Ukrayna ərazisində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. Ukrayna tarixşünaslığında 1917–1921-ci illər buna görə müasir dövlətçilik mübarizəsinin mühüm mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Lakin daxili siyasi parçalanma, hərbi zəiflik və xarici müdaxilələr uzunmüddətli müstəqil Ukrayna dövlətinin qurulmasına imkan vermədi. Nəticədə Ukraynanın böyük hissəsində sovet hakimiyyəti bərqərar oldu və 1922-ci ilin sonunda Ukrayna Sovet Sosialist Respublikası SSRİ-ni yaradan təsisçi respublikalardan biri oldu. Qərbi Ukraynanın müəyyən hissələri isə müharibələrarası dövrdə Polşa, Rumıniya və Çexoslovakiyanın tərkibində qaldı. Sovet dövründə Ukrayna formal olaraq ittifaq respublikası və dövlət institutlarına malik olsa da, real siyasi suverenliyi son dərəcə məhdud idi və əsas siyasi qərarlar Kommunist Partiyasının ümumittifaq strukturları vasitəsilə Moskvada müəyyənləşdirilirdi. Bununla belə, sovet mərhələsi müasir Ukraynanın iqtisadi, demoqrafik və ərazi quruluşunun formalaşmasında olduqca mühüm rol oynadı.

Ukrayna SSR SSRİ-nin əsas sənaye və kənd təsərrüfatı mərkəzlərindən birinə çevrildi. Donbas kömür hövzəsi, Krivoy Roq dəmir filizi yataqları, Dneprboyu metallurgiya müəssisələri, Xarkov və Dnepropetrovskdakı maşınqayırma və hərbi-sənaye

kompleksləri ölkənin strateji əhəmiyyətini artırırdı. Taxıl, günəbaxan və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında da Ukrayna SSRİ iqtisadiyyatında xüsusi yer tuturdu.

Lakin sovet dövrü yalnız sənayeləşmə və iqtisadi inkişafdan ibarət deyildi. Kollektivləşdirmə, Stalin repressiyaları və xüsusilə 1932–1933-cü illərin ağır aclığı (Holodomor) Ukrayna tarixinin ən faciəli səhifələrindən birinə çevrildi. Müxtəlif hesablamalar mövcud olsa da, müasir demoqrafik araşdırmalarda aclıq nəticəsində Sovet Ukraynasında təxminən 3,5–4 milyon insanın həyatını itirdiyi göstərilir. İkinci Dünya müharibəsi isə Ukrayna ərazisinə daha böyük dağıntılar və insan itkiləri gətirdi. Eyni zamanda, məhz sovet dövründə müasir Ukraynanın ərazi çərçivəsi əsasən formalaşdı. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və sonrasında əvvəllər Polşa, Rumıniya və Çexoslovakiyanın tərkibində olmuş bir sıra qərb əraziləri Ukrayna SSR-ə birləşdirildi. 1954-cü ildə Krım vilayəti də Rusiya SFSR-dən Ukrayna SSR-ə verildi. Beləliklə, əsrlər boyu müxtəlif dövlətlərin tərkibində olmuş Ukrayna ərazilərinin böyük hissəsi vahid sovet respublikası çərçivəsində birləşdirildi. Bu, sovet dövrünün Ukrayna dövlətçiliyi baxımından mühüm paradokslarından biri idi: bir tərəfdən real siyasi suverenlik mövcud deyildi, digər tərəfdən isə sonradan müstəqil Ukraynanın ərazi əsasına çevriləcək vahid inzibati-siyasi məkan formalaşırdı.

1980-ci illərin sonlarında SSRİ-də başlayan siyasi və iqtisadi böhran Ukraynada da milli və suverenlik hərəkatını gücləndirdi. 16 iyul 1990-cı ildə Ukrayna SSR Ali Soveti Dövlət Suverenliyi haqqında Bəyannaməni qəbul etdi. Sənəd Ukrayna qanunlarının respublika ərazisində ittifaq qanunlarından üstünlüyünü və Ukraynanın öz iqtisadi, maliyyə və təhlükəsizlik institutlarını yaratmaq hüququnu təsbit edirdi.

1991-ci ilin avqustunda Moskvada baş verən uğursuz çevriliş cəhdindən sonra proses sürətləndi və 24 avqust 1991-ci ildə Ukrayna parlamenti dövlət müstəqilliyini elan etdi. Müstəqillik qərarı həmin ilin 1 dekabrında ümumxalq referendumuna çıxarıldı. Referendumda seçicilərin 84 faizdən çoxu iştirak etdi və səs verənlərin 90,3 faizi Ukraynanın müstəqilliyini dəstəklədi. Maraqlıdır ki, müstəqillik yalnız qərb və mərkəzi bölgələrdə deyil, Donetsk və Luqansk kimi şərq vilayətlərində də böyük səs çoxluğu qazandı. Referendum müasir Ukrayna dövlətinin siyasi legitimliyi baxımından həlledici hadisə oldu. Bir neçə gün sonra, 8 dekabr 1991-ci ildə, Ukrayna, Rusiya və Belarus rəhbərlərinin imzaladığı Belovej razılaşması SSRİ-nin mövcudluğuna faktiki son qoydu və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasını nəzərdə tutdu.

Beləliklə, Ukrayna dövlətçiliyinin tarixi düzxətli proses olmayıb. Kiyev Rus dövrünün siyasi və dini irsi, Litva və Polşa hakimiyyəti, kazak Hetmanlığı, Rusiya və Avstriya-Macarıstan imperiyalarında yaşanan fərqli tarixi təcrübələr, 1917–1921-ci illərin dövlətçilik cəhdləri və sovet dövründə vahid ərazi-siyasi məkanın formalaşması müasir Ukraynanın meydana gəlməsinə öz təsirini göstərib.

Ukrayna uzun müddət müxtəlif dövlət və imperiyalar arasında bölünmüş olsa da, dil, mədəni yaddaş, dini ənənələr, kazak irsi və XIX–XX əsrlərdə güclənən milli-siyasi hərəkatlar ayrıca Ukrayna kimliyinin formalaşmasına şərait yaradıb. 1991-ci ildə yaranan müstəqil Ukrayna dövləti də məhz bu müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd tarixi təcrübələrin birləşdiyi siyasi məkan kimi meydana çıxıb. Bu mürəkkəb tarixi miras sonrakı dövrdə Ukraynanın daxili siyasi inkişafına, regional fərqlərinə və xüsusilə Rusiya ilə münasibətlərinə ciddi təsir göstərəcəkdi.

İqtisadi əhəmiyyəti

Ukrayna uzun illərdir ki, münbit torpaqları və böyük kənd təsərrüfatı potensialına görə "Avropanın çörək səbəti" kimi tanınır. Ölkənin geniş ərazilərini əhatə edən məhsuldar qara torpaqlar (çernozem) taxılçılığın və digər kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradıb. Ukrayna xüsusilə buğda, qarğıdalı, arpa və günəbaxan məhsullarının istehsalı və ixracında dünya bazarında mühüm mövqeyə malikdir. Bu potensial Ukraynanın əhəmiyyətini ölkə sərhədlərindən xeyli kənara çıxarır. Dünya Bankının məlumatına görə, Rusiya–Ukrayna müharibəsindən əvvəl Ukrayna dünya buğda ixracının həcm etibarilə təxminən 6 faizini təmin edirdi, qarğıdalı və günəbaxan toxumu kimi məhsullar da nəzərə alındıqda onun müvafiq dünya ixracındakı çəkisi təxminən 10 faizə çatırdı. Bəzi idxalçı dövlətlərin Ukrayna məhsullarından asılılığı isə bundan xeyli yüksək idi. Məsələn, müharibədən əvvəl Livanın buğda idxalının təxminən 67 faizi, Qambiyanın isə 84 faizi Ukraynanın payına düşürdü.

Günəbaxan yağı Ukraynanın aqrar ixrac potensialının ən diqqətəlayiq nümunələrindən biridir. 2024-cü ildə Ukrayna təxminən 5,37 milyon ton xam günəbaxan yağı ixrac edib və bu göstərici ilə dünya üzrə ən böyük ixracatçı olub. Bu fakt Ukraynanın kənd təsərrüfatının yalnız regional deyil, qlobal ərzaq bazarındakı çəkisini göstərir.

Məhz bu səbəbdən Ukraynada baş verən siyasi, iqtisadi və xüsusilə hərbi qeyri-sabitlik dünya ərzaq bazarına təsir göstərə bilir. Qara dəniz limanlarından ixracın məhdudlaşması, əkin sahələrinin sıradan çıxması, nəqliyyat və enerji infrastrukturunun zədələnməsi və sığorta xərclərinin artması Ukrayna məhsullarının dünya bazarlarına çatdırılmasını çətinləşdirir. Bu təsir xüsusilə

Yaxın Şərq və Afrika kimi idxal olunan taxıldan daha çox asılı olan regionlarda hiss oluna bilər. Beləliklə, Ukraynanın kənd təsərrüfatı potensialı onu qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm halqalarından birinə çevirir.

Bununla yanaşı, Ukrayna yalnız aqrar ölkə deyil. Sovet dövründə formalaşmış geniş sənaye bazası, metallurgiya müəssisələri, maşınqayırma, kimya sənayesi, energetika və hərbi-sənaye kompleksi ölkənin iqtisadi strukturunda mühüm yer tutub. Xüsusilə Donbas kömür hövzəsi, Krivoy Roq dəmir filizi yataqları və Dneprboyu sənaye mərkəzləri Ukraynanı keçmiş SSRİ-nin əsas ağır sənaye bazalarından birinə çevirmişdi.

Ukrayna eyni zamanda zəngin mineral ehtiyatlara malikdir. Ölkədə titan filizləri, qrafit, uran, dəmir filizi və digər sənaye əhəmiyyətli faydalı qazıntılar mövcuddur. ABŞ Geoloji Xidmətinin məlumatına görə, Ukrayna 2024-cü ildə müharibə şəraitinə baxmayaraq rutil, ilmenit və dəmir filizi kimi bir sıra mineral məhsulların dünya üzrə mühüm istehsalçılarından biri olaraq qalırdı; ölkə həmçinin əhəmiyyətli qrafit istehsalçısıdır və böyük kömür və uran resurslarına malikdir.

Xüsusilə titan və qrafit müasir sənaye baxımından diqqətəlayiqdir. Titan aerokosmik sənaye, aviasiya, kimya və bir sıra hərbi-sənaye sahələrində istifadə olunur. Qrafit isə batareya texnologiyalarında və enerji keçidi ilə əlaqəli sənaye sahələrində mühüm xammaldır. Ukraynada litium ehtiyatlarının mövcudluğu da ölkənin gələcək mineral-xammal potensialı haqqında müzakirələrdə xüsusi yer tutur. Bununla belə, geoloji ehtiyatın mövcudluğu ilə onun iqtisadi cəhətdən rentabelli şəkildə hasil edilərək bazara çıxarılması eyni anlayış deyil. Buna görə Ukraynanın kritik minerallar sahəsindəki əhəmiyyətini daha çox

böyük potensiala malik strateji resurs bazası kimi qiymətləndirmək məqsədəuyğundur.

Bu resurslar Ukraynanın daxili iqtisadi inkişafı üçün mühüm baza yaratmaqla yanaşı, Qərb ölkələri üçün də enerji keçidi, yeni texnologiyalar və kritik xammal tədarük zəncirlərinin şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə kritik mineralların tədarükünün məhdud sayda ölkədə cəmləşməsi şəraitində Ukraynanın ehtiyatları onun uzunmüddətli geoiqtisadi əhəmiyyətini artıra bilər.

Ukraynanın iqtisadi əhəmiyyəti onun coğrafi mövqeyi və nəqliyyat infrastrukturu ilə də sıx bağlıdır. Ölkə Avropa, Rusiya və Qara dəniz hövzəsini birləşdirən tarixi nəqliyyat yollarının üzərində yerləşir. Qara dəniz limanları, geniş dəmir yolu sistemi, avtomobil yolları, Dnepr çayı və sovet dövründən qalan boru kəmərləri Ukraynanı mühüm tranzit məkanına çevirib. Xüsusilə Qara dəniz Ukrayna iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Odessa bölgəsindəki limanlar vasitəsilə taxıl, bitki yağları, metallurgiya məhsulları və digər yüklərin dünya bazarlarına çıxarılması mümkündür. Buna görə Qara dənizə sərbəst çıxış məsələsi yalnız hərbi-strateji deyil, Ukraynanın iqtisadi müstəqilliyi və xarici ticarət imkanları ilə də birbaşa bağlıdır.

Enerji infrastrukturu da Ukraynanın postsovet dövründəki strateji əhəmiyyətini artıran amillərdən biri olub. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Rusiyadan Avropaya ixrac edilən təbii qazın mühüm hissəsi uzun müddət Ukrayna ərazisindən keçən magistral qaz kəmərləri vasitəsilə daşınıb. Alternativ marşrutların meydana çıxması bu rolun çəkisini tədricən azaltsa da, Ukraynanın geniş boru kəməri və enerji infrastrukturu ölkənin geoiqtisadi əhəmiyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayıb.

Digər tərəfdən, Ukrayna Rusiya üçün də tarixən sənaye və iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyıb. Bunun əsas səbəblərindən biri sovet iqtisadiyyatının vahid istehsal sistemi kimi qurulması idi. Müxtəlif məhsulların ayrı-ayrı komponentləri Rusiya və Ukraynanın fərqli müəssisələrində istehsal edilirdi. Buna görə 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra siyasi sərhədlər yaransa da, iki ölkə arasında çoxsaylı sənaye əlaqələri uzun müddət davam etdi.

Ukraynanın metallurgiya, kömür, maşınqayırma, aviasiya, gəmiqayırma və hərbi-sənaye müəssisələri postsovet sənaye zəncirinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. Məsələn, Ukraynanın mühərrik, turbin, aviasiya və raket-kosmik sənayesində formalaşmış texnoloji bazası sovet dövründə ümumittifaq istehsal sisteminin tərkib hissəsi idi. Bu səbəbdən Rusiya və Ukrayna arasında siyasi münasibətlərin pisləşməsi yalnız ticarətə deyil, onilliklər ərzində formalaşmış istehsal və texnoloji əlaqələrə də təsir göstərdi.

Beləliklə, Ukrayna ərzaq, sənaye, mineral xammal, nəqliyyat, enerji və logistika baxımından çoxşaxəli strateji əhəmiyyətə malik dövlətdir. Ölkədə baş verən proseslərin təsiri yalnız qonşu dövlətlərlə məhdudlaşmır; Qara dəniz ticarətindən dünya ərzaq bazarlarına, kritik mineral tədarükündən Avropanın təhlükəsizlik və iqtisadi sisteminə qədər daha geniş miqyasda hiss olunur. Bu səbəbdən Ukrayna həm Rusiya, həm Avropa dövlətləri, həm də daha geniş beynəlxalq iqtisadi sistem üçün mühüm maraq məkanlarından biri olaraq qalır.

Ukraynanın iri şəhər və sənaye mərkəzlərinin Rusiya üçün əhəmiyyəti

Ukraynanın iri şəhərləri Rusiya baxımından təkcə coğrafi obyektlər deyil, eyni zamanda siyasi, iqtisadi, sənaye, logistika və hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyan mərkəzlərdir. Bunun səbəbi Ukrayna iqtisadiyyatının və sənayesinin müəyyən böyük şəhərlər və sənaye rayonları ətrafında cəmləşməsidir. Limanlar, dəmir yolları, enerji infrastrukturu, metallurgiya müəssisələri və ağır sənaye kompleksləri bu şəhərlərin əhəmiyyətini onların inzibati sərhədlərindən xeyli kənara çıxarır.

Müasir münaqişə şəraitində bu şəhərlərin əhəmiyyəti yalnız onların iqtisadi potensialı ilə məhdudlaşmır. Böyük nəqliyyat qovşaqları qüvvə və təchizatın daşınmasına, limanlar xarici ticarətə və dəniz kommunikasiyalarına, sənaye mərkəzləri isə iqtisadi və texnoloji potensiala təsir göstərir. Buna görə iri şəhərlər üzərində nəzarət məsələsi müharibənin siyasi və iqtisadi nəticələri baxımından da əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan Odessa xüsusi yer tutur. Coğrafi baxımdan Şərqi Ukraynada deyil, ölkənin cənub-qərbində, Qara dəniz sahilində yerləşən Odessa Ukraynanın ən mühüm liman və nəqliyyat mərkəzlərindən biridir. Şəhərin və ətraf limanların əhəmiyyəti ilk növbədə Ukraynanın dünya bazarlarına dəniz çıxışı ilə bağlıdır. Taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının, eləcə də müxtəlif sənaye yüklərinin ixracında Odessa bölgəsinin liman infrastrukturu mühüm rol oynayır.

Odessanın strateji çəkisi onun Qara dənizdəki mövqeyi ilə daha da artır. Ukraynanın əsas Qara dəniz limanlarına çıxışının qorunması Kiyev üçün xarici ticarət və iqtisadi dayanıqlıq məsələsidir. Rusiya baxımından isə bu sahil xətti Qara dənizdəki

hərbi-strateji vəziyyət, Krımın təhlükəsizliyi və dəniz kommunikasiyaları ilə əlaqələndirilir. Buna görə Odessa ətrafında gedən strateji hesablamalar yalnız şəhərin öz iqtisadi potensialından deyil, onun bütövlükdə Ukraynanın Qara dənizə çıxışındakı rolundan qaynaqlanır.

Xarkov isə tamam başqa xüsusiyyətlərə malikdir. Rusiya sərhədinə yaxın yerləşən şəhər tarixən Ukraynanın ən böyük sənaye, elm və təhsil mərkəzlərindən biri olub. Xarkovun maşınqayırma, energetika avadanlığı, nəqliyyat vasitələri və hərbi-sənaye sahəsində uzun sənaye ənənəsi mövcuddur. Şəhərdə yerləşən böyük zavodlar və elmi-tədqiqat institutları sovet dövründə ümumittifaq sənaye sisteminin mühüm hissəsini təşkil edirdi.

Xarkovun tarixi-siyasi əhəmiyyətini artıran başqa bir məqam da mövcuddur: 1919–1934-cü illərdə Xarkov Sovet Ukraynasının paytaxtı olmuşdur. Sonradan paytaxt Kiyevə köçürülsə də, Xarkov Ukrayna SSR-in əsas sənaye və elmi mərkəzlərindən biri olaraq qaldı. Şəhərin Rusiya sərhədinə yaxınlığı, böyük dəmir yolu qovşağı olması və sənaye bazası müasir müharibədə onun strateji çəkisini daha da artırır.

Şərqdə yerləşən Donetsk və Luqansk isə daha geniş Donbas sənaye regionunun mərkəzləridir. Donbas XIX əsrin sonlarından etibarən kömür hasilatı və ağır sənayenin inkişaf etdiyi əsas bölgələrdən biri olub. Sovet dövründə bu region SSRİ-nin kömür, metallurgiya, maşınqayırma və kimya sənayesinin mühüm bazalarından birinə çevrilmişdi. Donetsk və ətrafındakı sənaye şəhərlərinin iqtisadi inkişafı məhz kömür mədənləri və metallurgiya kompleksləri ilə sıx bağlı idi.

Buna görə Donbasın əhəmiyyəti yalnız kömür ehtiyatlarından ibarət deyil. Onilliklər ərzində burada mədənlər, metallurgiya

zavodları, elektrik stansiyaları, dəmir yolları və müxtəlif sənaye müəssisələrinin bir-birinə bağlı olduğu böyük iqtisadi kompleks formalaşmışdı. 2014-cü ildən etibarən regionun uzunmüddətli müharibə zonasına çevrilməsi bu iqtisadi sistemə ciddi zərər vurub. Buna baxmayaraq, Donbas Rusiya–Ukrayna qarşıdurmasında həm siyasi-simvolik, həm iqtisadi, həm də hərbi baxımdan əsas mübahisə məkanlarından biri olaraq qalır.

Mariupol isə Donbas sənaye kompleksini Azov dənizi ilə birləşdirən mühüm liman və metallurgiya şəhəri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Şəhərdə yerləşən böyük metallurgiya müəssisələri Mariupolu Ukraynanın polad istehsalının mühüm mərkəzlərindən birinə çevirmişdi. Onun Azov dənizində yerləşməsi Donbas sənaye məhsullarının dəniz yolu ilə daşınmasına imkan verirdi.

Mariupolun strateji çəkisi 2014-cü ildən sonra daha da artdı. Coğrafi baxımdan şəhər Krımla Donbas arasında yerləşən cənub-şərq sahil xəttinin mühüm nöqtələrindən biridir. Rusiya qüvvələrinin 2022-ci ildə şəhəri ələ keçirməsindən sonra Krımla Rusiyanın nəzarətindəki Donbas əraziləri arasında Azov dənizi boyunca quru əlaqəsi daha bütöv xarakter aldı. Buna görə Mariupolun əhəmiyyəti sənaye və liman imkanları ilə yanaşı, cənub cəbhəsinin coğrafiyası ilə də bağlıdır.

Zaporojye və ümumilikdə Dneprboyu sənaye zonası Ukraynanın energetika və ağır sənaye sistemində başqa bir mühüm mərkəzdir. Zaporojye metallurgiya, maşınqayırma və enerji istehsalı ilə seçilir. Dnepr üzərində yerləşən Dnepr Su Elektrik Stansiyası — DneproGES sovet sənayeləşməsinin ən məşhur layihələrindən biri olmuş və regionda böyük sənaye komplekslərinin inkişafına enerji bazası yaratmışdır.

Burada mühüm coğrafi fərqi də qeyd etmək lazımdır: Zaporojye şəhəri ilə Zaporojye Atom Elektrik Stansiyası eyni yerdə deyil. Avropanın ən böyük atom elektrik stansiyalarından biri olan Zaporojye AES Zaporojye şəhərində deyil, daha cənubda, Enerhodar yaxınlığında yerləşir. Buna baxmayaraq, bütövlükdə Zaporojye vilayətinin enerji və sənaye infrastrukturu regionun strateji əhəmiyyətini ciddi şəkildə artırır.

Kiyev isə digər şəhərlərdən fərqli olaraq ilk növbədə siyasi və simvolik əhəmiyyət daşıyır. Paytaxtda Ukraynanın prezident administrasiyası, parlamenti, hökuməti və əsas dövlət institutları yerləşir. Buna görə Kiyev üzərində nəzarət məsələsi sadəcə böyük şəhərə nəzarət deyil, dövlət idarəetmə sisteminin taleyi ilə əlaqəli məsələdir. 2022-ci ilin fevral və mart aylarında Rusiya qüvvələrinin Kiyev istiqamətində irəliləməsi də paytaxtın müharibədəki xüsusi strateji əhəmiyyətini nümayiş etdirdi.

Kiyevin başqa bir əhəmiyyəti isə onun tarixi-simvolik çəkisindən irəli gəlir. Şəhər Kiyev Rus dövlətinin tarixi mərkəzi olduğundan həm Ukrayna, həm də Rusiya tarixi yaddaşında xüsusi yer tutur. Buna görə Kiyevin əhəmiyyəti yalnız müasir Ukraynanın paytaxtı olması ilə məhdudlaşmır; şəhər Şərqi Slavyan tarixinin və dini-mədəni irsinin ən mühüm mərkəzlərindən biridir.

Bütün bunlarla yanaşı, Ukraynanın strateji xəritəsini yalnız ayrı-ayrı şəhərlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Dnipro, Krivoy Roq və Nikolayev kimi şəhərlər də ölkənin iqtisadi və hərbi-sənaye potensialında mühüm yer tutur. Dnipro sovet dövründən raket-kosmik və maşınqayırma sənayesinin böyük mərkəzi, Krivoy Roq dəmir filizi və metallurgiya bazası, Nikolayev isə Qara dəniz gəmiqayırmasının əsas mərkəzlərindən

biri kimi inkişaf edib. Bu şəhərlər Ukraynanın sənaye coğrafiyasının bir-biri ilə əlaqəli sistem olduğunu göstərir.

Beləliklə, Ukraynanın iri şəhərlərinin strateji əhəmiyyətini yalnız onların əhalisi və ya inzibati statusu müəyyən etmir. Odessa Qara dənizə çıxışı, Xarkov sənaye-elmi potensialı və sərhədə yaxınlığı, Donetsk və Luqansk Donbas sənaye hövzəsi, Mariupol Azov dənizi və metallurgiya infrastrukturu, Zaporojye energetika və ağır sənaye, Kiyev isə siyasi idarəetmə və tarixi-simvolik çəkisi ilə fərqlənir. Müasir müharibədə bu şəhər və sənaye mərkəzləri buna görə sadəcə yaşayış məkanları deyil. Onların ətrafında nəqliyyat xətləri, enerji sistemləri, sənaye müəssisələri, limanlar və dövlət idarəetmə infrastrukturu cəmləşir. Nəticədə Ukraynanın iqtisadi coğrafiyası ilə müharibənin strateji coğrafiyası bir çox nöqtədə üst-üstə düşür. Bu xüsusiyyət Ukraynanın ayrı-ayrı bölgə və şəhərlərinin Rusiya üçün niyə iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıdığını anlamağa imkan verir.

Kilsə

Ukraynanın dini və mədəni kimliyinin tarixi kökləri IX–XIII əsrlərdə mövcud olmuş Kiyev Rus dövləti ilə sıx bağlıdır. Kiyev mərkəzli bu siyasi birlik Şərqi Slavyan xalqları üçün ortaq tarixi, mədəni və dini məkan yaratmışdır. 988-ci ildə knyaz Vladimirin xristianlığı qəbul etməsi bu baxımdan həlledici dönüş nöqtəsi oldu. Bizans xristianlığının qəbul edilməsi nəticəsində Konstantinopolun dini və mədəni təsiri Kiyev Rus ərazisində gücləndi və pravoslav xristianlığı sonrakı əsrlərdə region xalqlarının kimliyinin əsas elementlərindən birinə çevrildi.

Bu hadisə yalnız dini xarakter daşımırdı. Xristianlığın qəbulundan sonra Bizans dini ənənəsi ilə yanaşı, kilsə memarlığı, yazı mədəniyyəti, dini ədəbiyyat və müəyyən siyasi-mədəni

təsəvvürlər də regiona yayıldı. Kiyev tədricən Şərqi Avropanın mühüm pravoslav mərkəzlərindən birinə çevrildi. Sonrakı dövrlərdə yaradılan Kiyev-Peçersk Lavrası isə Şərqi Slavyan pravoslavlığının ən nüfuzlu dini və monastır mərkəzlərindən biri oldu.

Məhz bu ortaq dini irs ukraynalılarla ruslar arasında əsrlərlə davam edən mənəvi-mədəni bağlılığın əsaslarından birini təşkil etdi. Kiyev Rus dövlətinin siyasi baxımdan parçalanmasından sonra belə pravoslavlıq müxtəlif Şərqi Slavyan torpaqları arasında dini-mədəni əlaqəni qoruyub saxladı. Buna görə pravoslavlıq Ukraynada sadəcə dini inanc sistemi deyil, həm də tarixi yaddaş və identiklik məsələsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin Ukrayna pravoslavlığının Moskva ilə əlaqələrinin formalaşması daha sonrakı tarixi proseslərin nəticəsidir. Kiyev mitropoliyası ilkin olaraq Konstantinopol Patriarxlığının yurisdiksiyası altında idi. 1686-cı ildə Konstantinopol Patriarxlığının verdiyi qərarla Moskva patriarxına Kiyev mitropolitini təyin etmək (daha dəqiq desək, seçilmiş mitropoliti təqdis etmək) hüququ verildi. Bu qərarın dəqiq kanonik mahiyyəti sonradan Moskva və Konstantinopol arasında ciddi mübahisə mövzusuna çevrildi. Moskva bunu Kiyev mitropoliyasının öz yurisdiksiyasına keçməsinin tarixi-kanonik əsası kimi qəbul etdi. Konstantinopol isə xüsusilə 2018-ci ildə irəli sürdüyü mövqedə 1686-cı il aktının Kiyev üzərində tam və daimi yurisdiksiya transferi mənasına gəlmədiyini bildirdi.

Sonrakı əsrlərdə Ukrayna torpaqlarının böyük hissəsinin Rusiya imperiyasının, daha sonra isə Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması nəticəsində Moskvanın Ukrayna pravoslavlığı üzərində institusional təsiri möhkəmləndi. Sovet dövründə dövlətin dinə qarşı apardığı siyasət bütün pravoslav strukturlara

ciddi zərbə vurdu. Kilsələr bağlandı, dini xadimlər repressiyalara məruz qaldı və dini fəaliyyət sərt dövlət nəzarəti altına alındı. Bununla belə, İkinci Dünya müharibəsi dövründən etibarən Moskva Patriarxlığının müəyyən fəaliyyət imkanları yenidən genişləndirildi və Ukraynadakı pravoslav strukturlar da əsasən Rusiya Pravoslav Kilsəsinin tərkibində fəaliyyət göstərdilər.

SSRİ-nin süqutuna yaxın dövrdə və xüsusilə 1991-ci ildə Ukraynanın dövlət müstəqilliyini əldə etməsindən sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Siyasi müstəqilliklə yanaşı, dini institutların da milli dövlətçilik çərçivəsində yenidən qurulması məsələsi gündəmə gəldi. Ukraynanın müstəqil dövlət olduğu halda onun ən böyük dini institutlarından birinin xarici dini mərkəzlə — Moskva Patriarxlığı ilə kanonik əlaqədə qalması getdikcə daha çox siyasi və ictimai mübahisə doğururdu.

Bu dövrdə Ukrayna pravoslavlığı daxilində bir neçə struktur meydana gəldi. Moskva Patriarxlığı ilə kanonik birlikdə fəaliyyət göstərən Ukrayna Pravoslav Kilsəsi (UOK) uzun müddət ölkənin ən böyük pravoslav strukturlarından biri olaraq qaldı. Bununla yanaşı, Moskvanın yurisdiksiyasından çıxaraq müstəqil Ukrayna kilsəsi yaratmağa çalışan Kiyev Patriarxlığı Ukrayna Pravoslav Kilsəsi və Ukrayna Avtokefal Pravoslav Kilsəsi də fəaliyyət göstərirdi. Lakin həmin strukturlar uzun müddət dünya pravoslavlığının böyük hissəsi tərəfindən kanonik kilsələr kimi tanınmırdı.

Beləliklə, 1991-ci ildən sonra pravoslavlığın institusional forması tədricən yalnız dini və kanonik məsələ olmaqdan çıxaraq milli kimlik, dövlət suverenliyi və Ukraynanın Rusiya ilə münasibətləri ilə əlaqələndirilməyə başladı. Xüsusilə 2014-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı və Donbasda müharibənin

başlanmasından sonra Moskva ilə dini bağlılıq məsələsinə Ukrayna cəmiyyətində münasibət daha həssas xarakter aldı.

Bu prosesin əsas dönüş nöqtəsi 2018–2019-cu illərdə baş verdi. 15 dekabr 2018-ci ildə Kiyevdə keçirilən Birləşdirici Şurada Ukrayna Pravoslav Kilsəsi (Orthodox Church of Ukraine (OCU)) yaradıldı və mitropolit Epifani onun rəhbəri seçildi. Konstantinopol Ekümenik Patriarxlığı həmin şuranı yeni avtokefal kilsənin təsis şurası kimi tanıdı.

Ardınca 6 yanvar 2019-cu ildə Konstantinopol Patriarxı I Varfolomey Ukrayna Pravoslav Kilsəsinə avtokefaliya verən Tomosu təqdim etdi. Tomos Ukrayna kilsəsini özünüidarə edən avtokefal pravoslav kilsəsi kimi tanıdı və onun mərkəzini Kiyev olaraq müəyyənləşdirdi. Beləliklə, 2018-ci ilin dekabrında kilsənin yaradılması ilə 2019-cu ilin yanvarında onun avtokefaliyasının Tomos vasitəsilə rəsmiləşdirilməsi eyni prosesin iki ayrı mərhələsi idi.

Bu hadisə pravoslav dünyasında ciddi parçalanmaya səbəb oldu. Moskva Patriarxlığı Konstantinopolun qərarını kanonik baxımdan qanunsuz hesab etdi və yeni Ukrayna kilsəsinin legitimliyini tanımadı. Moskvanın mövqeyinə görə, Ukrayna ərazisi Rusiya Pravoslav Kilsəsinin kanonik ərazisinin bir hissəsi idi və Konstantinopolun burada başqa avtokefal kilsə yaratmaq hüququ yox idi. Konstantinopol isə tarixi Kiyev mitropoliyası üzərində öz kanonik səlahiyyətlərini əsas gətirərək Ukraynaya avtokefaliya vermək hüququna malik olduğunu müdafiə etdi.

Nəticədə məsələ yalnız Moskva və Kiyev arasında deyil, Moskva ilə Konstantinopol arasında da pravoslav dünyasının nüfuz və yurisdiksiya mübahisəsinə çevrildi. Yeni Ukrayna kilsəsi bütün yerli pravoslav kilsələri tərəfindən eyni şəkildə tanınmadığından bu parçalanmanın kanonik nəticələri bu gün də

davam edir. Bu qarşıdurmanın siyasi tərəfi də mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Ukraynanın o zamankı prezidenti Petro Poroşenko avtokefaliya prosesini açıq şəkildə dəstəkləyirdi və onu Ukraynanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqələndirirdi. Konstantinopolun Tomosunda da Ukraynanın siyasi müstəqilliyi və kilsə özünüidarəsi tələbinin uzun tarixi xüsusi qeyd edilirdi. Beləliklə, kilsə məsələsi dini çərçivədən çıxaraq dövlətçilik və milli identiklik siyasətinin mühüm elementlərindən birinə çevrildi.

2022-ci ildə Rusiya–Ukrayna müharibəsinin genişmiqyaslı mərhələyə keçməsi dini parçalanmanı daha da dərinləşdirdi. Moskva Patriarxlığı ilə tarixi və kanonik əlaqələri olan Ukrayna Pravoslav Kilsəsi Rusiya Patriarxı Kirillin müharibəyə münasibətindən açıq şəkildə uzaqlaşmağa çalışdı. 27 may 2022-ci ildə keçirilən şurada kilsənin nizamnaməsinə dəyişikliklər edildi və Moskva Patriarxlığından müstəqilliyi vurğulayan mövqe qəbul edildi.

Lakin həmin qərardan sonra da UOK-un Moskva Patriarxlığı ilə kanonik münasibətlərinin tamamilə kəsilib-kəsilmədiyi mübahisəli olaraq qaldı. UOK özünü inzibati baxımdan müstəqil kilsə kimi təqdim edir, onun tənqidçiləri və Ukrayna dövlətinin bəzi qurumları isə strukturun Rusiya Pravoslav Kilsəsi ilə kanonik və institusional əlaqələrinin tam aradan qalxmadığını bildirirlər. Buna görə onu sadəcə əvvəlki kimi "Moskva Patriarxlığına tabe kilsə" adlandırmaq da, bütün əlaqələrin mübahisəsiz şəkildə tam kəsildiyini söyləmək də mövcud vəziyyətin mürəkkəbliyini tam əks etdirmir.

Müharibə şəraitində məsələ Ukraynanın milli təhlükəsizlik siyasətinə də daxil oldu. 20 avqust 2024-cü ildə Ukrayna parlamentinin qəbul etdiyi 3894-IX saylı qanun Rusiya Pravoslav

Kilsəsinin Ukraynadakı fəaliyyətini qadağan etdi və qadağan olunmuş xarici dini təşkilatla müəyyən edilmiş meyarlar əsasında əlaqəli sayılan Ukrayna dini təşkilatlarının fəaliyyətinin dayandırılması üçün hüquqi mexanizm yaratdı. Qanun konkret olaraq bütün UOK icmalarını avtomatik şəkildə ləğv etmir; əlaqənin qanunda müəyyən edilmiş meyarlarla təsbit olunmasını və müvafiq hüquqi proseduru nəzərdə tutur.

Beləliklə, Ukraynada pravoslavlıq məsələsi artıq yalnız "hansı patriarxlığa tabe olmaq" sualından ibarət deyil. Burada kanonik legitimlik, dövlət suverenliyi, milli təhlükəsizlik, tarixi yaddaş və geosiyasi istiqamət eyni nöqtədə birləşir.

Bu mənzərədə pravoslavlığın institusional bölünməsi sadəcə teoloji mübahisə deyil, iki xalq arasında ortaq tarixi mirasın fərqli siyasi və milli oxunuşlara tabe tutulmasının nümunəsidir. Kiyev Rus dövründən gələn ortaq dini-mədəni irs müasir dövrdə iki fərqli identiklik narrativinin mühüm elementinə çevrilib. Ukrayna tərəfdə bu irs müstəqil milli dövlətçilik və ayrıca kilsə ənənəsinin tarixi əsası kimi təqdim edilir. Rusiya dini-siyasi diskursunda isə Kiyev Rus irsi ruslar və ukraynalılar arasında tarixi-mənəvi birliyin əsaslarından biri kimi vurğulanır.

Bu qarşıdurmanın daha geniş ideoloji tərəfi də mövcuddur. Rusiya Pravoslav Kilsəsinin diskursunda işlədilən "Rus dünyası" — "Russkiy mir" anlayışı Rusiya, Ukrayna və Belarusun ortaq pravoslav və tarixi-mədəni sivilizasiya məkanına aid olması ideyası ilə əlaqələndirilir. Ukraynada müstəqil kilsə tərəfdarları isə məhz belə bir yanaşmadan ayrılmanı dövlətin siyasi və mədəni suverenliyinin mühüm hissəsi kimi görürlər. Bunun nəticəsində kilsə üzərində mübahisə əslində keçmişin kimə məxsus olması və həmin keçmişin müasir milli kimliklər daxilində necə şərh edilməli olduğu haqqında daha böyük mübahisənin bir hissəsinə

çevrilib. Burada mühüm bir paradoks ortaya çıxır. Əsrlər boyu ruslar və ukraynalılar arasında ortaq dini-mədəni bağ yaradan pravoslavlıq müasir dövrdə onların siyasi və milli identikliklərinin ayrılmasının əsas mübahisə sahələrindən birinə çevrilib. Eyni Kiyev Rus irsi bir tərəfdən tarixi birlik və mənəvi davamlılığın sübutu, digər tərəfdən isə ayrıca Ukrayna dini və dövlətçilik ənənəsinin tarixi əsası kimi təqdim olunur.

Bu baxımdan Ukraynada pravoslav kilsəsinin Moskva mərkəzli dini sistemdən uzaqlaşması yalnız kilsədaxili islahat kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu proses Ukrayna dövlətçiliyinin və milli identikliyinin yenidən müəyyənləşdirilməsi, Rusiyanın tarixi-mədəni təsirinin zəiflədilməsi və ölkənin dini institutlarının milli siyasi məkan daxilində yenidən qurulması ilə paralel gedir. Eyni zamanda, Moskva və ona bağlı dini dairələr bu prosesi kanonik ənənənin pozulması və ortaq pravoslav məkanının siyasi məqsədlərlə parçalanması kimi qiymətləndirirlər.

Nəticədə Ukrayna kilsəsi ətrafında gedən mübarizə dini legitimlik, tarixi yaddaş, milli suverenlik və müasir təhlükəsizlik reallıqlarının kəsişdiyi mürəkkəb prosesə çevrilib. Kiyev Rus dövründən başlayan ortaq dini tarix XXI əsrdə Ukrayna və Rusiya arasında gedən daha geniş identiklik mübarizəsinin əsas sahələrindən biri halına gəlib. Buna görə kilsə məsələsi Rusiya–Ukrayna münasibətlərinin yalnız dini deyil, tarixi, siyasi və geosiyasi ölçülərini anlamaq baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ukraynada yəhudilər

Orta əsrlərin sonlarından etibarən indiki Ukrayna ərazilərində böyük yəhudi icmalarının formalaşması əsasən Mərkəzi və Şərqi Avropadan gələn Aşkenaz yəhudiləri ilə bağlı olmuşdur. XIV

əsrdən başlayaraq bu torpaqların böyük hissəsi Polşa Krallığı və Litva Böyük Knyazlığının tərkibində idi. Xüsusilə XV–XVI əsrlərdə Mərkəzi Avropadan şərqə doğru yəhudi köçlərinin güclənməsi nəticəsində indiki Ukrayna ərazilərində yəhudi əhalisinin sayı artmağa başladı.

Həmin dövrdə siyasi hakimiyyət yəhudilərin bu ərazilərdə məskunlaşmasını təşviq edir və onlara müəyyən dini, hüquqi və iqtisadi imtiyazlar verirdi. Polşa kralları və Litva knyazları tərəfindən yaradılan bu sistemdə yəhudilər bir sıra hallarda birbaşa hökmdarın himayəsi altında fəaliyyət göstərirdilər. Bu siyasətin iqtisadi məqsədləri, yəni ticarətin inkişaf etdirilməsi, vergi gəlirlərinin artırılması və geniş torpaq mülklərinin idarə olunması aydın görünsə də, yerli əhalinin idarə edilməsində vasitəçi təbəqə kimi yəhudilərdən istifadə edilməsi də həmin sosial-iqtisadi sistemin mühüm xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdi. Başqa sözlə, yerli əhali ilə siyasi-iqtisadi hakimiyyət arasında bir sıra vasitəçi təbəqələr meydana gəlmişdi və yəhudilərin bu mexanizmi də ələ keçirmişdilər. Sonrakı dövrlərdə bu vəziyyət yerli əhali arasında yəhudilərin hakimiyyət və zadəganlarla əlaqəli sosial təbəqə kimi qəbul edilməsinə səbəb olan amillərdən biri oldu.

Polşa monarxlarının yəhudilərə verdiyi hüquqlar daha qədim dövrə gedib çıxırdı. Yəhudilər ayrıca vergilər ödəyir, bunun müqabilində dini həyatlarını və müəyyən daxili məsələlərini öz icma strukturları vasitəsilə idarə edə bilirdilər. Bu sistem nəticəsində Polşa-Litva Birliyi zamanla dünyanın ən böyük, iqtisadi və mədəni baxımdan ən canlı Aşkenaz yəhudi mərkəzlərindən birinə çevrildi. XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Ukrayna ərazilərinə yəhudi köçü xüsusilə sürətləndi. Tarixi məlumatlara görə, 1569–1648-ci illərdə Ukrayna

torpaqlarındakı yəhudi əhalisinin sayı təxminən 4 mindən 50 mindən çox insana yüksəlmişdi.

Lvov (Lviv) kimi şəhərlərdə yəhudilər çoxmillətli və çoxdinli mühitdən, eyni zamanda Polşa hakimiyyətinin verdiyi hüquq və himayədən istifadə edərək şəhərin iqtisadi həyatında mühüm mövqelər tutmağa başladılar. Ticarət, sənətkarlıq, maliyyə əməliyyatları və müxtəlif vasitəçilik sahələrində onların fəaliyyəti genişlənirdi. Bununla yanaşı, bütün yəhudi əhalisini varlı və hakim mövqedə təsəvvür etmək doğru olmazdı, onların arasında kiçik tacirlər, sənətkarlar və aşağı gəlirli şəhər əhalisi də çox idi. Lakin iqtisadi və inzibati sistemdə görünən mövqelərdə çalışan yəhudilər yerli əhalinin istismarında daha fəal rol oynayırdılar.

Dediyimiz kimi, yəhudilərin bu bölgədəki mövqeyi yalnız mədəni və dini həyatla məhdudlaşmırdı. Zaman keçdikcə onların müəyyən təbəqələri Polşa-Litva Birliyinin iqtisadi və inzibati mexanizmlərində xüsusi rol oynamağa başladılar. Bu rol xüsusilə kənd təsərrüfatına əsaslanan feodal sistemdə özünü göstərirdi.

Polşa zadəganları (şlyaxtalar) geniş torpaq sahələrinə sahib olsalar da, iri torpaq sahiblərinin bir hissəsi öz mülklərində daimi yaşamır, şəhərlərdə və saraylarda yaşayırdı. Ukrayna ərazilərində böyük latifundiyaların meydana gəlməsi ilə bu məsələ daha da əhəmiyyətli oldu. 1569-cu il Lublin uniyasından sonra Polşa və polyaklaşmış zadəganların Ukrayna torpaqlarındakı böyük mülkləri sürətlə genişləndi və kəndlilərin feodal öhdəlikləri ağırlaşdı.

Torpaqlardan gəlir əldə etmək, kəndlilərdən vergi və müxtəlif ödənişləri toplamaq, istehsalı təşkil etmək və təsərrüfatı idarə etmək üçün zadəganlar bu funksiyaların bir hissəsini vasitəçilərə həvalə edirdilər. Məhz bu nöqtədə yəhudi icarədarlar və idarəçilər

sistemin yerli əhali istismar edən mühüm iqtisadi oyunçulara çevrilmişdilər.

Bu sistem daha çox arenda adı ilə tanınırdı. Yəhudilər zadəganlardan kəndləri və ya iri mülklərin müəyyən hissələrini, dəyirmanları, şərabxana və meyxanaları, balıqçılıq hovuzlarını, meşələri, içki istehsalı və satışı imtiyazlarını, bəzən isə birbaşa vergi və digər gəlirləri toplamaq hüququnu müəyyən məbləğ qarşılığında icarəyə götürürdülər. Arenda yalnız Ukraynaya məxsus sistem deyildi və müxtəlif mənşəli icarədarlar burada iştirak edə bilirdilər. Lakin Polşa-Litva Birliyində yəhudi icarədarların bu sahədə nəzərəçarpacaq mövqeyi vardı.

Yəhudi icarədarlar hakimiyyətin və zadəganların verdiyi hüquqlara arxalanaraq icarəyə götürdükləri təsərrüfatdan gəlir əldə etməli və zadəgana ödədikləri məbləği çıxarmalı idilər. Buna görə də kəndlilərdən vergilərin, rüsumların və müxtəlif ödənişlərin mümkün qədər tam şəkildə toplanmasında birbaşa iqtisadi maraqları vardı. Bu ödənişlərin sərt və amansız üsullarla tələb edilməsi kəndli əhali üçün onsuz da ağır olan iqtisadi yükü daha da dözülməz hala gətirirdi.

Kəndli üçün isə verginin və iqtisadi öhdəliyin arxasında duran real torpaq sahibi olan pan çox vaxt uzaq və əlçatmaz idi. Gündəlik həyatda bu yükü tətbiq edən, vergini tələb edən və ya təsərrüfat öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən konkret vasitəçi ilə qarşılaşırdı. Həmin qəddar, amansız vasitəçilər isə adətən yəhudi icarədarlar idi, kəndli haqlı olara feodal sisteminin təzyiqini məhz onun simasında görürdü.

Kəndli baxımından zülm abstrakt "feodal sistemi" anlayışından ibarət deyildi. Onun qarşısında vergi yığan, faiz verən, dəyirmanı, meyxananı və ya içki istehsalı və satışı hüququnu idarə edən konkret şəxs dayanırdı. Yəhudi icarədarlar

panın tələb etdiyindən də artıq gəlir əldə etməyə çalışdığı və ya ödənişləri xüsusilə sərt üsullarla topladığı üçün xalq arasında mənfur olmuşdular.

Yəhudilər eyni zamanda panların mülklərində idarəçi, dəyirmançı, meyxana və şərab istehsalı müəssisələrinin operatoru, vergi toplayan, biznes agenti və kəndlə şəhər arasında ticarət vasitəçisi kimi çıxış edirdilər. Tarixi mənbələrdə onların iri mülklərin icarədarları və idarəçiləri kimi də fəaliyyət göstərdikləri qeyd edilir. Hətta bəzi mülk idarəçilərinin zadəganın adından müəyyən inzibati və məhkəmə səlahiyyətlərinə malik olduğu hallar mövcud idi.

Bu mövqelər yəhudi icmasının müəyyən hissəsinə iqtisadi təsir və nisbi rifah qazandırsa da, eyni zamanda yerli xristian əhali ilə dərin sosial uçurumun yaranmasına şərait yaradırdı. Burada dini fərqlilik də iqtisadi münasibətlərə əlavə olunurdu: bir tərəfdə əsasən pravoslav ukraynalı kəndli, digər tərəfdə çox vaxt katolik və ya polyaklaşmış iri torpaq sahibi, onların arasında isə müəyyən hallarda yəhudi icarədar və idarəçi dayanırdı.

Bu sosial modelin yaratdığı gərginlik sonrakı hadisələrdə daha açıq şəkildə ortaya çıxdı. 1648-ci ildə Bohdan Xmelnitskinin rəhbərliyi ilə başlayan böyük kazak üsyanı yalnız Polşa hakimiyyətinə qarşı siyasi mübarizə deyildi. Burada sosial, dini və iqtisadi narazılıqlar da bir-birinə qarışmışdı. Yəhudilər Polşa şlyaxtasının nümayəndələri və vasitəçiləri kimi qəbul edildikləri üçün üsyan zamanı yəhudi icmaları da ağır zorakılıqların hədəfinə çevrildi. Tarixi mənbələr həmin dövrdə yəhudilərin məhz Polşa torpaq sahiblərinin nümayəndələri kimi qəbul edilməsinin onlara qarşı hücumlarda mühüm amillərdən biri olduğunu göstərir. Bu münasibət sonrakı dövrlərdə də tamamilə yox olmadı. XVIII əsrdə Sağsahil Ukraynasında baş verən haydamak üsyanları zamanı da

polyak zadəganları və onların idarə sistemi ilə yanaşı yəhudi idarəçilər, meyxanaçılar və borc verənlər hücumların hədəfləri arasında idilər. Bu üsyanların arxasında sosial, milli və dini ziddiyyətlər dayanırdı və mənbələrdə feodal öhdəliklərinin ağırlaşmasının, zadəganların və onların idarəçilərinin fəaliyyətinin xalq narazılığını artırdığı göstərilir.

Beləliklə, Polşa-Litva Birliyi və onun tərkibində olan Ukrayna torpaqlarında yəhudi icmasının tarixi yalnız dini və mədəni inkişaf hekayəsi deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi qarşıdurmaların tarixidir. Yəhudilərin müəyyən hissəsinin iqtisadi sistemdə oynadığı rol struktur baxımından zadəganlar (panlar) tərəfindən yaradılmış və idarə olunan sistemin daxilində formalaşmışdı. Bununla belə, yerli əhali ilə birbaşa təmasda olan bəzi yəhudi icarədarların mənfəəti maksimumlaşdırmağa yönəlmiş sərt davranışları kəndli qavrayışında acgözlük və qəddarlıq kimi qəbul edilir və onlara qarşı xüsusi nifrətin yaranmasına səbəb olurdu.

Bu tarixi münasibətlərin izləri Ukrayna tarixinin sonrakı mərhələlərində də müxtəlif formalarda ortaya çıxdı. Yəhudilər XIX və XX əsrlərdə də Ukraynanın iqtisadi, mədəni, siyasi və ictimai həyatında mühüm rol oynamağa davam etdilər. Beləliklə, Ukrayna–yəhudi münasibətlərinin tarixi əməkdaşlıq və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrlə yanaşı, ağır sosial və etnik qarşıdurmaların da mövcud olduğu mürəkkəb tarixdir.

Müasir dövrdə də Ukraynanın siyasi və ictimai həyatında yəhudi mənşəli şəxslərin nəzərəçarpacaq nüfuzunu müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan, Ukraynanı idarə edən siyasi elitanın və Rusiya ilə qarşıdurmanın mərkəzində dayanan qüvvələrin daxilində yəhudi amili çoc güclüdür. Yəhudi mənşəli müxtəlif siyasi və iqtisadi aktorların mövcudluğu öz-özlüyündə onların vahid siyasi mərkəzdən hərəkət etdiyi təsəvvürünü yaradır.

Bohdan Xmelnitski hərəkatı

1648-ci ildə Zaporojye kazaklarının başçısı Bohdan Xmelnitskinin rəhbərliyi ilə başlanan üsyan Ukrayna tarixində dönüş nöqtəsi hesab olunur. Bu hərəkat təkcə hərbi qarşıdurma deyil, uzun illər Polşa-Litva Birliyinin feodal idarəçiliyi altında yığılıb qalmış sosial, iqtisadi və dini gərginliklərin partlayış nöqtəsi idi. Xmelnitski üsyanı kazakların və pravoslav ukraynalı əhalinin siyasi hüquqlarını, dini azadlığını və sosial statusunu qorumaq məqsədi daşıyan genişmiqyaslı milli-azadlıq mübarizəsi kimi meydana çıxdı. Müasir Ukrayna tarixşünaslığında bu hadisə çox vaxt 1648–1657-ci illər milli inqilabı və ya milli-azadlıq mübarizəsi kontekstində nəzərdən keçirilir. Üsyanın miqyası həqiqətən də böyük idi: kazak üsyanı qısa müddətdə kəndlilərin, şəhər əhalisinin və pravoslav zadəganların müəyyən hissələrinin də qoşulduğu geniş hərəkata çevrildi.

Üsyanın sosial bazasını təşkil edən Zaporojye kazakları Dnepr çayının aşağı axarında formalaşmış, azadlıq ruhu ilə yaşayan və özünüidarə ənənələrinə malik hərbi icma idi. Onlar Polşa zadəganlarının torpaq siyasətindən, kazak reyestrlərinin məhdudlaşdırılmasından, pravoslavlığın sıxışdırılmasından, eləcə də əvvəlki bölmədə qeyd etdiyimiz kimi, yəhudi icarədar və idarəçilərin fəaliyyətindən qaynaqlanan sosial-iqtisadi narazılıqlardan şikayətlənirdilər. Yerli əhalinin bir hissəsinin nəzərində yəhudi vasitəçilərin özbaşınalığı, sərt vergi və ödəniş toplama üsulları, borc və icarə münasibətlərindəki davranışları ümumi feodal istismarının görünən tərəflərindən birinə çevrilmişdi.

XVI–XVII əsrlərdə Polşa hakimiyyəti kazakları mühüm hərbi güc kimi istifadə etsə də, eyni zamanda onların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa və yalnız müəyyən sayda kazakı rəsmi

reyestrli kazak statusunda saxlamağa çalışırdı. Reyestrdən kənarda qalan kazakların hüquqi vəziyyəti daha qeyri-müəyyən olurdu. Bununla yanaşı, böyük torpaq sahələrinin şlyaxtanın nəzarətinə keçməsi və kəndlilərin feodal öhdəliklərinin ağırlaşması kazaklarla yanaşı kəndli əhalisi arasında da dərin narazılıq yaratmışdı. Sosial şəraitdən geniş narazılığın 1648-ci il hadisələrinin əsas səbəblərindən biri olduğu tarixşünaslıqda da qeyd edilir.

Münaqişənin başlanmasında Xmelnitskinin şəxsi həyatında baş verən hadisələrin də müəyyən rolu vardı. Polşa zadəganı Daniel Çaplinski ilə Xmelnitski arasında Subotiv mülkü üzərində yaranan münaqişə, mülkə hücum edilməsi və Xmelnitskinin Polşa hüquq sistemi daxilində öz hüquqlarını istədiyi şəkildə müdafiə edə bilməməsi onun hakimiyyətlə qarşıdurmasını daha da kəskinləşdirdi. Lakin şəxsi münaqişə yalnız başlanğıc təkanlarından biri idi. Hadisənin qısa müddətdə bütün regionu əhatə edən böyük üsyana çevrilməsi onun arxasında daha dərin sosial, siyasi və dini problemlərin dayandığını göstərirdi.

Xmelnitskinin mühüm addımlarından biri Polşa ordusuna qarşı mübarizəyə başlamazdan əvvəl Krım xanlığı ilə ittifaq yaratması oldu. Krım xanı III İslam Gərayla əldə edilən razılaşma nəticəsində Toğay bəyin rəhbərliyində Krım tatar qüvvələri kazaklara hərbi dəstək verdilər. Beləliklə, pravoslav kazaklarla müsəlman Krım tatarlarının Polşa-Litva Birliyinə qarşı müvəqqəti hərbi ittifaqı yarandı.

1648-ci ilin ilk aylarında üsyançılar mühüm hərbi uğurlar qazandılar. 16 may 1648-ci ildə Joltı Vodı döyüşündə Polşa qüvvələri məğlub edildi. Cəmi on gün sonra, yəni 26 mayda Korsun döyüşündə Xmelnitskinin kazakları və Krım tatarları Polşa ordusuna növbəti ağır zərbə vurdular. Polşanın iki böyük

hərbi komandanları olan Nikolay Pototski və Martin Kalinovski əsir düşdü. Bu qələbələr üsyanın lokal kazak qiyamından çıxaraq geniş xalq hərəkatına çevrilməsini sürətləndirdi.

1648-ci ilin sentyabrında Pilyavtsı döyüşündə əldə edilən növbəti qələbədən sonra Polşa qüvvələrinin Ukraynanın böyük hissəsindəki mövqeləri zəiflədi. Xmelnitskinin ordusu qərbə doğru irəlilədi, Lvov və Zamoşç ətrafına qədər çatdı. 1648-ci ilin sonunda Xmelnitski Kiyevə daxil oldu və artıq mübarizənin yalnız kazakların əvvəlki hüquqlarının bərpasından ibarət olmadığı, daha geniş siyasi məqsədlər qazandığı görünməyə başladı. 1649-cu ilə doğru onun Polşa-Litva Birliyindən ayrılmış və ya geniş siyasi muxtariyyətə malik ayrıca kazak siyasi məkanı yaratmaq niyyəti daha aydın görünürdü.

Xmelnitskinin rəhbərliyi altında başlanan üsyan kazakları, kəndliləri və digər narazı sosial təbəqələri vahid siyasi məqsəd ətrafında birləşdirərək Hetmanlıq adlanan kazak dövlətinin əsasını qoydu. Bu dövlət Ukrayna dövlətçilik ənənəsinin mühüm mərhələsi kimi tarixə düşdü və ukraynalıların ayrıca siyasi subyekt kimi çıxış etmək iddiasını geniş miqyasda reallaşdırdı.

Yeni siyasi sistemin mərkəzində hetman dayanırdı. Bununla yanaşı, kazak alayları yalnız hərbi birliklər deyil, müəyyən mənada inzibati-ərazi vahidləri funksiyasını da yerinə yetirməyə başladılar. Hərbi, inzibati, maliyyə və diplomatik strukturlar formalaşdırıldı. Xmelnitskinin rəhbərliyi altında meydana gələn kazak dövləti xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qurmağa və öz siyasi maraqlarını ayrıca müdafiə etməyə başladı.

Lakin həmin dövrün sosial-iqtisadi sistemi mürəkkəb və çoxqatlı idi. Polşa-Litva Birliyində feodal təsərrüfatının işləməsi üçün yaradılmış vasitəçi mexanizmlər, xüsusilə vergi yığımı, icarə sistemi və mülk idarəçiliyi yerli əhali ilə bu sistemin görünən

idarəçi və vasitəçi təbəqələri arasında gərginlik yaradırdı. Əvvəlki bölmədə qeyd etdiyimiz kimi, yəhudilər məhz bu sistemdə icarədar, vergi toplayan, mülk idarəçisi, meyxanaçı, dəyirmançı və ticarət vasitəçisi kimi fəaliyyət göstərirdi. Buna görə də yerli pravoslav kəndlilərin və kazakların nəzərində onlar çox vaxt Polşa şlyaxtasının iqtisadi sisteminin bir hissəsi və onun yerli nümayəndələri kimi qəbul edilirdilər. Tarixi mənbələr də yəhudilərin həmin dövrdə yerli xalqa qarşı etdiyi cinayətlərin onlara qarşı düşmənçiliyin mühüm səbəblərindən biri olduğunu göstərir.

Üsyan zamanı baş verən hadisələr, o cümlədən yəhudi icmalarına qarşı genişmiqyaslı intiqam və zorakılıqlar, üsyançıların nəzərində əvvəlki dövrdə xristian əhalinin məruz qaldığı sosial-iqtisadi haqsızlıqlara, ağır vergi və icarə münasibətlərinə və yəhudi idarəçilərin bir qisminə aid edilən özbaşınalıqlara cavab kimi də qəbul edilirdi. Başqa sözlə, üsyançı kəndli və kazakların müəyyən hissəsi bu zorakılığı əvvəlki iqtisadi və sosial münasibətlərin nəticəsi və intiqamı kimi görürdü.

Lakin üsyan zamanı fərdi məsuliyyətlə kollektiv mənsubiyyət arasındakı sərhəd çox vaxt aradan qalxdı. Polşa hakimiyyətinin iqtisadi sistemində heç bir idarəçilik funksiyası daşımayan yəhudilər də hücumların qurbanına çevrildilər. Buna görə 1648–1649-cu illərdə baş verən hadisələr yalnız sosial qisas çərçivəsində qalmadı, bütöv yəhudi icmalarına qarşı genişmiqyaslı zorakılığa çevrildi. Yəhudi əhalisinin xüsusilə Podoliya, Volın və Solsahil Ukraynasının bir sıra şəhərlərində ağır itkilərə məruz qaldığı tarixi mənbələrdə göstərilir.

Həlak olanların dəqiq sayı isə tarixşünaslıqda mübahisəlidir. XVII əsrin yəhudi salnaməçilərinin əsərlərində son dərəcə yüksək rəqəmlər göstərilsə də, müasir araşdırmalarda həmin rəqəmlərin

dövrün ümumi yəhudi əhalisinin sayı ilə uyğun gəlmədiyini və yəhudilər tərəfindən şişirdildiyi qeyd olunur. Məsələn, dövrün yəhudi mənbələrində 100–120 minə çatan rəqəmlər göstərildiyi halda, 1648-ci ildə Ukraynadakı yəhudi əhalisinin ümumi sayı ilə bağlı hesablamalar bu rəqəmlərin hərfi mənada qəbul edilməsinin mümkün olmadığını göstərir. Buna baxmayaraq, üsyan etmiş yerli xalqın yəhudi icmalarını çox ağır şəkildə cəzalandırmaları həqiqətdir.

Burada başqa bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır. Müharibənin zorakılığı yalnız bir istiqamətdə baş vermirdi. Polşa qüvvələrinin geri çəkildiyi və ya üsyanı yatırmağa çalışdığı ərazilərdə ukraynalı kəndli və kazak əhaliyə qarşı da ağır zorakılıqlar həyata keçirilirdi. Yerli xalqa qarşı olan bu qırğınlarda yəhudilər də fəal iştirak edirdilər. Ümumiyyətlə, Xmelnitski hərəkatının baş verdiyi dövrü bütövlükdə sosial, dini və etnik zorakılığın qarşılıqlı şəkildə kəskinləşdiyi böyük vətəndaş və dövlətlərarası müharibə şəraiti kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Tarixşünaslıqda Xmelnitski üsyanı müxtəlif prizmalardan qiymətləndirilir. Ukrayna tarixində bu hadisə milli azadlıq mübarizəsinin başlanğıcı və dövlətçilik ənənəsinin bərpasının mühüm mərhələsi kimi qəbul edilir. Xmelnitskinin yaratdığı Hetmanlıq sonrakı Ukrayna siyasi tarixində ayrıca dövlətçilik təcrübəsi kimi xüsusi yer tutur.

Polşa tarixində isə bu dövr Polşa-Litva Birliyinin ağır hərbi, siyasi və iqtisadi itkilərlə üzləşdiyi böyük böhran mərhələlərindən biri kimi xatırlanır. Kazak üsyanı Birliyin daxili zəifliklərini üzə çıxardı və sonrakı müharibələrlə birlikdə dövlətin XVII əsrdə keçirdiyi uzunmüddətli böhranın mühüm mərhələsinə çevrildi.

Yəhudi tarixi yaddaşında isə 1648–1649-cu illər böyük zərbə kimi yadda qalmışdır. Çünki həmin dövrdə çoxsaylı yəhudi

icmaları dağıdıldı, iqtisadi qüdrətləri zəiflədi və köçüb gəldikləri ərazilərdən qaçmağa məcbur oldular. Bununla yanaşı, Polşa zadəganlarının mülkləri ətrafında formalaşmış və yəhudi icarədar, tacir və idarəçilərin də mühüm yer tutduğu iqtisadi şəbəkə ciddi zərbə aldı. Kazakların nəzarətinə keçən ərazilərdə əvvəlki feodal-idarəçilik sisteminin dağılması ilə həmin yəhudi vasitəçi təbəqəsinin əvvəlki mövqeləri də böyük ölçüdə aradan qalxdı.

Bu hadisələrin yəhudi kollektiv yaddaşında ukraynalılara qarşı yaratdığı dərin kin və nifrət hissinin ukraynalılara olan münasibətinə təsir etdi. Bəzi yanaşmalarda bu tarixi yaddaşın yəhudilərdə Ukrayna xalqına qarşı uzunmüddətli intiqam hissinin formalaşması kimi göstərilir.

Xmelnitski hərəkatının sonrakı mərhələsi isə Ukrayna tarixinin istiqamətini daha dərindən dəyişdirdi. Polşa ilə müharibənin uzanması və Krım xanlığı ilə ittifaqın qeyri-sabit xarakter alması Xmelnitskini yeni xarici müttəfiq axtarmağa məcbur etdi. Krım tatarları kazaklara 1648 və 1649-cu illərdə mühüm hərbi yardım göstərsələr də, xanlığın öz siyasi maraqları vardı və güclü, tam müstəqil kazak dövlətinin yaranması Krım üçün də arzuolunan nəticə deyildi. Müxtəlif mərhələlərdə Krım xanının mövqeyi Xmelnitskinin Polşa üzərində tam hərbi üstünlük əldə etməsinə mane oldu.

Nəticədə Xmelnitski getdikcə Moskva çarlığına yaxınlaşmağa başladı. Bu proses 1654-cü ildə Pereyaslav razılaşmasına gətirib çıxardı. Xmelnitski Moskva çarı Aleksey Mixayloviçlə siyasi-hərbi münasibət quraraq Polşaya qarşı yeni müttəfiq əldə etməyə çalışırdı. Pereyaslav razılaşmasının hüquqi mahiyyəti və Ukraynanın Moskva ilə münasibətlərinin hansı statusda qurulduğu sonrakı tarixşünaslıqda ciddi mübahisə mövzusu olmuşdur. Bununla belə, həmin razılaşma Ukrayna tarixinin

sonrakı istiqamətinə böyük təsir göstərdi və Ukraynanın böyük hissəsinin tədricən Polşa siyasi məkanından Moskvanın təsir dairəsinə keçməsi prosesində əsas dönüş nöqtələrindən birinə çevrildi.

Beləliklə, Bohdan Xmelnitski hərəkatı sadəcə 1648-ci ildə başlanmış kazak üsyanı deyildi. O, Polşa-Litva Birliyində uzun müddət yığılan sosial, iqtisadi, dini və siyasi ziddiyyətlərin böyük partlayışı, əvvəlki feodal münasibətlərinin sarsılması və yeni kazak siyasi sisteminin meydana çıxması idi. Bu proses bir tərəfdən Hetmanlığın yaranması və Ukrayna dövlətçilik ənənəsinin yeni mərhələyə keçməsi ilə nəticələndi, digər tərəfdən polyak, yəhudi və digər əhali qrupları üçün ağır müharibə və zorakılıq dövrü yaratdı.

Məhz buna görə Xmelnitski şəxsiyyəti və onun rəhbərlik etdiyi hərəkat müxtəlif xalqların tarixi yaddaşında tamamilə fərqli obrazlarda yaşayır. Ukrayna milli tarixində dövlətçilik və azadlıq mübarizəsinin mühüm simvollarından biri, Polşa yaddaşında Birliyin böyük böhranının əsas hadisələrindən biri, yəhudi yaddaşında isə 1648–1649-cu illərdə onlara qarşı qiyam ilə əlaqələndirilən ağır tarixi fiqur kimi yadda qaldı. Bu fərqli yaddaş formaları göstərir ki, Xmelnitski hərəkatı yalnız XVII əsrin hadisəsi deyil, Ukraynanın sonrakı siyasi, etnik və dini münasibətlərinə təsir göstərən uzunmüddətli tarixi dönüş nöqtəsidir.

Yəhudi məskunlaşma xətti

Çerta osedlosti (rus. *Черта оседлости*, azərb. “Yəhudi məskunlaşma xətti”) Çar Rusiyası imperiyasında yəhudilərin daimi yaşayış və iqtisadi fəaliyyət imkanlarını müəyyən coğrafi ərazi ilə məhdudlaşdıran inzibati-hüquqi sistem idi. Bu sistem

XVIII əsrin sonlarında formalaşmış və XIX əsr boyunca, 1917-ci ilə qədər müxtəlif dəyişikliklərlə mövcud olmuşdur.

Çar hakimiyyəti bu məhdudiyyətləri müxtəlif siyasi, sosial və iqtisadi səbəblərlə əsaslandırırdı. Həmin dövrün hakim dairələrində yəhudilərin əsasən ticarət, vasitəçilik, icarəçilik, borcvermə və digər qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində cəmləşməsi imperiyada ciddi iqtisadi problem yaradırdı. Yəhudilərin iqtisadi fəaliyyətini "qeyri-məhsuldar", möhtəkirlik və ya parazitlik kimi təqdim edən yanaşmalar xüsusilə XIX əsr Rusiya siyasi və bürokratik diskursunda güclənməkdə idi. Buna görə məskunlaşma xəttini yalnız yaşayış məhdudiyyəti deyil, çar hakimiyyətinin yəhudi əhalisinin iqtisadi və sosial parazitliyini nəzarətdə saxlamağa yönəlmiş siyasətinin bir hissəsi kimi də qiymətləndirmək mümkündür.

Bu xəttin yaranmasının əsas tarixi səbəblərindən biri də Rusiya imperiyasının qısa müddət ərzində çox böyük yəhudi əhalisi ilə üz-üzə qalması idi. II Yekaterina dövründə (1762–1796) Polşa-Litva Birliyinin bölüşdürülməsi nəticəsində Rusiya imperiyası indiki Ukrayna, Belarus, Litva və Polşanın bir hissəsini özünə qatdı. Polşanın 1772, 1793 və 1795-ci illərdə həyata keçirilən üç bölüşdürülməsi nəticəsində Rusiya imperiyasının qərb sərhədləri xeyli genişləndi. Bununla birlikdə yüz minlərlə yəhudi də imperiyanın təbəəsinə çevrildi.

Bu, Rusiya imperiyası üçün yeni vəziyyət idi. Çünki bundan əvvəl imperiyanın əsas ərazilərində yəhudi əhalisinin daimi məskunlaşmasına ciddi məhdudiyyətlər qoyulmuşdu. Polşa-Litva torpaqlarının ilhaqından sonra isə çar hakimiyyəti artıq böyük və tarixən formalaşmış yəhudi şəhər və qəsəbələri ilə üzləşmişdi.

Əlbəttə, iqtisadi məsələ burada xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Yəhudi tacir və vasitəçilərin imperiyanın daxili vilayətlərinə

sərbəst şəkildə yayılması rus tacir və şəhər təbəqələrinin müəyyən hissəsi tərəfindən rəqabət təhlükəsi kimi qəbul edilirdi. II Yekaterina dövründə yəhudi tacirlərin Moskva və digər daxili bazarlarda fəaliyyət göstərməsinə qarşı yerli tacirlər tərəfindən etirazların olması da məhdudlaşdırıcı siyasətin formalaşmasına təsir edən amillərdən idi.

Çar hakimiyyəti yəhudilərin imperiyanın daxili vilayətlərinə sərbəst yayılmasını sosial-iqtisadi və siyasi baxımdan arzuolunmaz hesab edirdi. İqtisadi rəqabət məsələsi ilə yanaşı, yəhudi icmalarının öz dini və icma strukturlarına malik olması, transsərhəd ailə və ticarət əlaqələrinin mövcudluğu da imperiya hakimiyyətinin onları ayrıca nəzarətdə saxlamağa çalışmasına təsir göstərirdi.

Həmin dövrdə və xüsusilə sonrakı XIX əsr siyasi mühitində yəhudilərin gizli şəbəkələr yaratması, xarici qüvvələrlə əlaqədə olması və casusluq fəaliyyəti ilə məşğul olması haqqında müxtəlif sənədlər üzə çıxdı. Bütün bu siyasi və iqtisadi səbəblərin fonunda 1791-ci ildən etibarən yəhudilərin daimi yaşaya biləcəyi xüsusi coğrafi zona formalaşdırılmağa başladı. II Yekaterinanın həmin il verdiyi qərarlar sonradan "Məskunlaşma xətti" adlandırılacaq sistemin əsasını qoydu. Sonrakı onilliklər ərzində onun coğrafi sərhədləri və hüquqi qaydaları bir neçə dəfə dəyişdirildi.

Bu zona əsasən imperiyanın qərb və cənub-qərb ərazilərini əhatə edirdi. Buraya indiki Ukraynanın böyük hissəsi, müxtəlif dövrlərdə Kiyev, Podoliya, Volın, Xerson və digər quberniyaların müəyyən əraziləri, həmçinin Belarus, Litva, Bessarabiya və keçmiş Polşa-Litva Birliyinin Rusiyanın nəzarətinə keçmiş başqa torpaqları daxil idi.

Odessa və ümumilikdə Qara dənizin şimal sahillərində yeni yaradılan və inkişaf etdirilən mühüm iqtisadi mərkəzlər zamanla

böyük yəhudi əhalisinin yığışdığı yerlərə çevrildi. Xüsusilə XIX əsrdə Odessa Rusiya imperiyasının ən böyük ticarət limanlarından biri olmaqla yanaşı, yəhudilərin köçüb gəldiyi mühüm mərkəzlərindən biri oldu.

Moskva, Sankt-Peterburq və Rusiyanın mərkəzi vilayətləri isə ümumi qayda olaraq Məskunlaşma xəttindən kənarda qalırdı. Yəhudilərin bu ərazilərdə daimi yaşaması ya qadağan edilir, ya da müəyyən hüquqi istisnalar və xüsusi icazələr əsasında mümkün olurdu. Zaman keçdikcə tacirlərin müəyyən kateqoriyaları, ali təhsilli şəxslər, bəzi sənətkarlar və ayrı-ayrı peşə sahibləri üçün istisnalar tətbiq edilirdi. Buna görə sistem bütün yəhudilərə tamamilə eyni formada tətbiq olunan dəyişməz qaydalar toplusu deyildi.

Məskunlaşma xətti daxilində yaşamaq hüququ da yəhudilərin istədikləri hər yerdə sərbəst məskunlaşması demək deyildi. Müxtəlif dövrlərdə kəndlərdə yaşamaq, torpaq almaq, müəyyən peşələrlə məşğul olmaq və şəhərlər arasında hərəkət etmək imkanlarına əlavə məhdudiyyətlər qoyulurdu. Beləliklə, "Məskunlaşma xətti" geniş coğrafi zona olsa da, onun daxilində də yəhudi əhalisinin sosial və iqtisadi həyatını tənzimləyən ayrıca qaydalar mövcud idi.

Sonrakı çarların dövründə bu sistem müxtəlif formalarda daha da sərtləşdirildi. I Nikolay dövründə (1825–1855) yəhudilərə qarşı əlavə dövlət nəzarəti və məhdudiyyətlər tətbiq olundu. Onun hakimiyyəti dövründə çar hökuməti yəhudi icmalarını imperiyanın ümumi sosial və dövlət sisteminə daha sərt şəkildə inteqrasiya etməyə çalışırdı.

Bu siyasətin ən ağır istiqamətlərindən biri hərbi xidmət məsələsi idi. 1827-ci ildə yəhudilər üçün hərbi mükəlləfiyyət sistemi tətbiq edildi. Rekrutların toplanması yəhudi icmalarının

üzərinə qoyulan kvotalar əsasında həyata keçirilirdi. Kantonalist sistemi ilə əlaqəli bu siyasət xüsusilə azyaşlıların hərbi strukturlara cəlb olunması və uzunmüddətli xidmət səbəbindən yəhudi icmalarında ciddi narazılıq və etirazlar doğurmuşdu.

I Nikolay hakimiyyəti yəhudilərin ənənəvi icma quruluşunau dəyişmək qərarına gəldi. Dövlət onların ruslaşdırılmasını və imperiya sisteminə inteqrasiyasını təşviq edir, digər tərəfdən isə iqtisadi parazitliyinin qabağını almağa çalışırdı.

XIX əsrin ikinci yarısında müəyyən yumşalmalar baş versə də, III Aleksandr dövründə (1881–1894) vəziyyət yenidən sərtləşdi. 1881-ci ildə çar II Aleksandrın öldürülməsindən sonra imperiyada ciddi siyasi böhran yarandı. İnqilabi təşkilatların fəaliyyəti və siyasi terror hakimiyyət daxilində təhlükəsizlik qorxularını daha da gücləndirdi. Həmin dövrdə yəhudilərin terrorçu və radikal siyasi hərəkatlarda iştirakı, gizli siyasi təşkilatlarda fəaliyyəti və müxtəlif müxalif cərəyanlarla əlaqələri gücləndi.

Eyni dövrdə yəhudilərin başqa xalqlara qarşı nifrət yaratması və müxtəlif etnik qrupları bir-birinə qarşı qoyması haqqında da məlumatlar üzə çıxırdı. Belə bir şəraitdə XIX əsrin sonlarında Rusiya imperiyasında güclənən antiyəhudçuluq siyasi diskursun tərkib hissəsinə çevrilmişdi.

III Aleksandr dövründə dövlətin yəhudilərə nəzarəti daha da gücləndirildi. 1882-ci ildə qəbul edilən "Müvəqqəti qaydalar" — sonradan "May qanunları" adlandırılan məhdudiyyətlər yəhudilərin xüsusilə kənd yerlərində yeni məskunlaşmasını və daşınmaz əmlakla bağlı bəzi fəaliyyətlərini məhdudlaşdırdı. Sonrakı illərdə təhsil sahəsində də kvotalar tətbiq edildi. 1887-ci ildə yəhudi tələbələrin orta və ali təhsil müəssisələrinə qəbulunu məhdudlaşdıran kvota sistemi müəyyən edildi. YIVO-nun

materiallarında da 1887-ci il qaydaları ilə yəhudilər üçün təhsil kvotalarının müəyyən edildiyi qeyd olunur.

Eyni zamanda, 1881–1882-ci illərdən başlayaraq yəhudilər bir sıra şəhərlərdə yerli əhalinin ciddi müqavimətinə və hücumlarına məruz qalmağa başladılar. Yəhudi mətbuatında həmin dövrdə yerli xalqlara qarşı özünümüdafiə dəstələrinin yaradılması çağırışları edilirdi.

Paradoksal olaraq, məhz bu məhdudlaşdırıcı sistem Ukrayna, Belarus, Litva, Bessarabiya və Polşa ərazilərində çox böyük və sıx yəhudi icmalarının formalaşmasına da şərait yaratdı. XIX əsrin sonlarına doğru Şərqi Avropa dünya yəhudilərinin əsas demoqrafik mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Ukraynanın Odessa, Kiyev, Jitomir və başqa şəhərləri, eləcə də yüzlərlə kiçik şəhər və qəsəbəsi böyük yəhudi icmalarına malik idi.

Bu sosial mühit sonradan yəhudi siyasi və ideoloji hərəkatlarının inkişafına da təsir göstərdi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının qərb ərazilərində sionizm, sosializm və Bund kimi müxtəlif yəhudi siyasi cərəyanları inkişaf etməyə başladı. Eyni zamanda çoxsaylı yəhudilər iqtisadi çətinliklər, hüquqi məhdudiyyətlər və zorakılıqlar səbəbindən Qərbi Avropa, ABŞ və başqa ölkələrə mühacirət etdilər.

Məskunlaşma xətti sistemi çar hakimiyyətinin süqutuna qədər mövcud oldu. 1917-ci il Fevral inqilabı II Nikolayın hakimiyyətinə son qoydu və çar rejimini Müvəqqəti Hökumət əvəz etdi. Müvəqqəti Hökumət dini və milli mənsubiyyətə əsaslanan hüquqi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində qərarlar qəbul etdi və bununla da yəhudilərin yaşayış yerinə qoyulan məhdudiyyətlər də hüquqi qüvvəsini itirdi. Fevral inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti Hökumət çar rejimini əvəz etmişdi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonunda yaranmış və bir əsrdən artıq davam etmiş "Yəhudi məskunlaşma xətti" 1917-ci ildə rəsmi şəkildə aradan qaldırıldı. Bu sistemin tarixi Ukrayna baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki Məskunlaşma xəttinin böyük hissəsi məhz indiki Ukrayna və ona qonşu əraziləri əhatə edirdi. Bunun nəticəsində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Ukrayna torpaqları dünyanın ən böyük yəhudi əhali mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Bu demoqrafik və sosial reallıq sonrakı Ukrayna tarixinə də ciddi təsir göstərdi. Çar hakimiyyətinin süqutu, 1917-ci il inqilabları, Rusiya vətəndaş müharibəsi və Ukraynada hakimiyyət uğrunda mübarizə başlayarkən bu ərazilərdə artıq çoxsaylı və siyasi baxımdan müxtəlifləşmiş yəhudi əhalisi yaşayırdı. Buna görə yəhudilərin XX əsrin əvvəllərində Ukraynanın siyasi proseslərində, inqilabi hərəkatlarda və sonrakı Sovet sistemindəki iştirakını anlamaq üçün əvvəlcə Çar Rusiyasının yaratdığı bu demoqrafik və hüquqi sistemin mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Yəhudilər Ukrayna ədəbiyyatında

Dediyimiz kimi, əvvəlki əsrlərdə Ukrayna torpaqlarında yəhudilərin müəyyən təbəqələri ticarət, sələmçilik, icarəçilik, vergi toplama və mülk idarəçiliyi kimi sahələrdə mühüm yer tuturdular. Yerli əhalinin nəzərində bu fəaliyyət spekulyasiya və iqtisadi soyğunçuluq kimi qəbul edilir, xarici zadəganların, xüsusilə Polşa şlyaxtasının himayəsində fəaliyyət göstərən yəhudi icarədar və idarəçilər yerli xalqa tətbiq edilən feodal təzyiqinin görünən nümayəndələri hesab olunurdular. Əvvəlki bölmələrdə göstərdiyimiz bu sosial-iqtisadi münasibətlər və onların

doğurduğu qarşıdurmalar zamanla xalq yaddaşına, folklora və ədəbiyyata da sirayət etmişdir.

Buna görə Ukrayna və ona qonşu ərazilərin tarixini təsvir edən XIX–XX əsr ədəbiyyatında yəhudi obrazının tacir, sələmçi, spirtli içkilər istehsal edib satan, icarədar, vasitəçi və ya sosial baxımdan "kənar" şəxs kimi təqdim edilməsinə rast gəlinir. Bu baxımdan Don-Ukrayna sərhəd bölgəsini və kazak dünyasını təsvir edən Mixail Şoloxov xüsusi yer tutur. Onun "Sakit Don" və "Don hekayələri"ndə təsvir etdiyi sosial mühit Ukraynaya bitişik Don kazaklarının yaşadığı, Birinci Dünya müharibəsi, 1917-ci il inqilabları və Rusiya vətəndaş müharibəsi nəticəsində parçalanmış mürəkkəb bir dünyadır.

Bu xaotik mühitdə etnik, siyasi və sinfi qarşıdurmalar bir-birinə qarışır. Şoloxovun yaratdığı personajların nitqində yəhudilərə münasibətdə sosial inamsızlığı müşahidə edirik. Yəhudilər haqqında "kənar", "təhlükəli", "hiyləgər", "parazit" və iqtisadi maraqlarını ön plana çəkən insan təsəvvürləri həmin sosial mühitin personajlarının dilində və davranışlarında özünü aydın göstərir. Burada qorxaqlıq, hiyləgərlik və iqtisadi parazitliklə əlaqələndirilən yəhudi obrazı meydana çıxır.

Mixail Bulqakov isə başqa bir mühiti, xüsusilə inqilab və vətəndaş müharibəsi dövrünün Kiyevini təsvir edir. 1891-ci ildə Kiyevdə doğulan və uzun müddət bu şəhərdə yaşayan Bulqakov üçün Kiyev sadəcə hadisələrin baş verdiyi coğrafi məkan deyil, onun ədəbi dünyasının əsas şəhərlərindən biridir.

"Ağ Qvardiya"da 1918-ci ilin sonlarında Kiyevdə yaşanan siyasi və hərbi xaos təsvir edilir. Şəhərdə müxtəlif siyasi qüvvələr, rus zabitləri, ukraynalı millətçilər, alman hərbi qüvvələri, bolşevik təhlükəsi və başqa sosial qruplar eyni məkan daxilində qarşılaşırlar. Bu mühitdə etnik və sosial münasibətlər də əsərin

ümumi atmosferinin bir hissəsinə çevrilir. Bulqakov təsvir etdiyi Kiyevin rusdilli ziyalı və hərbi dairələrində yəhudilərə münasibətdə istehza, məsafə və sosial iyrənməklik hissi ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu, eyni zamanda həmin dövr Kiyev şəhər mühitində yəhudilərə olan inamsızlığın ədəbi əksidir.

Ukrayna milli romantizminin və müasir Ukrayna ədəbiyyatının əsas simalarından biri sayılan Taras Şevçenko yaradıcılığında xalqın tarixi taleyini, sosial ədalətsizliyi, kazak keçmişini və milli azadlıq ideyasını ön plana çəkmişdir. Şevçenkonun bəzi əsərlərində yəhudilər tacir, meyxanaçı və iqtisadi parazit obrazlarında, həmin dövrün folklorunda və xalq şüurunda formalaşmış təsəvvürlər çərçivəsində təqdim olunurlar. Burada yəhudi obrazının meydana çıxması təsadüfi deyildi. Şevçenkonun tarixi mövzularının əhəmiyyətli hissəsi Polşa-Litva Birliyi dövründə Ukrayna kəndlisi, kazaklar, Polşa şlyaxtası və onların iqtisadi vasitəçiləri arasındakı qarşıdurmalarla bağlı idi.

Bunun ən mühüm nümunələrindən biri "Haydamaklar" ("Haidamaky") poemasıdır. Əsərin tarixi fonunu XVIII əsrdə Sağsahil Ukraynasında baş vermiş haydamak hərəkatı, xüsusilə 1768-ci il Koliivşçina üsyanı təşkil edir. Şevçenko bu hadisələri xalq üsyanı, sosial zülm, dini qarşıdurma və milli mübarizə kontekstində təsvir edir. Poemada polyak zadəganları ilə yanaşı yəhudi personajları və arendatorlarla bağlı motivlər də dövrün həqiqətlərinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. Burada yəhudi obrazı sosial-iqtisadi soyğunçu funksiyasını daşıyır və Polşa hakimiyyəti dövründə formalaşmış münasibətlərin xalq yaddaşındakı təsvirini əks etdirir.

İvan Franko isə Qalisiya regionunun mürəkkəb etnik və sosial mənzərəsini ədəbiyyata gətirən ən mühüm realist yazıçılardan biridir. Onun əsərlərində ukraynalı kəndlilər və fəhlələrlə yanaşı

polyaklar və yəhudilər də Qalisiya cəmiyyətinin ayrılmaz hissələri kimi meydana çıxırlar. Frankonun "Borislav gülür" əsərində sənayeləşmə, neft sənayesinin yüksəlişi, kapital münasibətləri, fəhlələrin istismarı və müxtəlif sosial təbəqələrin qarşılıqlı münasibətləri təsvir edilir. Borislav XIX əsrin ikinci yarısında Qalisiyanın mühüm neft hasilatı mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi və sürətlə inkişaf edən kapitalist münasibətləri burada kəskin sosial fərqlər yaratmışdı.

Frankonun yaratdığı bu mühitdə yəhudi sahibkar, tacir və maliyyəçi obrazları da mühüm yer tutur. Onlar fəhlə əməyindən gəlir əldə edən kapitalist və vasitəçi təbəqənin soyşunçu nümayəndələri kimi təqdim olunur. Buna görə əsərdə yəhudi personajların sələmçilik, kapitalist istismarı və iqtisadi mənfəət dalınca olan təhlükəli sosial təbəqə olduğunu görürük.

Ukrayna mənşəli klassik ədəbiyyatda yəhudilərin ən sərt və açıq təsvirlərindən birinə isə Nikolay Qoqolun yaradıcılığında rast gəlinir. Xüsusilə "Taras Bulba" povestində yəhudi obrazları çox vaxt karikaturalaşdırılmış, qorxaq, hiyləgər, pul düşkünü və sosial baxımdan təhlükəli insanlar kimi təqdim edilir. Bu baxımdan əsərdəki Yankel obrazı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yankel pul və ticarətlə sıx əlaqələndirilmiş personajdır və əsərin müəyyən səhnələrində komikləşdirilir.

Ukrayna əraziləri ilə bağlı bu mövzuda yalnız nəsr deyil, poeziya da diqqətəlayiqdir. Xüsusilə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rusdilli ədəbiyyatda yəhudi obrazının "şəhərdə yad adam", tacir, inqilabçı və ya köhnə sosial nizamın dağılması ilə əlaqələndirilən müxtəlif stereotipik formalarda meydana çıxmasına rast gəlmək mümkündür.

Bu kontekstdə Aleksandr Blokun yaradıcılığını da qeyd etmək olar. Blokun poetik dünyasında inqilab, imperiyanın dağılması,

şəhər, xaos, qorxu və köhnə dünyanın süqutu fonunda yəhudi fitnələri əsas mövzulardandır. Bu əsərlər əvvəlki əsrlərdə mövcud olmuş sosial qarşıdurmaların insanların yaddaşında necə yaşadığını göstərmək baxımından mühüm mənbədir. Həmin ədəbi əsərlərdə yəhudi personajının "hiyləgər", "sələmçi", "qorxaq" və ya "parazit" kimi göstərilməsi həmin dövrü düzgün dərk etməyə kömək edir.

Beləliklə, Ukrayna ilə bağlı ədəbiyyatda yəhudi obrazının təkamülü real sosial-iqtisadi münasibətlərin, etnik və dini qarşıdurmaların, xalq yaddaşının bir-birinə qarışdığı mürəkkəb proses kimi meydana çıxır.

Ukraynada yəhudilər yaşayan şəhərlər

Ukrayna ərazisində yəhudi icmaları tarixən müxtəlif şəhərlərdə formalaşmışdır. Kiyev, Odessa, Lvov, Dnepr, Xarkov və digər şəhərlər ayrı-ayrı dövrlərdə mühüm yəhudi mərkəzlərinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə də ölkənin əsas yəhudi əhali mərkəzləri sırasında Kiyev, Dnepr, Xarkov və Odessa göstərilir. World Jewish Congress-in məlumatına görə, 2001-ci il siyahıyaalınmasında Ukraynada 103,600 nəfər özünü yəhudi kimi qeyd etmişdi, lakin bu dəqiq rəqəm deyil. Əksər yəhudilər slavyan adlarını daşıyır və etnik kimliklərini açıqlamırlar.

Odessa

Odessa Ukraynanın cənubunda yerləşən, ölkənin ən qədim və ən böyük yəhudi icmalarından birinin formalaşdığı şəhərlərdən biridir. XVIII əsrin sonu və xüsusilə XIX əsrdə Qara dənizin böyük liman şəhəri kimi sürətlə inkişaf edən Odessa yəhudi tacirlər, sənətkarlar, sahibkarlar və şəhər iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində möhtəkirliklə məşğul olan icmalar üçün mühüm

mərkəzə çevrilmişdi. Odessanın sürətli inkişafı onun imperiyanın başqa şəhərlərindən müəyyən mənada fərqlənən kosmopolit xarakter qazanmasına səbəb olmuşdu. Ruslar, ukraynalılar, yəhudilər, yunanlar, italyanlar, almanlar və başqa xalqların nümayəndələri burada eyni iqtisadi məkanda yaşayırdılar. Liman, taxıl ixracı və beynəlxalq ticarət şəhərin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edirdi.

XX əsrin əvvəllərində şəhər əhalisinin təxminən üçdə birini yəhudilər təşkil edirdi. Bu dövrdə Odessada çoxsaylı sinaqoqlar, məktəblər, yəhudi mətbuatı və müxtəlif mədəniyyət ocaqları fəaliyyət göstərirdi. Şəhər ümumilikdə Rusiya imperiyasındakı yəhudi intellektual, siyasi və mədəni həyatının mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Yəhudi siyasi və ictimai fəaliyyətinin Odessadan imperiyanın başqa yəhudi icmalarına ciddi təsir göstərdiyi də tarixi mənbələrdə qeyd edilir. Bununla yanaşı, Odessanın kriminal tarixində də yəhudi mənşəli şəxslərin və dəstələrin nəzərəçarpacaq yeri olmuşdur. Xüsusilə Moldavanka kimi yoxsul və kriminal aləmlə əlaqələndirilən məhəllələr şəhər folklorunda ayrıca yer tutmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Mişka Yaponçik kimi yəhudi mənşəli kriminal liderlərin fəaliyyəti sonradan Odessa haqqında yaranmış məşhur "bandit şəhəri" obrazının bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu mühit İsaak Babelin "Odessa hekayələri" kimi ədəbi əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. Kriminal aləmdə yəhudi mənşəli şəxslərin fəal iştirakı Odessa folkloru və ədəbiyyatında xüsusi iz buraxmışdır.

Müstəqil Ukraynada yəhudi icmaları

Sovet dövründən sonrakı müstəqil Ukraynada yəhudi icmalarının ictimai, mədəni və iqtisadi həyatda yenidən fəallaşması müşahidə olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti dövründə ciddi şəkildə

məhdudlaşdırılmış dini və icma həyatı 1991-ci ildən sonra yenidən təşkil olunmağa başladı.

Kiyev və digər iri şəhərlərdə sinaqoqların bərpası, yəhudi məktəblərinin, dini təhsil müəssisələrinin, xeyriyyə təşkilatlarının və icma mərkəzlərinin yaradılması bu prosesin əsas istiqamətlərindən oldu. World Jewish Congress də SSRİ dağıldıqdan sonra Kiyev, Lvov və Dnepr kimi şəhərlərdə yəhudi məktəbləri, sinaqoqlar və başqa institutların yenidən yaradıldığını qeyd edir.

Bu fəaliyyətlər İsrail dövləti, beynəlxalq yəhudi təşkilatları və diaspora şəbəkələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində də həyata keçirilmişdir. Ukraynada Jewish Agency for Israel, Hillel, Joint Distribution Committee və digər beynəlxalq yəhudi qurumları fəaliyyət göstərmiş, İsrail ilə Ukrayna arasında mədəni və institusional əlaqələr yaradılmışdır.

Siyasi sahədə də yəhudi mənşəli şəxslər Ukrayna dövlət idarəçiliyində yüksək vəzifələrdə təmsil olunublar. Məsələn, Volodimir Qroysman 2016-cı ildə baş nazir oldu. Daha sonra Volodimir Zelenski 2019-cu ildə prezident seçildi. 2019-cu ildə Ukraynada eyni zamanda yəhudi mənşəli prezident və baş nazirin olması beynəlxalq yəhudi təşkilatlarının da diqqət çəkdiyi hadisə idi.

Hazırda da Ukraynanın siyasət, biznes, media və ictimai həyatında öz yəhudi mənşəyini açıq şəkildə ifadə edən çoxsaylı şəxslər fəaliyyət göstərirlər. Ukrayna prezidenti Volodimir Zelenski bunlardan yalnız biridir. Bu fakt yəhudi mənşəli şəxslərin müasir Ukrayna dövlət idarəçiliyində ən yüksək səviyyəyə qədər yüksələ bildiyini göstərən nümunələrdən biridir. Ukraynanın siyasi kursunu müəyyənləşdirən, ictimai düşüncəyə təsir göstərən və iqtisadiyyatın mühüm sahələrində fəaliyyət göstərən yüzdən

çox açıq yəhudi şəxsin ölkə iqtisadiyyatını kontrol etməsi digər maraqlı faktlardan biridir.

Beynəlxalq səviyyədə isə Ukraynadakı yəhudi təşkilatları World Jewish Congress kimi qurumlarla birbaşa əlaqələr saxlayırlar. World Jewish Congress Ukraynadakı tərəfdaşları sırasında Jewish Confederation of Ukraine və VAAD – Association of Jewish Organizations and Communities of Ukraine təşkilatlarını göstərir.

Uman və Breslov həsidlərinin ziyarəti

Ukraynada yəhudi icmasının mühüm dini mərkəzlərindən biri Uman şəhəridir. Çerkası vilayətində yerləşən bu şəhər xüsusilə Breslovlu Rabbi Naxmanın (Nachman of Breslov) məzarı ilə tanınır. Rabbi Naxman həsidizmin Breslov qolunun banisi olmuş və 1810-cu ildə Umanda vəfat etmişdir. Onun məzarı sonradan davamçıları üçün mühüm dini ziyarət məkanına çevrilmişdir.

Rabbi Naxmanın vəfatından sonra onun davamçıları arasında hər il Roş Haşana, yəni yəhudi yeni ili zamanı Umanda onun məzarını ziyarət etmək ənənəsi formalaşmışdır. Breslov ənənəsində Roş Haşana günlərini Rabbi Naxmanın məzarı yaxınlığında keçirməyə xüsusi mənəvi əhəmiyyət verilir.

Bu ənənə XIX əsrdən bəri müxtəlif formalarda davam etmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə dini fəaliyyətin məhdudlaşdırılması səbəbindən ziyarətlər çətinləşsə də, SSRİ-nin dağılmasından sonra ənənə yenidən kütləvi xarakter aldı. 1990-cı illərdən başlayaraq İsrail, ABŞ və dünyanın başqa ölkələrindən minlərlə həsid hər il Uman şəhərinə gəlməyə başladı.

Bu gün Uman dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn on minlərlə Breslov həsidi və başqa yəhudi zəvvarlar üçün əsas

ziyarət məkanlarından biridir. Ziyarətçilərin sayı ildən-ilə dəyişir. Məsələn, 2024-cü ildə 30 mindən çox ultraortodoks yəhudi müharibəyə və təhlükəsizlik risklərinə baxmayaraq Umanda Roş Haşananı qeyd etmişdi. Beləliklə, normal illərdə Roş Haşana dövründə şəhərə təxminən 20–40 min və bəzi illərdə daha çox ziyarətçinin gəlməsi mümkündür. Bir neçə gün ərzində belə böyük insan kütləsinin nisbətən kiçik şəhərdə cəmləşməsi Umanın gündəlik həyatını ciddi şəkildə dəyişdirir.

Müharibə şəraitində də Ukrayna hakimiyyəti ziyarət zamanı geniş təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirir. Şəhərin girişlərində xüsusi yoxlama məntəqələri qurulur və əlavə təhlükəsizlik qüvvələri yerləşdirilir. Uman ziyarətinin başqa, daha mübahisəli tərəfi isə ziyarətə gələn yəhudilərin yerli əhaliyə qarşı təhqiramiz rəftarlarıdır. Bundan əlavə on minlərlə insanın qısa müddətdə şəhərə gəlməsi məişət tullantıları, nəqliyyat, yaşayış, kommunal xidmətlər və ictimai asayişlə bağlı problemlər yaradır. Ziyarətçilərin davranışı ilə əlaqədar əmlaka ziyan vurulması, yerli əhaliyə hücum, sərxoşluq, narkotik istifadəsi, aqressiv davranış, yanğın, elektrik və kanalizasiya problemləri barədə məlumatlar yayılıb. Uman sakinləri yəhudi zəvvarların davranışından və şəhərin müəyyən hissələrinin bayram günlərində polis tərəfindən məhdudlaşdırılmasından narazılıq edib.

Müasir yəhudi təşkilatları və qlobal əlaqələr

Müasir Ukraynada yəhudi icmaları Odessada, Kiyevdə, Dneprdə, Xarkovda, Lvovda və ölkənin digər bölgələrində fəaliyyət göstərirlər. Onlar sinaqoqlar, məktəblər, icma mərkəzləri, xeyriyyə təşkilatları və mədəni qurumlar vasitəsilə dini və mədəni həyatlarını davam etdirirlər. World Jewish Congress-in

məlumatında da ölkədə müxtəlif dini və ictimai yəhudi təşkilatlarının fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunur.

Bu sahədə fəal qurumlardan biri Jewish Confederation of Ukraine — Ukrayna Yəhudi Konfederasiyasıdır. Təşkilatın prezidenti Boris Lojkindir. Lojkin biznes və media sahəsində fəaliyyət göstərmiş, 2014–2016-cı illərdə Ukrayna Prezident Administrasiyasının rəhbəri olmuşdur. 2018-ci ildən Ukrayna Yəhudi Konfederasiyasının prezidentidir.

Lojkin eyni zamanda World Jewish Congress-in vitse-prezidenti kimi fəaliyyət göstərir. Bu, Ukraynadakı yəhudi təşkilatlarının beynəlxalq yəhudi strukturları ilə birbaşa institusional əlaqələrinin konkret nümunəsidir. Ukrayna Yəhudi Konfederasiyasının təşkil etdiyi Kyiv Jewish Forum da bu beynəlxalq əlaqələrin mühüm platformalarından biridir. Forum World Jewish Congress, European Jewish Congress, Euro-Asian Jewish Congress və başqa qurumlarla əməkdaşlıq şəraitində təşkil olunub. İlk forum 2019-cu ildə Kiyevdə keçirilmiş və müxtəlif ölkələrdən yüzlərlə iştirakçını bir araya gətirmişdi.

Boris Lojkinin açıqlamaları Ukrayna ilə İsrail arasında siyasi və ictimai təcrübə mübadiləsinə verilən əhəmiyyəti də göstərir. Məsələn, 2022-ci ildə o, Ukraynanın müharibədən sonrakı inkişafında İsrail təcrübəsindən müəyyən nümunələr götürməli olduğunu müdafiə etmiş və bunu "ölkəmizi yeni İsrailə çevirmək" ifadəsi ilə təqdim etmişdi.

Beləliklə, müasir Ukraynada yəhudi icmasının mövcudluğu yalnız dini həyatla məhdudlaşmır. Odessa, Kiyev, Dnepr, Xarkov, Lvov və Uman kimi şəhərlər müxtəlif tarixi və müasir funksiyalar daşıyırlar: Odessa tarixi, iqtisadi və mədəni mərkəz; Kiyev siyasi və institusional mərkəz; Uman beynəlxalq dini ziyarət mərkəzi kimi seçilir. Bununla yanaşı, Ukraynadakı yəhudi təşkilatlarının

İsrail, World Jewish Congress və başqa beynəlxalq yəhudi strukturları ilə geniş əlaqələri mövcuddur.

Ukrayna SSRİ dövründə

Sovet İttifaqı dövründə Ukrayna, rəsmi adı ilə Ukrayna Sovet Sosialist Respublikası (Ukrayna SSR), ittifaqın tərkibinə daxil olmuş ən erkən və strateji baxımdan ən mühüm respublikalardan biri idi. SSRİ-ni sovet imperiyası kimi xarakterizə edən tarixşünaslıq yanaşması baxımından Ukrayna bu sistemin əsas siyasi, iqtisadi və demoqrafik dayaqlarından biri hesab edilə bilər. Hüquqi baxımdan isə Ukrayna SSR Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarından biri idi.

Ukrayna SSR 1922-ci ildə SSRİ-nin rəsmi şəkildə yaradılması zamanı onun təsisçi respublikalarından biri kimi ittifaqın tərkibinə daxil edildi. 30 dekabr 1922-ci ildə Rusiya SFSR, Ukrayna SSR, Belarusiya SSR və Zaqafqaziya SFSR Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını yaratdılar. Lakin bu Ukrayna indiki sərhədləri ilə formalaşmış dövlət deyildi. Sovet Ukraynasının ərazisi sonrakı onilliklərdə mərhələli şəkildə genişlənmiş, xüsusilə qərb torpaqları daha gec dövrdə ona birləşdirilmişdi.

1922-ci ildə SSRİ-yə daxil olan Ukrayna əsasən mərkəzi və şərqi əraziləri əhatə edirdi. Qərbi Ukrayna torpaqları olan Şərqi Qalisiya, Volının qərb hissəsi və Lvov (Lviv) ətrafı həmin dövrdə Polşanın tərkibində idi. Digər ukraynalıların yaşadığı qərb ərazilərinin bir hissəsi isə Rumıniya və Çexoslovakiyanın nəzarətində qalırdı. Bu vəziyyət İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əsaslı şəkildə dəyişdi. 23 avqust 1939-cu ildə Almaniya ilə SSRİ arasında Molotov–Ribbentrop paktı imzalandı. Paktın gizli protokollarında Şərqi Avropada Almaniya və Sovet İttifaqının maraq dairələrinin bölünməsi nəzərdə tutulurdu.

Almaniyanın 1 sentyabr 1939-cu ildə Polşaya hücumundan sonra, sentyabrın 17-də Qızıl Ordu Polşanın şərq ərazilərinə daxil oldu. Bunun nəticəsində Şərqi Qalisiya və Qərbi Volın Sovet nəzarətinə keçdi və həmin ərazilərin böyük hissəsi 1939-cu ilin sonunda Ukrayna SSR-in tərkibinə daxil edildi. 1940-cı ildə prosesin növbəti mərhələsi baş verdi. SSRİ Rumıniyaya ultimatum verdikdən sonra Şimali Bukovina və Bessarabiyanın bir hissəsi sovet nəzarətinə keçdi. Şimali Bukovina və Bessarabiyanın bəzi əraziləri Ukrayna SSR-ə birləşdirildi, Bessarabiyanın digər hissəsində isə Moldova SSR yaradıldı.

Qərb sərhədlərinin formalaşmasının digər mühüm mərhələsi Zakarpatye — Transkarpatiya ilə bağlı idi. Müharibədən əvvəl Çexoslovakiyanın, daha sonra Macarıstanın nəzarətində olmuş bu ərazi İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Sovet təsir dairəsinə keçdi və 1945-ci ildə Çexoslovakiya ilə SSRİ arasında bağlanmış müqavilədən sonra Ukrayna SSR-in tərkibinə qatıldı.

Beləliklə, müasir Ukraynanın qərb sərhədlərinin böyük hissəsi məhz 1939–1945-ci illərdə və İkinci Dünya müharibəsinin nəticəsində formalaşdı. Sovet dövründə baş verən digər mühüm ərazi dəyişikliyi isə 1954-cü ildə Krım vilayətinin Rusiya SFSR-dən Ukrayna SSR-ə verilməsi oldu. Bununla da sovet dövrünün sonrakı mərhələsində Ukrayna SSR-in ərazisi 1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Ukraynanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinə yaxın formasını aldı. Bu tarixi inkişaf Ukraynanın sovet sistemindəki rolunu anlamaq üçün açar əhəmiyyət daşıyır. Erkən dövrdən ittifaqın tərkibində olan şərqi və mərkəzi Ukrayna sovet iqtisadiyyatına dərindən inteqrasiya olunmuşdu. Ukrayna sadəcə kənd təsərrüfatı regionu deyil, SSRİ-nin əsas ağır sənaye mərkəzlərindən biri idi.

Donbas kömür hövzəsi, Dnepr ətrafındakı metallurgiya və maşınqayırma müəssisələri, Krivoy Roq dəmir filizi yataqları, Xarkovun maşınqayırma sənayesi, Qara dəniz limanları və sonrakı dövrdə inkişaf etdirilən hərbi-sənaye müəssisələri Ukraynanı sovet planlı iqtisadiyyatının əsas sütunlarından birinə çevirmişdi.

Bu sistemdə Donbas kömür və ağır sənayenin, Krivoy Roq dəmir filizinin, Dnepropetrovsk metallurgiya və sonradan raket-kosmik sənayenin, Xarkov maşınqayırma və elmin, Nikolayev gəmiqayırmanın, Odessa isə Qara dəniz ticarəti və logistikanın əsas mərkəzlərindən biri idi.

Xüsusi əhəmiyyət daşıyan layihələrdən biri Dnepr üzərində qurulan DneproGES idi. 1932-ci ildə istifadəyə verilən bu nəhəng hidroelektrik stansiyası sovet sənayeləşmə siyasətinin simvollarından birinə çevrildi. Onun istehsal etdiyi enerji Zaporojye və Dnepr sənaye komplekslərinin inkişafında mühüm rol oynadı.

İkinci Dünya müharibəsi Ukrayna sənayesinə və infrastrukturuna çox ağır zərbə vurdu. Müharibədən sonra isə respublikanın sənaye potensialının yenidən qurulması sovet iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri oldu. 1950–1980-ci illərdə Ukrayna SSR metallurgiya, kömür, energetika, maşınqayırma, kimya sənayesi, hərbi sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında SSRİ-nin aparıcı respublikalarından biri olaraq qaldı.

Mərkəzi planlaşdırma çərçivəsində Ukrayna SSR ittifaq üzrə ayrılan kapital qoyuluşlarının böyük hissəsini alırdı. Müxtəlif dövrlər üzrə göstəricilər dəyişsə də, Ukraynanın ümumittifaq investisiyalarındakı payı təxminən 15–20 faiz səviyyəsinə çata bilirdi və bu göstərici onu Rusiya SFSR-dən sonra əsas investisiya istiqamətlərindən birinə çevirirdi. Bu vəsaitlər ağır sənaye, energetika, nəqliyyat infrastrukturu və strateji şəhərlərin

inkişafına yönəldilirdi. Bu baxımdan Ukrayna nə sırf dotasiya ilə yaşayan, nə də klassik mənada yalnız xammalı çıxarılaraq mərkəzə daşınan periferik respublika idi. O, həm böyük həcmdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən, həm də mərkəzləşdirilmiş investisiya və bölgü sistemindən böyük həcmdə vəsait alan respublika idi. Buna görə Ukrayna SSR-in iqtisadi münasibətlərini yalnız "mərkəz–periferiya" modeli ilə izah etmək sovet iqtisadi sisteminin mürəkkəbliyini tam əks etdirmir.

Eyni zamanda iqtisadi qərarların əsas hissəsinin Moskvadakı ümumittifaq planlaşdırma strukturları tərəfindən qəbul edilməsi respublikanın öz iqtisadi resursları üzərində müstəqil qərarvermə imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı. Beləliklə, Ukrayna böyük istehsal potensialına malik olsa da, bu potensial vahid sovet iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərirdi.

Siyasi hakimiyyət sistemində də Ukraynanın çəkisi böyük idi. Kommunist Partiyasının nomenklatura mexanizmi daxilində Ukrayna partiya təşkilatı SSRİ-nin ən böyük və təsirli respublika təşkilatlarından biri idi. Ukrayna Kommunist Partiyasının rəhbər strukturlarında yetişən kadrların bir hissəsi sonradan Moskvadakı ümumittifaq rəhbərliyinə yüksəlirdi.

Bu baxımdan Nikita Xruşşov və Leonid Brejnev xüsusilə diqqət çəkirlər. Xruşşov etnik baxımdan rus olsa da, siyasi karyerasının mühüm hissəsini Ukraynada qurmuş, 1938-ci ildən Ukrayna Kommunist Partiyasının rəhbərliyində mühüm mövqe tutmuşdu. Brejnev də Ukrayna SSR-in partiya və sənaye nomenklaturasında yetişmiş, xüsusilə Dnepropetrovsk siyasi mühiti ilə sıx bağlı olmuşdu. Brejnev hakimiyyəti dövründə onun əvvəllər işlədiyi Dnepropetrovskdan və Ukraynanın başqa partiya strukturlarından tanıdığı bir sıra kadrların Moskvada yüksək vəzifələrə gətirilməsi siyasi ədəbiyyatda sonradan

"Dnepropetrovsk klanı" adlandırılan fenomenin meydana çıxmasına səbəb oldu. Burada "klan" formal təşkilat deyil, şəxsi, regional və karyera əlaqələri üzərində qurulmuş nomenklatura şəbəkəsini ifadə edir. Beləliklə, Ukrayna SSR yalnız iqtisadi resursları ilə deyil, SSRİ-nin siyasi elitasının formalaşmasında oynadığı rolla da ittifaqın əsas respublikalarından biri idi.

Qərbi Ukraynanın gec sovetləşməsi isə respublika daxilində struktur və mədəni fərqləri daha da dərinləşdirdi. 1939–1945-ci illərdə Ukrayna SSR-ə birləşdirilən bu ərazilər sovet idarəetməsi, kollektivləşmə və ideoloji sistemlə şərqi və mərkəzi Ukraynadan xeyli gec üzləşdilər. Burada əvvəlki siyasi və sosial quruluş qısa müddət ərzində dəyişdirildi. Torpaq və müəssisələrin milliləşdirilməsi, kollektivləşmə, sovet idarəçilik sisteminin tətbiqi və siyasi repressiyalar Qərbi Ukraynanın sovetləşdirilməsinin əsas elementlərinə çevrildi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə Ukrayna Millətçiləri Təşkilatı (OUN) və Ukrayna Üsyan Ordusunun (UPA) silahlı müqaviməti bir neçə il davam etdi. Sovet təhlükəsizlik strukturları bu müqaviməti genişmiqyaslı hərbi və repressiv tədbirlərlə yatırdı.

Bu səbəbdən Qərbi Ukraynanın sovet sisteminə münasibəti ilə daha uzun müddət sovet siyasi və iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunmuş şərq bölgələrinin tarixi təcrübəsi eyni deyildi. Bu fərqli tarixi təcrübə Ukrayna daxilində regional siyasi və mədəni fərqlərin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri oldu.

Buna baxmayaraq, mərkəz üçün Ukraynanın bütöv şəkildə saxlanılması strateji prioritet idi. Ukrayna SSR ərazi, əhali, sənaye, kənd təsərrüfatı və hərbi-strateji mövqeyi baxımından Sovet İttifaqının ən mühüm respublikalarından biri olaraq qalırdı. Ukraynanın ittifaq daxilindəki xüsusi mövqeyinin maraqlı nümunələrindən biri onun beynəlxalq hüquqi statusu idi. Ukrayna

SSR SSRİ-dən ayrıca Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təsisçi üzvü olan iki sovet respublikasından biri idi; digəri Belarusiya SSR idi. Ukrayna SSR 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsini imzalayan ilkin üzvlər sırasında yer aldı. BMT-nin rəsmi siyahısında Ukrayna və Belarus 1945-ci ilin ilkin üzvləri kimi, SSRİ isə ayrıca üzv kimi göstərilir.

Bu vəziyyət Ukraynaya formal beynəlxalq dövlətçilik atributları verirdi. Ukrayna SSR-in öz xarici işlər strukturu vardı və BMT-də ayrıca nümayəndəliklə çıxış edirdi. Bununla belə, onun xarici siyasəti müstəqil deyildi və əsas strateji xətt Moskva tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Buna görə BMT üzvlüyü formal beynəlxalq subyektlik yaratmaqla yanaşı, real suveren xarici siyasət anlamına gəlmirdi. Maraqlıdır ki, 1991-ci ildə Ukrayna müstəqillik əldə etdikdən sonra BMT-yə yenidən qəbul olunmadı; Ukrayna SSR-in 1945-ci ildən mövcud olan üzvlüyünü davam etdirdi. BMT sənədlərində Ukraynanın üzvlük tarixi bu gün də 24 oktyabr 1945-ci il göstərilir.

Sosial və mədəni baxımdan Ukrayna sovet modernləşməsinin əsas mərkəzlərindən və müəyyən mənada vitrinlərindən biri sayılırdı. Kiyev, Xarkov, Odessa və Dnepropetrovsk kimi şəhərlər ittifaq səviyyəli elm, sənaye və ali təhsil mərkəzlərinə çevrilmişdi. Xarkov elmi-tədqiqat və maşınqayırma, Dnepropetrovsk metallurgiya və raket-kosmik sənaye, Odessa dəniz nəqliyyatı və ticarət, Kiyev isə elm, mədəniyyət, elektronika və idarəetmə baxımından mühüm mövqe tuturdu.

Ukrayna dili və mədəniyyəti ciddi ideoloji nəzarət altında olsa da, tamamilə ləğv edilməmişdi. Ukraynadilli məktəblər, universitet strukturları, nəşriyyatlar, teatrlar, Elmlər Akademiyası, yazıçılar və digər mədəniyyət institutları fəaliyyət göstərirdi.

Lakin onların fəaliyyəti Kommunist Partiyasının ideoloji çərçivələri daxilində həyata keçirilirdi.

Bu siyasət bütün sovet dövründə eyni formada davam etməmişdi. 1920-ci illərdə "ukraynalaşdırma" siyasəti çərçivəsində Ukrayna dilinin təhsil, mədəniyyət və dövlət idarəçiliyində istifadəsi genişləndirilmişdi. 1930-cu illərdə Stalin hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə bu siyasət geri çevrildi, Ukrayna ziyalılarının bir hissəsi repressiyalara məruz qaldı və rus dilinin ümumittifaq siyasi və sosial həyatda üstünlüyü gücləndi.

Sonrakı onilliklərdə Ukrayna dili formal olaraq respublikanın əsas milli dili kimi qorunsa da, xüsusilə böyük şəhərlərdə, elmi-texniki sahələrdə, orduda və ümumittifaq idarəetmə sistemində rus dilinin mövqeyi daha güclü idi. Bunun nəticəsində şərqi və cənubi Ukraynanın böyük sənaye şəhərlərində rus dili gündəlik ictimai həyatın əsas dillərindən birinə çevrildi.

Bu xüsusiyyətlər Ukraynanı sovet sistemi daxilində özünəməxsus mövqeyə yerləşdirirdi. Baltik respublikalarından fərqli olaraq Ukrayna SSRİ-nin yaradıldığı ilk gündən ittifaq sisteminin tərkib hissəsi olmuş və onun sənaye, siyasi və hərbi gücünün formalaşmasında böyük rol oynamışdı. Orta Asiyanın bir sıra respublikaları ilə müqayisədə isə Ukrayna daha böyük sənaye potensialına, daha yüksək urbanizasiya səviyyəsinə və ümumittifaq siyasi rəhbərliyində daha güclü təmsilçiliyə malik idi.

Bütün bunlara görə Ukrayna SSR-ni sadəcə Moskvanın idarə etdiyi adi periferik respublika kimi təqdim etmək sovet dövründəki real çəkisini tam göstərmir. Ukrayna SSRİ-nin sənaye, kənd təsərrüfatı, elm, hərbi sənaye və siyasi kadr bazasının əsas sütunlarından biri idi. Eyni zamanda respublikanın əsas strateji qərarları Moskvada qəbul edilir və onun formal dövlətçilik institutları real siyasi suverenlik yaratmırdı.

Məhz bu ikili vəziyyət — bir tərəfdən Sovet İttifaqının qurulmasında və fəaliyyətində böyük rol oynayan, mərkəzi sistemdən geniş investisiyalar alan və ittifaq rəhbərliyinə çoxsaylı kadrlar verən güclü respublika olması, digər tərəfdən isə müstəqil siyasi qərarvermə imkanlarının Kommunist Partiyasının ümumittifaq strukturları ilə məhdudlaşdırılması — Ukrayna SSR-in sovet sistemindəki mövqeyini müəyyən edən əsas xüsusiyyətlərdən biri idi.

Müasir Ukrayna tarixi (1991–2014)

Post-sovet transformasiyası, geosiyasi balans axtarışı və xarici təsirlərin artması

24 avqust 1991-ci ildə Ukrayna SSR Ali Radası Ukraynanın Müstəqillik Aktını qəbul edərək ölkəni müstəqil demokratik dövlət elan etdi. Həmin vaxt Ali Radanın sədri olan Leonid Kravçuk sənədi imzaladı və bir neçə ay sonra müstəqil Ukraynanın ilk prezidenti seçildi. Buna görə Ukraynanın müstəqilliyinin elanını yalnız Kravçukun şəxsi qərarı kimi deyil, Ukrayna SSR Ali Radasının qəbul etdiyi siyasi-hüquqi qərar kimi ifadə etmək daha dəqiqdir. Rəsmi aktda Ukrayna ərazisinin "bölünməz və toxunulmaz" olduğu da ayrıca göstərilirdi.

Bu hadisə Sovet İttifaqının dağılması fonunda baş vermiş və Rusiya siyasi elitasının mühüm bir hissəsi üçün dərin geosiyasi və tarixi sarsıntı kimi qəbul edilmişdir. Postsovet məkanında onilliklər ərzində mövcud olmuş vahid iqtisadi, siyasi, hərbi və təhlükəsizlik sisteminin qəfil dağılması təkcə yeni dövlətlərin yaranması deyil, bütün regiondakı əvvəlki qüvvələr balansının dəyişməsi demək idi.

Sonralar Rusiya Prezidenti Vladimir Putin də bu prosesə münasibətini açıq şəkildə ifadə etmişdir. O, 2005-ci ildə Federal Məclisə müraciətində SSRİ-nin dağılmasını əsrin böyük geosiyasi fəlakəti kimi xarakterizə etmiş, xüsusilə milyonlarla rus və rusdilli insanın yeni yaranmış dövlətlərin sərhədləri daxilində qalmasına diqqət çəkmişdi. Bununla belə, həmin çıxışın davamında Putin iqtisadi tənəzzül, yoxsulluq, dövlət institutlarının zəifləməsi və Rusiyanın öz daxilində yaranmış böhranı da bu "fəlakətin" tərkib hissəsi kimi göstərirdi.

Əlamətdar haldır ki, Ukraynanın müstəqillik qərarından dərhal sonra Rusiya ilə sərhədlər məsələsi də gündəmə gəldi. 26 avqust 1991-ci ildə Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin mətbuat katibi Pavel Voşçanov bəyan etdi ki, ittifaq respublikaları ilə mövcud sərhədlərin tanınması həmin respublikaların SSRİ daxilində qalması kontekstində qəbul edilmişdi və ittifaqdan çıxış halında sərhəd məsələsinin müzakirəsi mümkün ola bilər. Bəyanatın əsasən Ukraynanın şərqində və Qazaxıstanın şimalında rusların sıx yaşadığı ərazilərə aid olduğu bildirilirdi. Avqustun 27-də bu məsələ artıq Ukrayna rəhbərliyinin sərt reaksiyasına səbəb olmuşdu. Kravçuk ərazi məsələsinin qaldırılmasını təhlükəli addım kimi qiymətləndirmişdi.

Bu hadisə postsovet məkanında formalaşmaqda olan yeni dövlətlər arasındakı sərhəd, suverenlik və siyasi münasibətlərin ilk gündən tam problemsiz olmadığını göstərirdi. Bununla yanaşı, sonrakı illərdə Rusiya Ukraynanın mövcud sərhədlərini bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli sənədlərlə tanıdı.

Ukrayna müstəqilliyinin siyasi legitimliyi baxımından ən mühüm hadisə isə 1 dekabr 1991-ci ildə keçirilən ümumxalq referendumu oldu. Referendum 24 avqust Müstəqillik Aktının xalq tərəfindən təsdiqlənməsi üçün keçirilmişdi. Səsvermədə

seçicilərin böyük əksəriyyəti müstəqilliyə "bəli" dedi. Mühüm məqamlardan biri o idi ki, müstəqillik yalnız qərbi Ukraynada deyil, rusdilli əhalinin daha çox yaşadığı şərq və cənub bölgələrində də əksəriyyət tərəfindən dəstəkləndi. Elə həmin gün keçirilən prezident seçkilərində Leonid Kravçuk Ukraynanın ilk prezidenti seçildi.

Bir neçə gün sonra, yəni 8 dekabr 1991-ci ildə Kravçuk, Rusiya prezidenti Boris Yeltsin və Belarus rəhbəri Stanislav Şuşkeviç Belovej sazişini imzaladılar. Sənəddə SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti və geosiyasi reallıq kimi mövcudluğuna son qoyulduğu bildirildi və onun yerində Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması nəzərdə tutuldu. Beləliklə, Ukraynanın ayrılması SSRİ-nin dağılması prosesində həlledici amillərdən birinə çevrildi. Əhali, sənaye, kənd təsərrüfatı, hərbi infrastruktur və Qara dənizə çıxış baxımından Ukrayna Sovet İttifaqının Rusiyadan sonra ən mühüm respublikalarından biri olduğuna görə onun ittifaqdan ayrılmasından sonra əvvəlki sovet dövlətinin saxlanılması praktiki olaraq daha da mümkünsüzləşdi.

Rusiya ilə bağlılıq və yeni xarici siyasət axtarışı

Müstəqilliyin ilk illərində Ukrayna rəhbərliyi Rusiya ilə tarixi, iqtisadi və mədəni bağlılıqları nəzərə alaraq münasibətləri qorumağa məcbur idi. Sovet İttifaqının dağılması siyasi sərhədlər yaratmışdı, lakin onilliklər ərzində formalaşmış iqtisadi əlaqələri bir gündə aradan qaldırmamışdı.

Ukrayna sənayesinin böyük hissəsi keçmiş sovet istehsal zəncirinin tərkib hissəsi idi. Donbas, Dnepropetrovsk, Xarkov, Zaporojye və digər sənaye mərkəzlərinin müəssisələri Rusiya və

başqa keçmiş sovet respublikalarındakı zavodlarla sıx əlaqədə fəaliyyət göstərirdilər. Enerji sahəsində isə Ukraynanın Rusiya nefti və xüsusilə təbii qazından asılılığı yüksək olaraq qalırdı.

Bu vəziyyət Ukraynanı mürəkkəb seçim qarşısında qoyurdu. Bir tərəfdən yeni dövlət öz siyasi suverenliyini möhkəmləndirməyə və Qərb strukturları ilə əlaqələr qurmağa çalışırdı. Digər tərəfdən iqtisadiyyat, enerji, sənaye, ticarət, hərbi sənaye və milyonlarla insan arasındakı ailə-mədəni əlaqələr Ukrayna ilə Rusiyanı bir-birinə bağlamaqda davam edirdi.

Sonradan prezident Leonid Kuçma bu ziddiyyəti müəyyən mənada balans siyasəti vasitəsilə idarə etməyə çalışdı. Rusiya ilə sıx iqtisadi əlaqələrin saxlanması Ukrayna iqtisadiyyatının sabitliyi üçün zəruri hesab edilirdi, eyni zamanda Kiyev Qərb institutları ilə münasibətləri də genişləndirirdi. Bu siyasət sonralar Ukraynanın "çoxvektorlu xarici siyasəti" kimi xarakterizə edildi.

Nüvə arsenalı və Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsi

SSRİ-nin dağılmasının yaratdığı ən böyük təhlükəsizlik problemlərindən biri keçmiş sovet nüvə arsenalının taleyi idi. 1991-ci ilin sonunda strateji və taktiki nüvə silahlarının əhəmiyyətli hissəsi Rusiya ilə yanaşı Ukrayna, Belarus və Qazaxıstan ərazisində yerləşirdi.

Ukrayna ərazisində təxminən 1 900 strateji nüvə başlığı, 176 qitələrarası ballistik raket və 44 strateji bombardmançı yerləşirdi. Bundan əlavə, 1991-ci ildə Ukraynada təxminən 2 275–2 500 taktiki nüvə başlığının olduğu hesablanır. Buna görə Ukrayna ərazisində yerləşən arsenal ölçüsünə görə dünyada üçüncü ən böyük nüvə arsenalı hesab edilirdi. Lakin bu silahların əməliyyat

nəzarəti və komanda sistemi məsələsi mürəkkəb idi və Kiyev bütün arsenal üzərində tam müstəqil operativ nəzarətə malik deyildi. Bu vəziyyət beynəlxalq təhlükəsizlik baxımından ciddi narahatlıq doğurdu. ABŞ və Rusiya keçmiş SSRİ-nin nüvə arsenalının bir neçə müstəqil dövlət arasında daimi şəkildə bölünməsinin qarşısını almağa çalışırdılar.

23 may 1992-ci ildə ABŞ, Rusiya, Ukrayna, Belarus və Qazaxıstan Lissabon Protokolunu imzaladılar. Protokol nəticəsində Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Ukrayna 1991-ci ildə ABŞ və SSRİ arasında imzalanmış START I müqaviləsinin hüquqi tərəflərinə çevrildilər. Belarus, Qazaxıstan və Ukrayna eyni zamanda Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsinə nüvə silahına malik olmayan dövlətlər kimi qoşulmaq öhdəliyini götürdülər. START I ABŞ və keçmiş SSRİ-nin strateji nüvə qüvvələrinin əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasını nəzərdə tuturdu. Beləliklə, Ukrayna ərazisində yerləşən sovet nüvə arsenalının gələcək taleyi beynəlxalq silahsızlanma prosesinin əsas məsələlərindən birinə çevrildi.

Ukrayna daxilində isə məsələ birmənalı qarşılanmırdı. Bəzi ukraynalı siyasətçilər və təhlükəsizlik dairələrinin nümayəndələri nüvə arsenalından tam imtinanın gələcəkdə ölkəni Rusiya və başqa böyük dövlətlərin təzyiqi qarşısında zəiflədə biləcəyini düşünürdülər. Onların fikrincə, ən azı müəyyən nüvə potensialının saxlanılması Ukraynanın təhlükəsizliyinə əlavə təminat verə bilərdi.

Digər tərəfdən, belə böyük arsenalın saxlanılması son dərəcə bahalı idi. Silahların texniki xidməti, raket sistemlərinin istismarı, nüvə materiallarının təhlükəsizliyi və müstəqil komanda-idarəetmə sisteminin yaradılması böyük maliyyə və texniki

imkanlar tələb edirdi. Üstəlik, ABŞ və digər Qərb dövlətləri Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsini açıq şəkildə dəstəkləyirdilər.

Bu prosesin əsas siyasi nəticələrindən biri 5 dekabr 1994-cü ildə Budapeşt Memorandumunun imzalanması oldu. Ukraynanın Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsinə nüvə silahına malik olmayan dövlət kimi qoşulması fonunda Rusiya, ABŞ və Birləşmiş Krallıq onun müstəqilliyinə, suverenliyinə və mövcud sərhədlərinə hörmətlə bağlı təhlükəsizlik təminatlarını təsdiqlədilər.

Burada terminoloji fərq də əhəmiyyətlidir: Budapeşt Memorandumu NATO-nun kollektiv müdafiə öhdəliyi kimi avtomatik hərbi müdaxilə nəzərdə tutan “security guarantee” deyil, diplomatik-hüquqi mətnlərdə daha çox “security assurances” — təhlükəsizlik təminatları/əminlikləri kimi ifadə edilən mexanizm idi.

1990-cı illərin siyasi şəraitində bu mexanizm nüvə silahlarının yayılmasının qarşısının alınması və postsovet məkanında nüvə arsenalının bir mərkəzdə cəmləşdirilməsi baxımından rasional kompromis kimi təqdim olunurdu. Sonrakı hadisələr isə Ukraynada bu qərarın düzgünlüyü barədə mübahisələri yenidən gücləndirdi. Ukrayna 1996-cı ilə qədər ərazisindəki bütün nüvə başlıqlarını Rusiyaya təhvil verdi, son strateji nüvə daşıyıcılarının ləğvi isə START çərçivəsində 2001-ci ildə tamamlandı.

Krım, Sevastopol və Qara dəniz donanması

Müstəqilliyin ilk illərində Rusiya–Ukrayna münasibətlərinin ən həssas məsələlərindən biri Krım və Sevastopol idi. 1954-cü ildə Rusiya SFSR-dən Ukrayna SSR-ə verilmiş Krım 1991-ci ildə Ukraynanın müstəqilliyi ilə yeni dövlətin tərkibində qaldı.

Krımın əhalisinin böyük hissəsinin rusdilli olması, Sevastopolun Rusiya və sovet hərbi tarixində xüsusi simvolik əhəmiyyət daşıması və burada keçmiş sovet Qara dəniz donanmasının yerləşməsi məsələni daha mürəkkəb edirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra Qara dəniz donanmasının kimə məxsus olacağı Rusiya ilə Ukrayna arasında uzun sürən mübahisəyə çevrildi. Gəmilərin, hərbi bazaların və infrastrukturun bölüşdürülməsi ilə yanaşı Sevastopoldakı Rusiya hərbi mövcudluğunun hüquqi statusu da həll edilməli idi.

Nəhayət, 1997-ci ildə Rusiya və Ukrayna Qara dəniz donanmasının bölünməsi və Rusiya donanmasının Sevastopoldakı bazalardan icarə əsasında istifadə etməsi barədə razılaşmalar əldə etdilər. Elə həmin il iki ölkə arasında dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə çərçivəsində tərəflər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət və mövcud sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərini təsdiqlədilər.

Beləliklə, 1990-cı illərin ortalarında Krım və Sevastopol ətrafında ciddi fikir ayrılıqları olsa da, Moskva ilə Kiyev həmin mərhələdə problemləri müqavilələr və qarşılıqlı kompromislərlə idarə etməyə çalışırdılar.

Leonid Kuçma dövrü və geosiyasi balans

1994-cü ilin iyulunda Leonid Kravçuk prezident seçkilərində keçmiş baş nazir Leonid Kuçmaya uduzdu. Hakimiyyətin seçki yolu ilə bir prezidentdən digərinə keçməsi yeni müstəqil Ukrayna üçün mühüm siyasi hadisə idi. Kuçma iqtisadi islahatlar və Rusiya ilə münasibətlərin normallaşdırılması vədləri ilə çıxış edirdi. Onun seçilməsi Ukraynanın regional siyasi fərqlərini də açıq şəkildə göstərdi. Rus dilinin daha geniş yayıldığı şərq və cənub

bölgələrində Kuçmaya dəstək daha yüksək idi, qərbi Ukraynada isə Kravçuk daha güclü nəticələr əldə etmişdi.

Bu regional fərqlər sonrakı Ukrayna siyasətində dəfələrlə təkrar ortaya çıxacaqdı. Şərq və cənubun sənaye şəhərlərində Rusiya ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrin qorunmasına daha çox əhəmiyyət verilirdi. Qərbi Ukraynada isə Ukrayna milli kimliyi, Avropa ilə inteqrasiya və Rusiyanın siyasi təsirindən uzaqlaşmaq meyli daha güclü idi. Bununla belə, bu bölgüləri mütləq sərhədlər kimi qəbul etmək olmaz, hər regionun daxilində müxtəlif siyasi mövqelər mövcud idi.

Kuçmanın ilk prezidentlik dövrü Qərb institutları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə yanaşı, Rusiya ilə münasibətlərin saxlanılması siyasəti ilə səciyyələndi. Ukrayna 8 fevral 1994-cü ildə NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşuldu. NATO-nun rəsmi məlumatına görə, Ukrayna proqramın çərçivə sənədini həmin tarixdə imzaladı. Bu addım həmin mərhələdə Ukraynanın NATO-ya əsaslı şəkildə yaxınlaşma mənasına gəlirdi. "Sülh naminə Tərəfdaşlıq" NATO üzvləri ilə postsovet və digər tərəfdaş dövlətlər arasında hərbi əməkdaşlıq, təlim, müdafiə planlaşdırılması və təhlükəsizlik dialoqu üçün yaradılmış proqram idi. Maraqlıdır ki, Rusiya özü də 22 iyun 1994-cü ildə həmin proqrama qoşulmuşdu. Ukraynanın Avropa siyasi institutlarına inteqrasiyasının digər mühüm mərhələsi 9 noyabr 1995-ci ildə Avropa Şurasına üzv olması idi.

1997-ci ildə isə NATO ilə Ukrayna arasında münasibətlər daha bir mərhələ irəlilədi və xüsusi tərəfdaşlıq mexanizmləri yaradıldı. Beləliklə, Kuçma hakimiyyəti dövründə Ukrayna bir tərəfdən Rusiya ilə iqtisadi, siyasi və hərbi əlaqələri qoruyur, digər tərəfdən NATO, Avropa Şurası və digər Qərb institutları ilə əməkdaşlığını genişləndirirdi.

Bu siyasətin mahiyyəti Ukraynanın nə tamamilə Rusiyanın orbitinə qayıtması, nə də həmin mərhələdə Rusiya ilə əlaqələri qıraraq bütövlükdə Qərbə yönəlməsi idi. Kiyev iki geosiyasi istiqamət arasında öz manevr imkanlarını qorumağa çalışırdı.

İqtisadi böhran və oliqarxik sistemin formalaşması

Lakin siyasi müstəqillik Ukraynaya dərhal iqtisadi sabitlik gətirmədi. Əksinə, 1990-cı illər ölkə tarixinin ən ağır iqtisadi mərhələlərindən biri oldu. Sovet planlı iqtisadiyyatının dağılması ilə Ukrayna müəssisələri əvvəllər mövcud olan istehsal və satış zəncirlərinin böyük hissəsini itirdi. İnflyasiya, istehsalın azalması, dövlət maliyyəsinin zəifləməsi və əhalinin real gəlirlərinin kəskin aşağı düşməsi geniş sosial problemlər yaratdı.

Sovet dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesi isə yeni iqtisadi elitanın meydana çıxmasına şərait yaratdı. Sənaye müəssisələri, metallurgiya, enerji, bank sektoru və media aktivləri ətrafında iri biznes qrupları formalaşmağa başladı.

Beləliklə, Donetsk, Dnepropetrovsk və Kiyev ətrafında müxtəlif maliyyə-sənaye qrupları yarandı. Sonralar Ukrayna siyasətində böyük rol oynayacaq və əsasən yəhudilərdən təşkil olunmuş oliqarxik sistemin əsasları məhz 1990-cı illərdə formalaşdı. Böyük biznes sahibləri təkcə iqtisadi resurslara deyil, televiziya kanallarına, qəzetlərə, siyasi partiyalara və ayrı-ayrı dövlət məmurlarına təsir imkanları əldə etməyə başladılar.

Bu proses yalnız Ukraynaya məxsus deyildi. Oxşar oliqarxik kapitalizm modeli 1990-cı illərdə Rusiyada və digər postsovet dövlətlərində də meydana çıxmışdı. Lakin Ukraynada bir neçə

regional maliyyə-sənaye qrupunun paralel mövcudluğu siyasi sistemin sonrakı inkişafına xüsusi təsir göstərdi.

1990-cı illərin sonlarına qədər Ukrayna iqtisadiyyatı ciddi çətinliklər yaşamaqda davam etdi. 1997-ci ildə başlayan Asiya maliyyə böhranı və 1998-ci ildə Rusiyada baş verən maliyyə böhranı Ukrayna iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərdi. Rusiyanın Ukraynanın mühüm ticarət tərəfdaşlarından biri olması bu təsiri daha da gücləndirirdi. XXI əsrin əvvəllərində isə vergi, maliyyə və struktur dəyişiklikləri, sənaye ixracının artması və ümumi regional iqtisadi canlanma nəticəsində Ukrayna iqtisadiyyatında müəyyən yüksəliş başladı.

1999-cu il seçkiləri və siyasi sistemin problemləri

1999-cu ilin seçkilərində Leonid Kuçma ikinci müddətə prezident seçildi. Lakin seçki kampaniyasının keçirilməsi, dövlət aparatından istifadə, medianın mövqeyi və namizədlərə yaradılan şərait ciddi mübahisələr doğurdu.

ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosunun müşahidə missiyası dövlət və ictimai maliyyəli medianın namizədləri balanslı şəkildə işıqlandırmadığını, dövlət rəsmilərinin fəaliyyətdə olan prezidentin kampaniyasında iştirak etdiyini və hüquqi normaların seçmə şəkildə tətbiq edildiyini bildirdi. İkinci tur barədə ATƏT kampaniyanın seçki qanunu və bir sıra ATƏT öhdəlikləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyini qeyd etmişdi.

Buna görə 1999-cu il seçkiləri Ukraynada seçki institutlarının mövcud olduğunu, lakin onların hələ tam yetkinləşmədiyini göstərirdi. Ölkədə rəqabətli seçkilər keçirilirdi və müxalif siyasi qüvvələr fəaliyyət göstərə bilirdi, lakin dövlət aparatının siyasi

proseslərə müdaxiləsi, korrupsiya, oliqarxların media üzərində təsiri və hakimiyyət–biznes münasibətlərinin qeyri-şəffaflığı siyasi sistemin əsas problemləri olaraq qalırdı.

Beləliklə, 1991–1999-cu illər müasir Ukrayna dövlətinin əsaslarının qoyulduğu, lakin eyni zamanda sonrakı böhranların təməlinin formalaşdığı mərhələ idi. Ukrayna bir tərəfdən müstəqil dövlət institutlarını qurur, nüvə arsenalından imtina edir, Rusiya ilə sərhəd və hərbi məsələləri müqavilələrlə tənzimləyir, NATO və Avropa institutları ilə əlaqələr yaradırdı. Digər tərəfdən isə iqtisadi böhran, oliqarxik kapitalın yüksəlişi, regional siyasi fərqlər, enerji baxımından Rusiyadan asılılıq və Moskva ilə Qərb arasında geosiyasi balans problemi getdikcə daha mühüm amillərə çevrilirdi.

Məhz bu ziddiyyətlər XXI əsrin əvvəllərində daha aydın görünəcək və 2004-cü il Narıncı inqilabı, Viktor Yuşşenko–Viktor Yanukoviç qarşıdurması, Rusiya ilə qaz böhranları, NATO məsələsi və nəhayət 2013–2014-cü illərdəki Maydan hadisələrinə aparan siyasi proseslərin əsas fonunu formalaşdıracaqdı.

Rəngli inqilablar və Ukraynanın geosiyasi transformasiyası (2004–2014)

Narıncı İnqilab və Ukraynada siyasi balansın dəyişməsi

2004-cü il prezident seçkiləri Ukrayna tarixində mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Viktor Yuşşenko ilə Viktor Yanukoviç arasında gedən siyasi mübarizə fonunda baş verən və sonradan "Narıncı İnqilab" kimi tanınan hadisələr Qərbdə əsasən demokratik proseslərin, seçki şəffaflığı uğrunda mübarizənin və vətəndaş

cəmiyyətinin fəallaşmasının təzahürü kimi təqdim olunurdu. Moskva isə bu prosesi postsovet məkanında xarici siyasi və maliyyə təsirləri ilə əlaqələndirilən "rəngli inqilablar" dalğasının tərkib hissəsi kimi qəbul edirdilər.

2004-cü il seçkilərinin ikinci turundan sonra Viktor Yanukoviç qalib elan edildi. Lakin nəticələr geniş etirazlara səbəb oldu. ATƏT/DTİHB-nin müşahidə missiyası 21 noyabr ikinci turunun çoxsaylı demokratik seçki standartlarına cavab vermədiyini bildirdi. Ukrayna Ali Məhkəməsi isə dekabrın 3-də Mərkəzi Seçki Komissiyasının Yanukoviçi qalib elan edən qərarını etibarsız saydı və ikinci turun təkrar keçirilməsini tələb etdi. 26 dekabrda keçirilmiş təkrar səsvermə ATƏT tərəfindən əvvəlki səsvermələrlə müqayisədə beynəlxalq standartlara xeyli yaxın hesab edildi. Seçkilərin nəticələri ətrafında yaranan gərginlik və Kiyevin mərkəzində keçirilən kütləvi etirazlar Ukraynanın siyasi sistemində ciddi böhran yaratdı.

Narıncı İnqilab rusiyayönlü namizəd kimi qəbul edilən Viktor Yanukoviçin qalib elan olunmasına etiraz olaraq formalaşmış, əsas şüarları demokratiya, şəffaf seçki prosesi, korrupsiyaya qarşı mübarizə və Avropa ilə yaxınlaşma üzərində qurulmuşdu. Hərəkatın aparıcı simaları arasında gələcək prezident Viktor Yuşşenko və gələcək baş nazir Yuliya Timoşenko xüsusi yer tuturdular. Kütləvi aksiyalar və hüquqi mübarizə nəticəsində əvvəlki seçki nəticələri qüvvədən düşdü və təkrar səsvermədə Yuşşenko qalib gəldi. Bu prosesdə Qərbin maliyyələşdirdiyi müxtəlif fond və qeyri-hökumət təşkilatlarının da mühüm fəaliyyəti olmuşdu. Corc Sorosun təsis etdiyi fondlar şəbəkəsinə daxil olan Beynəlxalq İntibah Fondu (International Renaissance Foundation), eləcə də ABŞ və Avropa strukturları seçki

monitorinqi etirazçı cəmiyyətə və media layihələrinə maliyyə və təşkilati dəstək verirdilər.

Qərb mediasının, hökumətlərinin və beynəlxalq təşkilatların hadisələrə böyük diqqət göstərməsi Narıncı İnqilabın beynəlxalq miqyasda legitim demokratik hərəkat kimi qəbul edilməsinə ciddi təsir göstərdi. Eyni zamanda Qərb fondlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının Ukrayna vətəndaş cəmiyyəti və seçki monitorinqi strukturlarına verdiyi maliyyə və təşkilati dəstək Moskvanın hadisələrə başqa prizmadan yanaşmasına səbəb olurdu. Rusiya siyasi dairələrində belə fəaliyyət postsovet dövlətlərinin daxili siyasi proseslərinə xarici müdaxilə vasitəsi kimi şərh edilirdi.

Yuşşenko dövrü və Rusiya ilə münasibətlərin pisləşməsi

Narıncı İnqilabdan sonra Ukraynanın siyasi məkanı əsaslı şəkildə dəyişdi. Viktor Yuşşenkonun prezidentliyi dövründə Ukraynada Rusiyaya nifrət ruhiyyəsi, sovet tarixinin yenidən qiymətləndirilməsi və Avropa-Atlantik strukturlarla inteqrasiyanın genişləndirilməsi dövlət siyasətində daha mühüm yer tutmağa başladı.

Rusiyaya yaxın siyasi və mədəni mövqelərin əvvəlki təsirinin azaldığını düşünən dairələr bunu rusofiliyanın siyasi və ictimai diskursda təzyiq altına alınması, bunun əvəzində isə daha sərt antirusiya və Qərbyönlü ideoloji xəttin güclənməsi kimi qiymətləndirirdilər. Yuşşenko tərəfdarları isə həmin prosesi Ukrayna milli kimliyinin möhkəmləndirilməsi və Rusiyanın postsovet təsirindən uzaqlaşma kimi təqdim edirdilər.

Tarix siyasəti də iki dövlət arasındakı münasibətlərdə mübahisə mövzusuna çevrildi. Holodomorun siyasi

qiymətləndirilməsi, OUN və UPA-nın tarixi rolu, Stepan Bandera kimi şəxslərə münasibət və Ukrayna dilinin mövqeyi ətrafındakı mübahisələr Moskva ilə Kiyev arasındakı tarixi yaddaş fərqlərini daha da dərinləşdirdi. Bu proses Rusiya–Ukrayna münasibətlərində siyasi gərginliyin artması ilə paralel gedirdi.

Qaz böhranları və enerji qarşıdurması

Enerji münasibətləri iki dövlət arasındakı əsas mübahisə sahələrindən birinə çevrildi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Ukrayna uzun müddət Rusiya qazını Avropa bazar qiymətlərindən daha aşağı şərtlərlə əldə etmişdi. Moskva 2000-ci illərdə bu sistemdən tədricən uzaqlaşaraq Ukraynadan daha yüksək və bazar qiymətlərinə yaxın ödəniş tələb etməyə başladı.

Rusiya bunu iqtisadi münasibətlərin bazar prinsiplərinə keçirilməsi kimi təqdim edirdi. Ukrayna və Qərbdə isə qaz qiymətlərindən siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edildiyini düşünənlər vardı.

2006 və 2009-cu illərdə baş verən qaz böhranları təkcə Rusiya və Ukraynaya deyil, Avropaya da təsir göstərdi. Ukrayna Rusiya qazının Avropaya daşındığı əsas tranzit ölkələrindən biri olduğuna görə iki ölkə arasındakı qiymət və borc mübahisələri Avropaya qaz nəqlində problemlərə səbəb oldu.

Bu hadisələr Moskvanın Ukrayna tranzitindən asılılığını azaltmaq istəyini gücləndirdi. Alternativ marşrutlardan biri Baltik dənizinin dibi ilə Rusiyanı birbaşa Almaniyaya bağlayan “Şimal Axını” (Nord Stream) layihəsi idi. Layihənin motivləri yalnız Ukrayna ilə məhdudlaşmasa da, tranzit ölkələrindən asılılığın azaldılması onun mühüm strateji nəticələrindən biri idi. Beləliklə, enerji məsələsi kommersiya münasibətindən çıxaraq Rusiya–

Ukrayna geosiyasi qarşıdurmasının əsas elementlərindən birinə çevrilirdi.

NATO-nun Buxarest sammiti və təhlükəsizlik dilemması

Bu prosesin ən mühüm mərhələlərindən biri 2008-ci ildə NATO-nun Buxarest sammiti oldu. Sammitdə Ukrayna və Gürcüstanın NATO perspektivi müzakirə edildi. Onlara həmin mərhələdə Üzvlük Fəaliyyət Planı — MAP verilmədi. Bununla belə, NATO dövlətləri yekun bəyannamədə açıq şəkildə Ukrayna və Gürcüstanın gələcəkdə NATO üzvü olacağını bildirdilər. Bu qərar Moskvanın təhlükəsizlik baxışında ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Rusiya NATO-nun keçmiş sovet ərazilərinə doğru genişlənməsini öz təhlükəsizlik maraqlarına risk kimi qiymətləndirirdi. NATO isə genişlənməni suveren dövlətlərin öz təhlükəsizlik ittifaqlarını seçmək hüququ və alyansın "açıq qapı" siyasəti ilə əsaslandırırdı.

Beləliklə, tərəflərin təhlükəsizlik anlayışları bir-birinə zidd istiqamətdə inkişaf edirdi. Ukrayna və NATO tərəfdarları alyansa yaxınlaşmanı ölkənin təhlükəsizliyini artıracaq vasitə kimi görürdülər. Moskva isə eyni prosesi Rusiya sərhədlərinə Qərbin hərbi-siyasi infrastrukturunun yaxınlaşması kimi qəbul edirdi.

Elə həmin il Rusiya–Gürcüstan müharibəsinin baş verməsi postsovet məkanındakı təhlükəsizlik balansının nə qədər kövrək olduğunu göstərdi. Abxaziya və Cənubi Osetiya ətrafında baş vermiş müharibədən sonra Rusiya həmin iki ərazinin müstəqilliyini tanıdı. NATO və Qərb dövlətləri isə Gürcüstanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyünü dəstəklədilər.

2008-ci il hadisələri həm Moskvanın, həm də Qərb dövlətlərinin postsovet məkanında təhlükəsizlik siyasətinə yanaşmasını daha sərtləşdirdi.

Viktor Yanukoviçin hakimiyyətə qayıdışı

2010-cu ildə Viktor Yanukoviç prezident seçkilərində qalib gələrək hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyətə qayıdışı Narıncı İnqilabdan sonra formalaşmış siyasi balansın yenidən dəyişməsi demək idi. Ukraynanın NATO ilə mövcud praktiki əməkdaşlığı nisbətən zəiflədi, ancaq Avropa İttifaqı ilə iqtisadi-siyasi inteqrasiya danışıqları davam etdirildi.

Yanukoviç dövründə Rusiya ilə münasibətlər də müəyyən qədər yaxşılaşdı. 2010-cu ildə bağlanan Xarkov sazişləri ilə Rusiyanın Qara dəniz donanmasının Sevastopolda qalma müddəti uzadıldı, bunun müqabilində Ukraynaya qaz qiymətlərində güzəştlər nəzərdə tutuldu.

Digər tərəfdən Yanukoviç hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsi və siyasi rəqiblərə qarşı təzyiq Ukraynanın daxili gərginliyini artırırdı. Xüsusilə keçmiş baş nazir Yuliya Timoşenkonun həbs edilməsi Qərbdə ciddi tənqid doğurmuşdu. Beləliklə, Yanukoviç nə Ukraynanı tamamilə Rusiyanın inteqrasiya layihələrinə daxil etdi, nə də NATO üzvlüyü kursunu davam etdirdi. O, Rusiya ilə iqtisadi münasibətləri qorumaqla yanaşı Avropa İttifaqı ilə assosiasiya və azad ticarət sazişi üzərində danışıqları davam etdirirdi. Məhz bu iki istiqamət arasında balans saxlamaq cəhdi 2013-cü ildə ciddi böhranla üzləşdi.

2013-cü il böhranı və Maydan

2013-cü ildə Avropa İttifaqı ilə Assosiasiya Sazişinin imzalanması Ukraynanın gələcək iqtisadi və siyasi istiqaməti ilə bağlı əsas məsələyə çevrildi. Yanukoviç hökuməti uzun müddət sazişin hazırlanmasında iştirak etsə də, 2013-cü ilin noyabrında onun imzalanmasına hazırlığı dayandırdı. Bu qərar Kiyevin mərkəzində, Müstəqillik meydanında, yəni Maydanda etirazlara səbəb oldu.

İlk mərhələdə aksiyaların əsas tələbi Avropa İttifaqı ilə inteqrasiyanın davam etdirilməsi idi. Sonradan polis zorakılığı, korrupsiya, hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi və Yanukoviç hökumətinə qarşı ümumi narazılıq etirazların miqyasını genişləndirdi.

Beləliklə, "Avromaydan" adlanan hərəkat tədricən yalnız Avropa İttifaqı ilə saziş məsələsindən çıxaraq hakimiyyət dəyişikliyi tələb edən geniş siyasi hərəkata çevrildi. Etirazlar zamanla zorakılıq, küçə döyüşləri, inzibati binaların tutulması, polis və nümayişçilər arasında qarşıdurmalarla müşayiət olundu. 2014-cü ilin fevralında Kiyevdə vəziyyət ən qanlı mərhələsinə çatdı və həm etirazçılar, həm də təhlükəsizlik qüvvələri arasında ölənlər oldu.

Yanukoviçin hakimiyyətdən uzaqlaşması və legitimlik mübahisəsi

21 fevral 2014-cü ildə Viktor Yanukoviçlə müxalifət liderləri arasında Almaniya, Fransa və Polşa xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə siyasi böhranın həllinə dair razılaşma imzalandı. Razılaşma konstitusiya islahatlarını və erkən prezident seçkilərini nəzərdə

tuturdu. Lakin razılaşma siyasi böhranı dayandıra bilmədi. Yanukoviç Kiyevi tərk etdi və sonradan Ukraynadan Rusiyaya getdi. 22 fevralda Ali Rada prezidentin öz konstitusion səlahiyyətlərini yerinə yetirmədiyini əsas gətirərək erkən prezident seçkiləri təyin etdi. Bu hakimiyyət dəyişikliyinin hüquqi mahiyyəti sonradan ciddi mübahisə mövzusuna çevrildi.

Ukraynanın yeni hakimiyyəti və Qərb dövlətləri bunu Yanukoviçin faktiki olaraq vəzifəsini yerinə yetirməkdən imtina etməsi və inqilabi siyasi böhranın nəticəsi kimi qəbul etdilər. Moskva isə prosesi konstitusiya çərçivəsindən kənar dövlət çevrilişi və Qərbin fəal siyasi müdaxiləsi kimi qiymətləndirdi.

Qərb rəsmilərinin Ukrayna müxalifəti ilə intensiv əlaqələri, ABŞ və Avropa siyasətçilərinin Maydanı ziyarət etməsi və ABŞ rəsmiləri Viktoriya Nuland ilə Cefri Pyatt arasında sızdırılmış telefon danışığı Rusiyanın "xarici müdaxilə" tezisinin mühüm arqumentlərindən birinə çevrildi. Bununla belə, bu faktlar Maydan etirazlarının bütövlükdə xaricdən təşkil edildiyini öz-özlüyündə sübut etmir, etirazların geniş daxili sosial və siyasi bazası da mövcud idi.

Krım və Rusiya–Ukrayna münasibətlərində dönüş

Maydan hadisələrindən sonra Ukraynada yaranmış siyasi qeyri-müəyyənlik, yeni hakimiyyətin formalaşması və ölkənin xarici siyasət istiqaməti ilə bağlı suallar Moskva üçün yeni strateji vəziyyət yaratdı.

2014-cü ilin fevral ayının sonlarında Krımda silahlı, nişansız qüvvələr strateji obyektləri və regional dövlət strukturlarını nəzarətə götürdülər. Sonradan Vladimir Putin bu qüvvələrin

Rusiya hərbçiləri olduğunu təsdiqlədi. 16 mart 2014-cü ildə Krımda referendum keçirildi və bundan sonra Rusiya yarımadanı öz ərazisinə daxil etdi. Moskvanın izahına görə, bu addım Krım əhalisinin öz müqəddəratını təyin etməsi, rusdilli əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Qara dənizdə Rusiyanın strateji mövqelərinin qorunması ilə bağlı idi. Rusiya siyasi diskursunda NATO-nun gələcəkdə Krımda və xüsusilə Sevastopolda möhkəmlənməsi ehtimalı da təhlükəsizlik arqumentlərindən biri kimi təqdim edilirdi. Bu baxımdan Moskva Krımın nəzarətə götürülməsini ekspansionist siyasətdən daha çox, Rusiyanın Qara dənizdəki hərbi-strateji mövqeyinin qorunmasına və mümkün təhlükənin qabaqlanmasına yönəlmiş preventiv addım kimi əsaslandırırdı.

Lakin beynəlxalq hüquqi qiymətləndirmə fərqlidir. BMT Baş Assambleyasının 27 mart 2014-cü il tarixli 68/262 saylı qətnaməsi Ukraynanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü təsdiqlədi və Krım referendumunun yarımadanın statusunu dəyişdirmək üçün hüquqi əsas yaratmadığını bildirdi. Buna görə BMT sistemi və dövlətlərin böyük hissəsi Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqını tanımadı.

Beləliklə, Krım məsələsində iki tamamilə fərqli hüquqi-siyasi yanaşma formalaşdı: Moskva öz müqəddəratını təyinetmə və təhlükəsizlik arqumentlərinə istinad edir, Ukrayna və onun tərəfdaşları isə hadisəni Ukraynanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulması kimi qiymətləndirirlər.

Donetsk və Luhanskda silahlı qarşıdurmanın başlanması

Krım hadisələrindən sonra Ukraynanın şərqində, xüsusilə Donetsk və Luhansk vilayətlərində Kiyevdəki yeni hakimiyyətə qarşı etirazlar və rusiyayönlü hərəkatlar gücləndi. 2014-cü ilin yazında hökumət binaları ələ keçirildi, silahlı qruplar meydana çıxdı və daha sonra özünü Donetsk Xalq Respublikası və Luhansk Xalq Respublikası elan edən qurumlar yaradıldı.

Kiyev bu strukturları Rusiya tərəfindən dəstəklənən separatçı qüvvələr kimi qiymətləndirirdi və 2014-cü ilin aprelində onlara qarşı "Antiterror əməliyyatı"na başladı. Moskva isə hadisələri əsasən Ukraynanın daxili siyasi böhranının nəticəsi, Maydandan sonra hakimiyyətə gəlmiş qüvvələrlə şərq və cənub bölgələrinin bir hissəsi arasında yaranmış qarşıdurma kimi təqdim edirdi. Rusiya ictimai rəyində Donetsk və Luhanskda baş verən hadisələr rusdilli əhalinin təhlükəsizliyi və siyasi hüquqları məsələsi ilə də əlaqələndirilirdi.

Rusiya uzun müddət Donbasdakı müharibədə birbaşa tərəf olduğunu rədd edir və münaqişəni Ukraynanın daxili vətəndaş qarşıdurması kimi təqdim edirdi. Ukrayna və Qərb dövlətləri isə Rusiyanı separatçı qüvvələri silah, maliyyə, şəxsi heyət və başqa vasitələrlə dəstəkləməkdə ittiham edirdilər. Donbas müharibəsi ağır humanitar nəticələrə səbəb oldu. BMT-nin hesablamalarına görə, hələ 2020-ci ilin fevralına qədər 2014-cü ildən başlayan münaqişədə ümumi ölənlərin sayı təxminən 13–13,2 min nəfər idi; buraya azı 3 350 mülki şəxs, Ukrayna qüvvələri və silahlı qrupların üzvləri daxil edilirdi. Sonrakı illərdə bu rəqəm daha da artdı.

Minsk sazişləri

Müharibənin dayandırılması məqsədilə 2014 və 2015-ci illərdə Minsk razılaşmaları əldə edildi. Sazişlər atəşkəs, ağır silahların təmas xəttindən geri çəkilməsi, əsirlərin dəyişdirilməsi, Donetsk və Luhanskın müəyyən ərazilərinə xüsusi status verilməsi və Ukraynanın həmin ərazilər üzərində nəzarətinin mərhələli bərpası kimi məsələləri nəzərdə tuturdu.

Lakin tərəflər razılaşmaların hansı ardıcıllıqla həyata keçirilməsi barədə razılığa gələ bilmədilər. Kiyev əvvəlcə təhlükəsizlik və sərhəd üzərində nəzarətin bərpasını tələb edirdi. Moskva və Donbasdakı rusyönümlü rəhbərlik isə əvvəlcə siyasi status və konstitusiya dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini önə çəkirdi. Nəticədə Minsk prosesi genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların müəyyən dövrlərdə azalmasına kömək etsə də, münaqişənin siyasi həllini təmin edə bilmədi.

NATO məsələsi və təhlükəsizlik dilemmasının dərinləşməsi

Ukraynanın NATO ilə münasibətləri Rusiya–Qərb qarşıdurmasının əsas mövzularından biri olaraq qaldı. Burada mühüm xronoloji fərq vardır. 2010–2014-cü illərdə Yanukoviç hakimiyyəti dövründə Ukrayna rəsmi bloklara qoşulmamaq siyasəti yürüdürdü. NATO ilə əməkdaşlıq davam etsə də, faktiki üzvlük kursu dayandırılmışdı.

Lakin 2014-cü il hadisələrindən sonra vəziyyət dəyişdi. Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı və Donbas müharibəsi Ukraynanın təhlükəsizlik siyasətində NATO ilə yaxınlaşmanı daha da sürətləndirdi. Rusiya baxımından isə problem daha uzunmüddətli idi. Moskva 2008-ci il Buxarest sammitində NATO-

nun Ukraynanın gələcəkdə alyans üzvü olacağını elan etməsini strateji təhlükə kimi qəbul edirdi. NATO isə dövlətlərin öz xarici siyasət və təhlükəsizlik ittifaqlarını seçmək hüququna malik olduğunu bildirirdi.

Beləliklə, klassik təhlükəsizlik dilemması meydana çıxmışdı: Ukrayna və onun Qərbdəki tərəfdaşlarının təhlükəsizliyi artırdığını düşündüyü addımlar Moskva tərəfindən öz təhlükəsizliyinə təhdid kimi qəbul edilirdi. Rusiyanın buna qarşı atdığı addımlar isə Ukraynada Rusiya təhlükəsi hissini daha da artıraraq NATO ilə yaxınlaşmanı gücləndirirdi.

Moskvanın baxışında NATO təsiri altındakı və alyansın hərbi strukturlarına inteqrasiya olunan Ukrayna gələcəkdə Rusiyaya qarşı hərbi-siyasi platformaya çevrilə bilərdi. Bu yanaşma Rusiyanın təhlükəsizlik diskursunda sonrakı illərdə daha da gücləndi.

2022-ci il: regional münaqişədən genişmiqyaslı müharibəyə

2014-cü ildə başlayan Ukrayna böhranı sonrakı səkkiz il ərzində siyasi həllini tapmadı. Minsk sazişləri Donbasdakı qarşıdurmanı tam dayandıra bilmədi və bölgədə müxtəlif intensivliklə silahlı toqquşmalar davam etdi. Bu dövrdə Rusiya ilə Qərb arasında Ukrayna məsələsi ətrafında yaranmış ziddiyyətlər də getdikcə dərinləşirdi. Moskvanın baxışına görə, məsələ artıq yalnız Donbasdakı münaqişədən ibarət deyildi. NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi, Ukraynanın Qərbin hərbi-siyasi strukturları ilə yaxınlaşması və postsovet məkanında Qərbin təsirinin artması Rusiya üçün daha geniş təhlükəsizlik probleminə çevrilmişdi.

Bu yanaşmanın formalaşmasında NATO-nun Ukrayna ilə bağlı siyasəti xüsusi yer tuturdu. Hələ 2008-ci ildə Buxarest sammitində NATO dövlətləri Ukrayna və Gürcüstanın gələcəkdə alyansa üzv olacağını bəyan etmişdilər. Ukrayna sonrakı illərdə müəyyən müddət bloklara qoşulmamaq siyasəti aparsa da, 2014-cü ildən sonra NATO ilə yaxınlaşma yenidən sürətləndi. Moskva isə Ukraynanın NATO sisteminə inteqrasiyasını sadəcə Kiyevin xarici siyasət seçimi kimi qəbul etmirdi. Rusiya siyasi və hərbi düşüncəsində bu proses Qərbin hərbi infrastrukturunun və strateji imkanlarının Rusiya sərhədlərinə daha da yaxınlaşması ehtimalı ilə əlaqələndirilirdi.

Bu baxımdan Ukrayna Rusiya üçün adi qonşu dövlət olmaqdan daha geniş strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Onun coğrafi mövqeyi, Rusiya ilə uzun sərhədi, Qara dənizə çıxışı və tarixi əlaqələri Moskvanın təhlükəsizlik hesablamalarında mühüm yer tuturdu. Rusiya rəhbərliyi uzun illər NATO-nun şərqə doğru genişlənməsinin Avropada əvvəlki təhlükəsizlik balansını dəyişdirdiyini bildirirdi. Ukraynanın da gələcəkdə alyansa qoşulması perspektivi Moskvada bu prosesin Rusiyanın birbaşa sərhədlərinə çatması kimi qiymətləndirilirdi.

Bu səbəbdən Rusiya baxımından Ukrayna məsələsi tədricən fundamental dövlət təhlükəsizliyi məsələsinə çevrilmişdi. Moskvanın yanaşmasına görə, problem Ukraynanın formal olaraq NATO üzvü olub-olmamasından daha geniş idi. Əsas məsələ Ukrayna ordusunun Qərb standartlarına uyğunlaşdırılması, NATO ölkələri ilə hərbi əməkdaşlığın genişlənməsi və ölkənin uzunmüddətli hərbi-siyasi istiqamətinin dəyişməsi idi. Bu yanaşmada Ukraynanın Qərbin təhlükəsizlik sisteminə tədricən inteqrasiyası gələcəkdə Rusiyanın strateji mövqeyini zəiflədə biləcək proses kimi qəbul edilirdi.

24 fevral 2022-ci ildə Rusiya Ukrayna ərazisində genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Rusiya rəhbərliyi bu addımı Donbas əhalisinin müdafiəsi, Ukraynanın "demilitarizasiyası" və "denasifikasiyası", eləcə də Rusiyaya qarşı yarandığını bildirdiyi təhlükənin aradan qaldırılması ilə əsaslandırdı. Vladimir Putin sonrakı çıxışlarında da əməliyyatın başlanmasını Rusiya dövlətinə qarşı təhlükənin qarşısının alınması və Avropada təhlükəsizlik balansının dəyişdirilməsi ilə əlaqələndirib.

Beləliklə, Kremlin rəsmi yanaşmasında 2022-ci ilin fevralında başlanan əməliyyat yalnız Ukrayna ilə ikitərəfli münaqişənin davamı kimi təqdim edilmirdi. Moskva onu daha geniş Rusiya–Qərb qarşıdurmasının və xüsusilə NATO-nun şərqə genişlənməsi nəticəsində yaranmış təhlükəsizlik böhranının bir hissəsi hesab edirdi. Bu baxışa görə, Ukraynanın Qərbin hərbi-siyasi sisteminə daxil olması Rusiyanın uzunmüddətli təhlükəsizliyinə təsir göstərəcək strateji dəyişiklik idi və Moskva artıq bu prosesin qarşısını diplomatik vasitələrlə ala bilmədiyini düşünürdü.

Bu çərçivədə Rusiya rəhbərliyi hərbi əməliyyatı "klassik işğal" kimi deyil, təhlükəsizlik maraqlarını qorumaq üçün həyata keçirilən məcburi və qabaqlayıcı addım kimi təqdim etdi. Moskvanın arqumentinə görə, hərbi əməliyyatın alternativi Ukraynanın Qərbin hərbi sisteminə daha dərindən inteqrasiyası və gələcəkdə Rusiyanın təhlükəsizlik vəziyyətinin daha da pisləşməsi ola bilərdi. Buna görə Kremlin mövqeyində 24 fevral qərarı yalnız həmin gün mövcud olan hərbi təhlükəyə deyil, gələcəkdə yarana biləcəyi düşünülən strateji vəziyyətə qarşı atılmış addım kimi əsaslandırılırdı.

Lakin Ukrayna və NATO bu yanaşmanı qəbul etmir. NATO özünü müdafiə ittifaqı kimi təqdim edir və genişlənməsinin başqa

dövlətlərə təhlükə yaratmadığını bildirir. Alyansın mövqeyinə görə, hər bir suveren dövlət öz təhlükəsizlik və xarici siyasət istiqamətini müəyyən etmək hüququna malikdir. Ukrayna da NATO ilə yaxınlaşmasını öz suveren seçimi və xüsusilə 2014-cü ildən sonra Rusiya qarşısında təhlükəsizliyini gücləndirmək vasitəsi kimi əsaslandırır. 2008-ci il Buxarest sammitində Ukraynanın gələcək üzvlüyü nəzərdə tutulsa da, 24 fevral 2022-ci ildə Ukrayna NATO üzvü deyildi və alyansın kollektiv müdafiəni nəzərdə tutan 5-ci maddəsinin təminatına malik deyildi.

Beynəlxalq hüquqi qiymətləndirmə də Kremlin əsaslandırmasından fərqlənir. BMT Baş Assambleyası 2022-ci ilin martında Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərəkətlərini təcavüz kimi qiymətləndirərək Rusiya qüvvələrinin Ukrayna ərazisindən çıxarılmasını tələb etdi. Buna görə Rusiyanın təhlükəsizlik narahatlıqlarının mövcudluğu ilə bu narahatlıqların hərbi əməliyyata hüquqi əsas yaradıb-yaratmaması eyni məsələ deyil.

Müharibənin başlanmasını anlamaq üçün məhz bu fərqi qorumaq vacibdir. Bir tərəfdən Rusiyanın NATO-nun genişlənməsi, Ukraynanın hərbi-siyasi istiqamətinin dəyişməsi, Donbas və Avropadakı təhlükəsizlik balansı ilə bağlı uzun müddət formalaşmış narahatlıqları və Kremlin bunlara verdiyi strateji qiymət mövcuddur. Digər tərəfdən isə 24 fevral 2022-ci ildə Rusiya ordusunun Ukrayna ərazisində genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlaması faktı və bunun beynəlxalq hüquq çərçivəsində ayrıca qiymətləndirilməsi dayanır.

Bu iki səviyyənin ayrılması müharibənin səbəblərini daha aydın görməyə imkan verir. Rusiyanın mövqeyini nəzərə almadan 2022-ci ilə gətirib çıxaran təhlükəsizlik böhranını tam anlamaq çətindir. Eyni zamanda həmin təhlükəsizlik arqumentlərini mübahisəsiz fakt və ya hərbi əməliyyatın avtomatik hüquqi

əsaslandırılması kimi qəbul etmək də düzgün olmaz. Bu səbəbdən Ukrayna müharibəsi həm Rusiya–Ukrayna münasibətlərinin uzunmüddətli böhranı, həm də Rusiya ilə NATO arasında Avropanın gələcək təhlükəsizlik sistemi üzərində dərinləşmiş strateji qarşıdurmanın ən kəskin mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müharibənin humanitar fəsadları

Müharibənin humanitar nəticələri olduqca ağır olmuşdur. Hər iki tərəfin hərbi itkilərinin dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çətindir. Rusiya və Ukrayna rəsmi məlumatları tam şəkildə açıqlamır, Qərb kəşfiyyat strukturları, media qurumları və açıq mənbə tədqiqatçı ıları isə müxtəlif rəqəmlər təqdim edirlər. Buna görə hərbi itkilərlə bağlı yüz minlərlə ölən və yaralanandan danışan hesablamaları dəqiq yekun statistika kimi deyil, qiymətləndirmələr kimi qəbul etmək lazımdır.

Mülki əhali üzrə BMT-nin təsdiqləyə bildiyi rəqəmlər daha konkret göstərici verir. 2025-ci ilin sonuna qədər BMT-nin Ukraynadakı İnsan Hüquqları Monitorinq Missiyası 2022-ci ilin fevralından bəri 15 mindən çox mülki şəxsin öldüyünü və 41 mindən çoxunun yaralandığını təsdiqləmişdi; real rəqəmlərin daha yüksək olması ehtimal edilir.

Məcburi köçkünlük də nəhəng miqyas almışdır. UNHCR-in 2025-ci ilin sonuna aid məlumatında təxminən 3,8 milyon insanın Ukrayna daxilində məcburi köçkün, 5,3 milyon nəfərin isə dünyada Ukraynadan olan qaçqın və sığınacaq axtaran şəxs olduğu göstərilirdi.

Şəhərlər, yaşayış məntəqələri, enerji infrastrukturu, sənaye müəssisələri, məktəblər və səhiyyə obyektləri ciddi zərər görmüşdür. BMT 2022-ci ildən bəri müharibənin milyonlarla

insanın həyatına təsir etdiyini və yüzlərlə təhsil və səhiyyə obyektinin dağıldığını və ya zədələndiyini sənədləşdirib.

Moskva müharibənin uzanmasının məsuliyyətinin mühüm hissəsini Ukraynaya genişmiqyaslı silah, maliyyə və siyasi dəstək göstərən Qərb dövlətlərinin üzərinə qoyur. Rusiya narrativinə görə, Qərbin silah tədarükü Kiyevin müharibəni davam etdirməsinə imkan verir və bununla insan itkilərinin artmasına səbəb olur.

Qərb dövlətləri və Ukrayna isə əksinə, hərbi yardımın Ukraynanın özünü müdafiə edə bilməsi üçün zəruri olduğunu və müharibənin əsas səbəbinin Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi əməliyyata başlaması olduğunu bildirirlər. Beləliklə, hətta müharibənin uzanmasının məsuliyyəti məsələsində də tərəflərin səbəb-nəticə izahları tamamilə fərqlənir.

Ümumi qiymətləndirmə

Ümumilikdə, 2004-cü il Narıncı İnqilabı və 2013–2014-cü illər Maydan hərəkatı Ukraynanın postsovet siyasi inkişafında mühüm dönüş nöqtələri olmuşdur. Bu proseslər Ukraynanın Qərblə siyasi və iqtisadi əlaqələrini gücləndirdi və Rusiya ilə münasibətlərində əvvəlki balansın tədricən pozulmasına gətirib çıxardı.

Moskvanın baxışında bu hadisələr Qərbin postsovet məkanındakı təsirinin genişlənməsi, Rusiyanın strateji mövqelərinin zəiflədilməsi və Ukraynanın tədricən Qərbin hərbi-siyasi sisteminə daxil edilməsi prosesinin mərhələləri idi. Bu yanaşmada Krımın Rusiya nəzarətinə götürülməsi və Donbasdakı proseslər Moskvanın regional strateji maraqlarını və rusdilli əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə atılmış cavab addımları kimi təqdim olunur.

Ukrayna və Qərb yanaşmasında isə Narıncı İnqilab və Maydan ölkənin siyasi seçim hüququnun və demokratik dəyişiklik istəyinin ifadəsi, Krımın ilhaqı və Donbasdakı Rusiya müdaxiləsi isə Ukraynanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünün pozulması kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq hüquqi müstəvidə də mühüm fərq mövcuddur: dövlətlərin təhlükəsizlik narahatlıqları və geosiyasi maraqları siyasi izah rolunu oynaya bilər, lakin BMT sistemi Ukraynanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində suverenliyini və ərazi bütövlüyünü əsas götürür. Bu proseslərin nəticəsində Ukrayna getdikcə Rusiya ilə Qərb arasındakı daha geniş təhlükəsizlik qarşıdurmasının əsas məkanlarından birinə çevrildi. Rusiya prizmasından bu proses NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi və Qərbin Ukraynanı öz geosiyasi sisteminə daxil etməsi nəticəsində yaranmış təhlükəsizlik böhranı kimi təqdim olunur. Qərb və Ukrayna prizmasından isə Rusiyanın qonşu dövlətin xarici siyasət seçiminə güc yolu ilə müdaxiləsi kimi izah edilir.

Beləliklə, Ukrayna böhranını yalnız daxili siyasi qarşıdurma, yalnız Rusiya–Ukrayna münasibətləri və ya yalnız NATO genişlənməsi ilə izah etmək kifayət etmir. Burada Ukraynanın daxili regional və siyasi parçalanmaları, oliqarxik sistem, milli kimlik məsələləri, Rusiya–Ukrayna tarixi əlaqələri, NATO-nun genişlənməsi, Rusiya təhlükəsizlik doktrinası, ABŞ və Avropa İttifaqının postsovet məkanındakı siyasəti və böyük güclər arasındakı təhlükəsizlik rəqabəti eyni zamanda nəzərə alınmalıdır.

Məhz bu amillərin qarşılıqlı təsiri 2004-cü ildən etibarən Ukraynanın geosiyasi transformasiyasını sürətləndirmiş, 2014-cü ildə Rusiya–Ukrayna münasibətlərini açıq qarşıdurma mərhələsinə keçirmiş və nəhayət 2022-ci ildə böhranın

genişmiqyaslı dövlətlərarası müharibəyə çevrilməsi ilə nəticələnmişdir.

Müharibənin yeni texnoloji xarakteri

Ukrayna müharibəsi göstərdi ki, müasir yüksək intensivlikli müharibə artıq yalnız tank, artilleriya, aviasiya və canlı qüvvə üzərində qurulmur. Əksinə, klassik silah sistemləri pilotsuz vasitələr, peyk kəşfiyyatı, radioelektron mübarizə, kiber əməliyyatlar, süni intellekt, kommersiya peykləri, rəqəmsal rabitə sistemləri və real vaxta yaxın kəşfiyyat məlumatları ilə vahid döyüş sisteminə inteqrasiya olunur.

Bu baxımdan Ukrayna cəbhəsi həm Rusiya, həm Ukrayna, həm də dolayısı ilə onları dəstəkləyən dövlətlərin hərbi texnologiyaları üçün böyük sınaq meydanına çevrilmişdir. RUSI-nin araşdırmaları göstərir ki, hər iki tərəf döyüş meydanındakı dəyişikliklərə davamlı şəkildə uyğunlaşır və yeni taktika və texnologiyaları sürətlə tətbiq edir. Burada müharibənin mühüm xüsusiyyəti adaptasiya sürətidir. Əvvəllər yeni silah sisteminin hazırlanması və orduya daxil edilməsi illər çəkə bildiyi halda, Ukrayna cəbhəsində müəyyən texnoloji yeniliklərə qarşı cavab tədbirlərinin aylar, bəzən həftələr ərzində meydana çıxması müşahidə olunur. Bir tərəf yeni dron və ya radioelektron sistem tətbiq etdikdə, qarşı tərəf onun rabitəsini pozmağa çalışır; bunun ardınca tezlik dəyişdirilir, yeni antenalar, retranslyatorlar və ya alternativ idarəetmə üsulları meydana çıxır. Beləliklə, müharibə eyni zamanda fasiləsiz texnoloji yarış xarakteri almışdır.

Dron müharibəsi

Texnoloji aspekt bu müharibənin ən mühüm fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Müharibənin gedişində pilotsuz uçuş aparatlarının rolu o qədər genişləndi ki, klassik orduların əvvəllər bahalı aviasiya, artilleriya kəşfiyyatı və xüsusi müşahidə sistemləri vasitəsilə yerinə yetirdikləri bir sıra funksiyalar artıq nisbətən ucuz dronlarla həyata keçirilir.

Dronlar kəşfiyyat, müşahidə, artilleriya atəşinin korreksiyası, birbaşa hücum, logistika, minalama, rabitə və düşmənin arxa mövqelərinin izlənilməsi kimi çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirirlər.

Rusiya ordusu müharibənin ilkin mərhələsində pilotsuz sistemlər sahəsində bir sıra problemlərlə qarşılaşsa da, sonrakı dövrdə bu sahədə istehsalı və tətbiqi genişləndirdi. CNA-nın araşdırmasına görə, Rusiya qüvvələri dronlardan xüsusilə kəşfiyyat, müşahidə, artilleriya atəşinin yönəldilməsi, əks-batareya fəaliyyəti və dəqiq zərbələr üçün geniş istifadə etmişdir.

FPV dronlarının kütləvi yayılması isə cəbhə xəttinin öz xarakterini dəyişdirdi. Ucuz və kiçik aparatların zirehli texnikanı, nəqliyyat vasitələrini, artilleriya sistemlərini, rabitə avadanlığını və ayrı-ayrı hərbçiləri vurmaq imkanına malik olması döyüş meydanında əvvəlki qiymət–effektivlik münasibətini dəyişdirdi.

Bahalı hərbi texnikanın nisbətən ucuz pilotsuz vasitə ilə sıradan çıxarılması müasir müharibənin iqtisadi məntiqinə də təsir göstərdi. Bu səbəbdən Rusiya tərəfi getdikcə kütləvilik, aşağı istehsal qiyməti, sürətli modernləşdirmə və sadə konstruksiya prinsiplərinə daha çox əhəmiyyət verməyə başladı. Eyni proses Ukrayna tərəfində də müşahidə olunur. 2025-ci ilə dair RUSI təhlilində FPV və birdəfəlik hücum dronlarının müharibənin əsas

elementlərindən birinə çevrildiyi, Rusiya qüvvələrinin də pilotsuz sistemlərin istehsal və tətbiq imkanlarını geniş miqyasda artırdığı göstərilir.

Optik-lifli dronlar və radioelektron mübarizə

Dronların kütləvi tətbiqi öz növbəsində radioelektron mübarizənin (REM/EW) əhəmiyyətini kəskin şəkildə artırdı. Adi FPV dronların əksəriyyəti operatorla radio əlaqəsi vasitəsilə idarə olunur. Buna görə onların idarəetmə və video siqnallarının radioelektron vasitələrlə pozulması mümkündür. Hər iki tərəf bu məqsədlə müxtəlif portativ və stasionar sistemlərdən geniş istifadə etməyə başladı.

Lakin radioelektron mübarizə sistemlərinin yayılması yeni texnoloji həllin — optik-lif vasitəsilə idarə olunan FPV dronların meydana çıxmasını sürətləndirdi. Bu dron operatorla radio rabitəsi əvəzinə nazik optik kabel vasitəsilə əlaqə saxlayır. Buna görə ənənəvi radioelektron siqnalboğucu sistemlər onların idarəetmə kanalını adi FPV dronlarında olduğu şəkildə poza bilmir.

RUSI-nin 2025-ci il taktiki araşdırmasında optik-lifli FPV sistemlərinin genişlənməsinin logistika, yaralıların təxliyəsi və texnikanın gizlədilməsi üçün ciddi problemlər yaratdığı göstərilir. Sonrakı dövrdə Rusiya qüvvələrinin bu sistemlərdən Ukrayna mövqelərinə, dron operatorlarına, logistika və başqa hədəflərə qarşı sistemli şəkildə istifadə etdiyi də müşahidə olunmuşdur.

Beləliklə, burada texnologiya–əks-texnologiya dövrəsi meydana çıxır: dronların kütləvi tətbiqi radioelektron mübarizəni gücləndirir, radioelektron mübarizə isə optik-lif və daha avtonom idarəetmə texnologiyalarının inkişafını sürətləndirir.

Kəşfiyyat–zərbə sistemi

Dronların əhəmiyyəti yalnız onların birbaşa partlayıcı daşımasında deyil. Onların ən mühüm funksiyalarından biri kəşfiyyatla atəş vasitələri arasındakı zamanı minimuma endirməkdir. Əvvəllər hədəfin aşkar edilməsi, məlumatın komandanlığa ötürülməsi, koordinatların artilleriyaya verilməsi və atəşin açılması arasında uzun vaxt keçə bilirdi. Müasir dronlar bu prosesi xeyli sürətləndirir. Kəşfiyyat dronu hədəfi aşkar edir, koordinatlarını ötürür, artilleriya və ya başqa zərbə vasitəsi atəş açır, dron isə zərbənin nəticəsini müşahidə edərək növbəti atəşi düzəldir.

Rusiya ordusunun Ukraynadakı pilotsuz sistemlərdən istifadəsini araşdıran CNA da kəşfiyyat dronlarının Rusiya ordusunun artilleriya, əks-batareya və dəqiq zərbə əməliyyatlarında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Sonrakı mərhələdə bu sistem daha mürəkkəbləşmiş və dron operatorları, artilleriya, radioelektron mübarizə vasitələri və başqa kəşfiyyat platformaları arasında əlaqənin sürətləndirilməsinə yönəlmişdir.

Beləliklə, müasir müharibədə üstünlük yalnız kimin daha çox silaha malik olmasından deyil, hədəfi kimin daha tez aşkar etməsi, məlumatı daha sürətlə emal etməsi və atəş vasitəsinə daha qısa müddətdə ötürməsindən də asılıdır.

Klassik atəş gücünün əhəmiyyəti

Bununla belə, Ukrayna müharibəsi dronların klassik silah sistemlərini tam əvəz etdiyini göstərmədi. Əksinə, müharibənin təcrübəsi dronlarla artilleriya, aviasiya, raket qüvvələri və

radioelektron mübarizə vasitələrinin birlikdə istifadəsinin daha effektiv olduğunu göstərir. Rusiya bu baxımdan pilotsuz sistemlərlə yanaşı özünün ənənəvi üstünlüklərindən — artilleriya, raketlər və böyük dağıdıcı gücə malik aviabombalardan istifadəni davam etdirdi.

Xüsusilə UMPK idarəetmə və qanad dəstləri ilə təchiz edilən FAB seriyalı aviabombalar müharibənin sonrakı mərhələlərində mühüm rol oynamağa başladı. Sovet dövründən qalan adi sərbəstdüşən bombalara qanad və naviqasiya modullarının əlavə edilməsi Rusiya təyyarələrinə onları Ukrayna hava hücumundan müdafiə sistemlərinin bir hissəsinin effektiv fəaliyyət zonasından daha uzaq məsafədən buraxmaq imkanı verdi.

RUSI-nin təhlillərində Rusiyanın 2023-cü ildən başlayaraq bu bombaları getdikcə daha geniş miqyasda tətbiq etdiyi, 2024-cü ildə isə istifadənin kəskin artdığı göstərilir. Onların üstünlüklərindən biri Rusiyanın anbarlarında böyük miqdarda sovet istehsalı bombanın olması və onların idarəolunan silaha çevrilməsinin bahalı raket istehsalından daha ucuz başa gəlməsidir. Bu silahlar xüsusilə möhkəmləndirilmiş müdafiə mövqelərinin dağıdılmasında istifadə olunur. Beləliklə, Rusiya modelində dron hədəfi aşkar edə, FPV sistemi hərəkətli və kiçik hədəfləri vura, artilleriya mövqeni təzyiq altında saxlaya, daha ağır müdafiə qurğularına isə idarəolunan aviabombalarla zərbə endirilə bilər.

Bu, müharibənin mühüm dərslərindən birini göstərir: yeni texnologiyalar köhnə silahları tamamilə əvəz etmək əvəzinə onların effektivliyini artıra bilər.

Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış müharibə

Süni intellekt və avtomatlaşdırılmış qərar mexanizmləri də müharibənin yeni mərhələsinin formalaşmasında rol oynamağa başlayıb. Lakin burada "süni intellektlə idarə olunan müharibə" anlayışını şişirtməmək lazımdır. Hazırda insanı tamamilə qərarvermə prosesindən çıxaran vahid avtonom döyüş sistemi formalaşmayıb. Daha çox ayrı-ayrı funksiyaların, yəni naviqasiya, görüntülərin tanınması, hədəfin müəyyənləşdirilməsi, məlumatların emalı və radioelektron müdaxilə şəraitində uçuşun davam etdirilməsinin avtomatlaşdırılması müşahidə olunur.

Rusiya uzun müddətdir süni intellekt və avtonom sistemləri hərbi gücün inkişaf istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirir. CNA-nın Rusiya üzrə araşdırmaları Moskvanın süni intellekt sahəsində texnoloji lider olmasa belə, Sİ və avtonom sistemlərin hərbi tətbiqinə investisiya qoymağa və mövcud texnologiyalardan istifadə etməyə xüsusi əhəmiyyət verdiyini göstərir.

2026-cı ilə aid CSIS araşdırması isə Rusiyanın müharibə təcrübəsi nəticəsində daha praqmatik istiqamətdə irəlilədiyini göstərir: məqsəd dərhal tam avtonom ordu yaratmaqdan çox, maşın öyrənməsinin konkret funksiyalarını dronlara və döyüş proqramlarına yerləşdirməkdir. Bu sistemlər radioelektron müdaxilə və GPS siqnalının itirildiyi şəraitdə fəaliyyət qabiliyyətini artırmağa yönəlir.

Moskvanın yanaşmasında texnologiya təkbaşına "möcüzə silah" deyil. Dron, süni intellekt və avtomatlaşdırma klassik artilleriya, aviasiya, raket qüvvələri, kəşfiyyat və radioelektron mübarizə ilə birlikdə tətbiq edildikdə daha böyük effekt verir. Maraqlıdır ki, eyni proses Ukrayna tərəfində də çox sürətlə inkişaf

edir. CSIS-in araşdırmasına görə, Ukrayna dronlarında maşın görməsi, avtomatlaşdırılmış naviqasiya və radioelektron müdaxiləyə davamlı uçuş kimi funksiyalar artıq sınaqdan keçirilir və müəyyən sistemlərdə tətbiq olunur. Buna görə Ukrayna cəbhəsini yalnız Rusiya texnologiyasının sınaq meydanı deyil, iki tərəfin qarşılıqlı texnoloji adaptasiya laboratoriyası kimi qiymətləndirmək daha dəqiqdir.

İnformasiya, kiber və psixoloji qarşıdurma

İnformasiya və psixoloji müharibə də bu qarşıdurmanın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Rusiya mövqeyinə görə, Qərb mediası, sosial platformalar və dövlət informasiya strukturları Ukrayna müharibəsində neytral müşahidəçi deyil, informasiya qarşıdurmasının iştirakçıları kimi fəaliyyət göstərir. Məqsədlərdən biri Rusiyanın beynəlxalq legitimliyinin zəiflədilməsi və ölkə daxilində müharibəyə ictimai dəstəyin azaldılmasıdır. Moskva buna cavab olaraq informasiya məkanını hərbi əməliyyatlar qədər əhəmiyyətli strateji sahələrdən biri kimi nəzərdən keçirir. Burada məqsəd yalnız rəqibin informasiya imkanlarını zəiflətmək deyil, eyni zamanda öz cəmiyyətinin uzunmüddətli müharibə şəraitində siyasi və psixoloji dözümlülüyünü qorumaqdır. Lakin informasiya müharibəsi yalnız Qərb və Ukrayna tərəfindən aparılmır. Rusiya özü də dövlət mediası, beynəlxalq informasiya platformaları, sosial şəbəkələr və başqa kommunikasiya vasitələrindən öz narrativini yaymaq və xarici auditoriyalara təsir göstərmək üçün istifadə edir. Beləliklə, informasiya məkanı qarşılıqlı mübarizə sahəsinə çevrilmişdir.

Kiber məkan da bu qarşıdurmanın mühüm hissəsidir. Kiber əməliyyatlar hələ genişmiqyaslı işğaldan əvvəl başlamışdı. ABŞ hüquq-mühafizə orqanlarının ittihamlarına görə, Rusiya hərbi

kəşfiyyatı ilə əlaqələndirilən strukturlar 2022-ci il hücumundan əvvəl və sonra Ukrayna dövlət və kritik infrastrukturlarına qarşı kiber əməliyyatlar aparmışdılar. Bununla yanaşı, Ukrayna və onun tərəfdaşları da Rusiya informasiya və kiber sistemlərinə qarşı fəaliyyət göstərmişlər. Buna görə kiber məkan fiziki cəbhədən ayrı deyil, onun davamı kimi çıxış edir.

Qərbin hərbi və kəşfiyyat dəstəyi

Moskvanın müharibəyə dair əsas arqumentlərindən biri Qərbin Ukraynaya verdiyi hərbi dəstəyin münaqişənin xarakterini dəyişdirməsidir. ABŞ və Avropa dövlətləri Ukraynaya artilleriya sistemləri, hava hücumundan müdafiə vasitələri, zirehli texnika, raketlər, dronlar, rabitə sistemləri, maliyyə və təlim dəstəyi göstərmişdir. Bundan başqa, Qərbin peyk və kəşfiyyat imkanları Ukraynanın döyüş qabiliyyətinin mühüm elementinə çevrilmişdir.

Bu səbəbdən Moskva müharibəni getdikcə daha çox Rusiya ilə NATO arasında dolayı və ya proksi qarşıdurma kimi görür. Bu yanaşmaya görə, Ukrayna ordusu döyüş meydanında əsas canlı qüvvəni təmin etsə də, onun uzunmüddətli hərbi imkanlarının mühüm hissəsi Qərbin maliyyə, silah, texnologiya, təlim və kəşfiyyat dəstəyi hesabına saxlanılır.

Bununla belə, hüquqi və institusional baxımdan Rusiya ilə NATO arasında elan edilmiş müharibə yoxdur və NATO qüvvələri alyans olaraq Ukrayna ərazisində Rusiya ordusuna qarşı birbaşa müharibə aparmır. Buna görə "Rusiya–NATO müharibəsi" ifadəsi faktiki hüquqi vəziyyətdən çox Moskvanın münaqişənin strateji xarakterinə verdiyi qiymətləndirməni ifadə edir.

Sənaye və resurs müharibəsi

Ukrayna müharibəsinin başqa mühüm xüsusiyyəti yüksək texnologiya ilə klassik resurs müharibəsinin eyni zamanda mövcud olmasıdır. Bir tərəfdən süni intellekt, peyklər, dronlar və rəqəmsal rabitə istifadə olunur. Digər tərəfdən isə artilleriya mərmiləri, mina sahələri, səngərlər, istehkamlar və böyük canlı qüvvə ehtiyatı yenidən həlledici əhəmiyyət qazanır. Bu paradoks müasir müharibənin xarakterini yaxşı göstərir: XXI əsrin ən qabaqcıl texnologiyaları XX əsrin sənaye miqyaslı müharibə üsulları ilə birləşmişdir.

Məhz buna görə Rusiya üçün əsas məsələlərdən biri hərbi-sənaye kompleksinin genişləndirilməsi və böyük miqdarda silah-sursat istehsalının davam etdirilməsi olmuşdur. Dronların milyonlarla ölçülən tətbiqi də texnoloji üstünlükdən əlavə kütləvi istehsal qabiliyyətinin əhəmiyyətini göstərir. RUSI-nin təhlilində müasir Ukrayna cəbhəsinin milyonlarla FPV dronunun istifadəsi ilə xarakterizə olunduğu qeyd edilir.

Bu baxımdan müharibənin əsas dərslərindən biri budur ki, az sayda son dərəcə bahalı və mürəkkəb silaha malik olmaq həmişə kifayət etmir. Uzunmüddətli müharibədə itirilən vasitələri sürətlə əvəz edə bilən sənaye bazası və böyük həcmdə nisbətən ucuz sistem istehsal etmək qabiliyyəti ayrıca strateji üstünlüyə çevrilir.

Yeni döyüş meydanı

Ukrayna müharibəsi döyüş meydanının fiziki quruluşunu da dəyişdirmişdir. Dronların və daimi müşahidənin geniş yayılması cəbhə xəttinin yaxınlığında böyük hərbi birləşmələrin gizli şəkildə cəmləşdirilməsini çətinləşdirir. Texnika və şəxsi heyət aşkar

edildikdən sonra artilleriya, FPV dronları və başqa zərbə vasitələri ilə hədəfə çevrilə bilər. Nəticədə klassik böyük zirehli hücumların həyata keçirilməsi daha mürəkkəb olmuş, kiçik qrupların fəaliyyəti, maskalanma, radioelektron müdafiə, sürətli logistika və səpələnmiş qüvvələrdən istifadə daha böyük əhəmiyyət qazanmışdır.

RUSI-nin döyüş təcrübəsi üzrə araşdırmaları Rusiya qüvvələrinin Ukraynanın dron operatorlarını, radarlarını, komanda məntəqələrini və radioelektron mübarizə mövqelərini aşkar edərək onları artilleriya, FPV dronları və idarəolunan aviabombalarla vurmaq üçün kəşfiyyat–zərbə sistemlərini getdikcə daha sistemli şəkildə birləşdirdiyini göstərir.

Bu isə müasir müharibədə bir başqa fundamental prinsipi üzə çıxarır: görünən hədəf çox sürətlə vurulan hədəfə çevrilir.

Yekun

Nəticə etibarilə, Ukrayna–Rusiya müharibəsi yeni nəsil müharibələrin xarakterini açıq şəkildə ortaya qoymuşdur. Bu qarşıdurma Moskva üçün həm təhlükəsizlik narahatlıqlarının praktiki ifadəsi, həm də Qərblə uzunmüddətli strateji rəqabətin hərbi və texnoloji mərhələyə keçməsi kimi qiymətləndirilir.

Rusiya narrativində müharibə yalnız Ukrayna ərazisi uğrunda aparılan mübarizə deyil. Moskva onu NATO-nun genişlənməsi, ABŞ və Qərbin postsovet məkanındakı təsiri və gələcək dünya nizamında güc balansının necə formalaşacağı ilə bağlı daha böyük qarşıdurmanın bir hissəsi kimi təqdim edir.

Digər tərəfdən, Ukrayna və Qərb dövlətləri müharibəni ilk növbədə Ukraynanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü və öz xarici

siyasət istiqamətini müstəqil müəyyənləşdirmək hüququ uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirirlər.

Hər iki siyasi interpretasiyadan kənarda isə müharibənin hərbi-texnoloji nəticələri artıq aydın görünür. Dronların kütləviləşməsi, optik-lifli idarəetmə, radioelektron mübarizə, süni intellekt, avtomatlaşdırılmış kəşfiyyat və hədəf aşkarlama, idarəolunan aviabombalar, peyk məlumatları, kiber əməliyyatlar və klassik artilleriyanın vahid sistem daxilində birləşdirilməsi müasir müharibənin xarakterini dəyişdirir.

Ukrayna cəbhəsi eyni zamanda göstərdi ki, texnoloji üstünlük yalnız ən mürəkkəb silaha sahib olmaq demək deyil. Əsas üstünlüklərdən biri yeniliyə daha tez uyğunlaşmaq, yeni texnologiyanı sürətlə kütləvi istehsala keçirmək, onu mövcud silahlarla inteqrasiya etmək və rəqibin yaratdığı texnoloji üstünlüyə mümkün qədər qısa müddətdə cavab vermək qabiliyyətidir. Bu mənada Ukrayna müharibəsi gələcək müharibələrin tamamilə pilotsuz və ya yalnız süni intellekt vasitəsilə aparılacağını deyil, əksinə klassik sənaye müharibəsi ilə yüksək texnologiyalı müharibənin bir-birinə qarışdığını göstərən ən mühüm müasir hərbi təcrübələrdən birinə çevrilmişdir.

Rusiya–Ukrayna müharibəsi yeni müharibə nəzəriyyələri kontekstində

Müharibələrin nəsillər üzrə təsnifatı.

Ukraynada gedən müharibənin hansı nəsil müharibəyə aid olduğunu müəyyənləşdirməzdən əvvəl müxtəlif müharibə nəsilləri haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. İlk baxışdan bu mövzu əsas istiqamətimizdən müəyyən qədər kənar görünə bilər. Lakin ümumi oxucu kütləsi üçün müharibə nəsillərinin mahiyyətini anlamaq həm Ukraynada baş verənləri, həm də qarşıdakı bölmələrdə toxunacağımız müasir müharibə formalarını daha dəqiq dərk etməyə kömək edə bilər. Hər halda, son illərin hadisələri dünyada hərbi qarşıdurmaların yenidən beynəlxalq münasibətlərin mühüm elementlərindən birinə çevrildiyini göstərir. Müharibə və hərbi gərginlik anlayışları tədricən gündəlik siyasi, iqtisadi və ictimai həyatımıza daha çox daxil olur. Bu baxımdan oxucunun müəyyən qədər vaxtını alaraq müharibələrin tarixi inkişaf mərhələlərinə və onların nəsillər üzrə təsnifatına qısaca nəzər salmağı faydalı hesab edirik. Əlbəttə, burada məqsəd müharibə nəsilləri nəzəriyyəsini bütün elmi incəlikləri ilə araşdırmaq deyil. Mövzu haqqında daha geniş və dəqiq təsəvvür əldə etmək üçün müvafiq akademik və hərbi-nəzəri mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Burada isə əsas məqsəd sonrakı bölmələrin daha aydın başa düşülməsi üçün oxucuya zəruri nəzəri çərçivəni təqdim etməkdir.

Müharibələrin "nəsillər" üzrə təsnifatı müharibə anlayışının zamanla necə dəyişdiyini izah etməyə çalışan hərbi-nəzəri çərçivələrdən biridir. Bu yanaşma müharibəni yalnız silahların gücü və döyüş meydanında baş verən fiziki qarşıdurma ilə məhdudlaşdırmır, onu eyni zamanda strateji düşüncə, hərbi

doktrina, texnologiya, ideologiya, ictimai təsir və informasiya mühiti ilə əlaqəli kompleks proses kimi izah etməyə çalışır. Bu model bütün hərbi nəzəriyyəçilər və hərbi məktəblər tərəfindən universal təsnifat kimi qəbul edilmir. Xüsusilə dördüncü və beşinci nəsil müharibələrin sərhədləri, onların əvvəlki müharibə formalarından həqiqətən yeni "nəsil" təşkil edib-etməməsi ətrafında elmi mübahisələr mövcuddur. Buna baxmayaraq, model müharibənin tarixi transformasiyasını izah etmək üçün istifadə edilən analitik vasitələrdən biri olaraq qalır. "Müharibələrin nəsilləri" anlayışının məşhur forması 1989-cu ildə William S. Lind, Keith Nightengale, John F. Schmitt, Joseph W. Sutton və Gary I. Wilson tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onların The Changing Face of War: Into the Fourth Generation — "Müharibənin dəyişən siması: Dördüncü nəslə doğru" adlı məqaləsi 1989-cu ildə Marine Corps Gazette jurnalında dərc edilmiş və sonradan hərb nəzəriyyəsində geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Məqalənin əsas məqsədi müasir müharibənin inkişafını üç əvvəlki nəsil üzrə sistemləşdirmək və meydana çıxmaqda olduğu düşünülən dördüncü nəsil müharibənin mümkün xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək idi. Bu yanaşmada müharibənin inkişafı taktika və texnologiyanın dəyişməsi ilə yanaşı, dövlətin, ordunun və cəmiyyətin müharibədə oynadığı rolun dəyişməsi ilə əlaqələndirilir.

Birinci nəsil müharibə

Birinci nəsil müharibələr əsasən XVII əsrin ortalarından XIX əsrə qədər formalaşmış nizami dövlət ordularının müharibə modelini ifadə edir. Bu modelin başlanğıcı adətən 1648-ci il Vestfaliya sülhündən sonrakı dövrlə əlaqələndirilir. Bu mərhələdə dövlətlər müharibənin əsas iştirakçılarına çevrilir, daimi ordular

formalaşdırılır və döyüşlər ciddi hərbi intizam əsasında aparılırdı. Ordular əsasən xətt və sütun şəklində döyüşürdülər. Hamar lüləli müşketlərin dəqiqliyinin və atəş məsafəsinin aşağı olması əsgərlərin sıx sıralar halında dayanmasını və eyni anda yaylım atəşi açmasını tələb edirdi. Buna görə döyüş meydanında intizam, sıra quruluşu və əmrlərin dəqiq yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Birinci nəsil nəzəriyyəsinin ilkin təsvirində də məhz "line and column" (xətt və kolon taktikası) taktikası əsas xüsusiyyət kimi göstərilirdi.

Bu dövrdə döyüş meydanı ilə mülki həyat arasında nisbətən aydın sərhəd mövcud idi. Əsas qarşıdurma bir dövlətin nizami ordusu ilə digər dövlətin nizami ordusu arasında baş verirdi.

İkinci nəsil müharibə

İkinci nəsil müharibələr sənaye inqilabının yaratdığı texnoloji dəyişikliklərlə formalaşdı. Silahların atəş məsafəsinin və dəqiqliyinin artması, artilleriyanın inkişafı, pulemyotların meydana çıxması, dəmir yollarının hərbi logistikanı dəyişdirməsi və orduların daha böyük miqyasda səfərbər edilməsi əvvəlki xətti döyüş taktikasının effektivliyini azaltdı. Bu mərhələdə əsas prinsip manevrdən daha çox kütləvi atəş gücü və düşmənin sistemli şəkildə aşındırılması idi. Artilleriya hazırlığı, böyük piyada birləşmələri, mərkəzləşdirilmiş komandanlıq, ciddi hərbi planlaşdırma və sənaye miqyasında sursat istehsalı ikinci nəsil müharibənin əsas xüsusiyyətlərinə çevrildi. Birinci Dünya müharibəsi bu modelin ən məşhur nümunələrindən biri hesab olunur. Qərb cəbhəsində səngərlər, uzunmüddətli artilleriya bombardmanları, pulemyot müdafiəsi və düşmənin canlı qüvvəsini

tədricən tükəndirməyə əsaslanan strategiya müharibənin xarakterini müəyyən edirdi.

Beləliklə, ikinci nəsil müharibədə əsas sual "düşməni necə manevrlə keçmək olar?" deyil, böyük ölçüdə "düşmənin müqavimətini daha çox atəş gücü ilə necə sındırmaq olar?" şəklində qoyulurdu.

Üçüncü nəsil müharibə

Üçüncü nəsil müharibə isə məhz bu statik və aşındırıcı modelin məhdudiyyətlərinə cavab olaraq meydana çıxdı. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyətləri manevr, sürət, təşəbbüs, çeviklik və düşmənin zəif nöqtələrindən istifadə etmək idi. Məqsəd düşmənin bütün qüvvələrini cəbhə xəttində fiziki olaraq məhv etməkdən daha çox, onun müdafiəsini yarmaq, arxa hissəsinə keçmək, komandanlıq və logistika sistemini dağıtmaq və nəticədə bütöv müdafiə strukturunu iflic etmək idi. Bu yanaşmanın tarixi inkişafı Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində alman ordusunun manevr və infiltrasiya taktikasında görünməyə başlasa da, onun ən məşhur nümunəsi İkinci Dünya müharibəsi zamanı Almaniyanın tətbiq etdiyi "Blitzkrieg" — ildırımsürətli müharibə modeli oldu. Zirehli qüvvələr, motorlaşdırılmış piyada, aviasiya və artilleriyanın koordinasiyalı fəaliyyəti düşmənin müdafiə xəttinin müəyyən hissəsində üstünlük yaratmağa, həmin xətti sürətlə yarmağa və daha sonra düşmənin əməliyyat dərinliyinə daxil olmağa imkan verirdi.

Beləliklə, üçüncü nəsil müharibədə atəş gücü ilə yanaşı sürət, manevr və təşəbbüs həlledici əhəmiyyət qazandı.

Dördüncü nəsil müharibə

Dördüncü nəsil müharibə anlayışı müharibənin dövlətlərarası klassik çərçivədən çıxması və dövlətin silahlı qarşıdurma üzərindəki ənənəvi inhisarının zəifləməsi ilə əlaqələndirilir. 1989-cu ildə irəli sürülmüş nəzəriyyənin ən mühüm tərəflərindən biri məhz gələcək müharibələrdə dövlətlə qeyri-dövlət qüvvələri arasındakı fərqin zəifləyə biləcəyini göstərmək idi. Bu mərhələdə qeyri-dövlət aktorları, partizan dəstələri, üsyançı təşkilatlar, silahlı qruplar və müxtəlif şəbəkə strukturları müharibənin mühüm iştirakçılarına çevrilə bilirlər. Müharibə ilə sülh, döyüşçü ilə mülki şəxs və cəbhə ilə arxa cəbhə arasındakı ənənəvi sərhədlər bulanmağa başlayır. Döyüş meydanı artıq yalnız fiziki cəbhə xətti deyil. Cəmiyyətin siyasi iradəsi, ictimai rəy, media, iqtisadi sistem və dövlət institutlarının legitimliyi də qarşıdurmanın mühüm sahələrinə çevrilir. Bu modeldə hərbi baxımdan daha zəif aktorun məqsədi güclü dövlətin ordusunu klassik döyüşdə məğlub etmək olmaya bilər. Əvəzində uzunmüddətli mübarizə apararaq onun siyasi iradəsini zəiflətmək, cəmiyyətdə müharibənin davam etdirilməsinə dəstəyi azaltmaq və qarşı tərəfin hərbi üstünlüyünü siyasi nəticəyə çevirməsinin qarşısını almaq mümkündür.

Bu baxımdan partizan müharibəsi, terror, informasiya əməliyyatları, psixoloji təsir və qeyri-mərkəzləşdirilmiş silahlı şəbəkələr dördüncü nəsil müharibə müzakirələrində xüsusi əhəmiyyət qazanır.

Beşinci nəsil müharibə

Beşinci nəsil müharibə anlayışı isə ilkin 1989-cu il modelinin bir hissəsi deyildi. Bu termin sonrakı dövrdə meydana çıxmış və onun

dəqiq mənası haqqında bu gün də vahid elmi konsensus formalaşmamışdır. Hətta dördüncü nəsil nəzəriyyəsinin əsas müəlliflərindən William Lind beşinci nəslin ayrıca kateqoriya kimi qəbul edilməsinə şübhə ilə yanaşmışdır. Buna görə 5GW anlayışını artıq tam formalaşmış və bütün hərb nəzəriyyəçilərinin qəbul etdiyi mərhələ kimi deyil, inkişaf etməkdə olan və mübahisəli nəzəri konsepsiya kimi qəbul etmək daha düzgündür. Beşinci nəsil müharibəni müdafiə edən nəzəri yanaşmalarda əsas diqqət fiziki məhvdən informasiya, idrak, şüur və qərarvermə proseslərinin idarə olunmasına keçir. Bu yanaşmaya görə, rəqibi məğlub etmək üçün onun ordusunu tamamilə məhv etmək vacib olmaya bilər. Əgər onun cəmiyyətinin hadisələri necə qəbul etdiyini, siyasi qərarvermə sistemini, iqtisadi davranışını və strateji düşüncəsini dəyişmək mümkündürsə, müəyyən məqsədlərə böyük klassik müharibə aparmadan da nail olmaq olar. Bu səbəbdən beşinci nəsil müharibə ilə əlaqələndirilən əsas vasitələr sırasında informasiya və dezinformasiya kampaniyaları, sosial mühəndislik, kiber əməliyyatlar, süni intellekt, böyük məlumat bazalarının analizi, alqoritmik təsir, avtonom sistemlər və psixoloji əməliyyatlar göstərilir. Belə müharibədə insanın özü, daha dəqiq desək, onun idrak və qərarvermə prosesi, əsas mübarizə meydanlarından birinə çevrilir. Bu modelin radikal formasında müharibənin aparıldığını hədəf cəmiyyət hətta tam dərk etməyə də bilər. Hücumun müəllifi, başlanğıcı və sərhədləri qeyri-müəyyən qala bilər. Buna görə müəllifin müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi və "inkar edilə bilən" fəaliyyətlər də beşinci nəsil müharibə haqqında nəzəriyyələrdə mühüm yer tutur.

Müharibə nəsilləri bir-birini tam əvəz edirmi?

Burada mühüm bir məsələni nəzərə almaq lazımdır. "Nəsil" ifadəsi ilk baxışda belə təsəvvür yarada bilər ki, hər yeni müharibə forması əvvəlkini tamamilə sıradan çıxarır. Reallıqda isə belə deyil. Yeni müharibə üsulları meydana çıxdıqda köhnə üsullar yox olmur. XXI əsrdə belə səngərlər qazılır, artilleriyadan kütləvi şəkildə istifadə edilir, tanklar hücuma keçir və ərazi uğrunda piyada döyüşləri aparılır. Eyni zamanda həmin səngərin üzərində FPV dron uçur, peyk onu müşahidə edir, radioelektron mübarizə sistemi dronun siqnalını pozmağa çalışır və döyüşün görüntüləri bir neçə dəqiqədən sonra sosial şəbəkələrdə milyonlarla insana göstərilir. Deməli, müasir müharibənin mühüm xüsusiyyəti müxtəlif "nəsillərin" elementlərinin eyni döyüş məkanında üst-üstə düşməsidir. Bu baxımdan müharibələrin nəsillərə bölünməsi sərt tarixi qanun deyil, mürəkkəb hərbi prosesləri anlamağı asanlaşdıran nəzəri modeldir.

Rusiya–Ukrayna müharibəsi hansı nəslə aiddir?

Rusiya–Ukrayna müharibəsini müharibə nəsilləri nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil etdikdə onun klassik və müasir müharibənin müxtəlif elementlərini eyni zamanda birləşdirdiyi görünür. Buna görə qarşıdurmanı tam şəkildə yalnız üçüncü, dördüncü və ya beşinci nəsil müharibə kimi təsnif etmək çətindir. Daha uyğun yanaşma onu müxtəlif dövrlərin hərbi metodlarının paralel tətbiq edildiyi çoxsəviyyəli və hibrid müharibə modeli kimi qiymətləndirməkdir. Rusiya yanaşmasına əsasən, bu müharibə daha geniş mənada "dördüncü nəsil müharibə" və ya yeni nəsil qarşıdurma çərçivəsində də izah edilə bilər. Burada klassik cəbhə xətti və hərbi əməliyyatlar mübarizənin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Onlarla paralel iqtisadi sanksiyalar, enerji infrastrukturu və maliyyə sistemlərinə təsir, texnologiyaya çıxışın

məhdudlaşdırılması, informasiya və kiber əməliyyatlar, peyk kəşfiyyatı, diplomatik təcrid və ictimai rəyə təsir kimi vasitələr ümumi strateji qarşıdurmanın elementlərinə çevrilir. Qərbin Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi geniş iqtisadi və texnoloji sanksiyalar Moskva tərəfindən bu daha geniş qarşıdurmanın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Rusiya isə buna enerji siyasəti, alternativ ticarət marşrutları, yerli hərbi istehsalın artırılması və Qərbdən kənar iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə cavab verməyə çalışır.

Beləliklə, Rusiya–Ukrayna müharibəsində nəticə yalnız döyüş meydanında əldə edilən ərazi ilə müəyyənləşmir. Sənaye istehsalı, sursat ehtiyatları, iqtisadi və sosial davamlılıq, yeni texnologiyaların sürətlə istehsala keçirilməsi və cəmiyyətin uzunmüddətli müharibəyə dözümlülüyü də strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu xüsusiyyətlər müharibəni klassik hərbi qarşıdurma ilə müasir hibrid və yeni nəsil müharibə elementlərinin birləşdiyi kompleks münaqişəyə çevirir.

Klassik və üçüncü nəsil elementləri

Müharibədə tanklar, artilleriya, raketlər, aviasiya, piyada birləşmələri və böyük hərbi qüvvələr geniş şəkildə istifadə olunur. Əraziyə nəzarət uğrunda mübarizə hələ də müharibənin əsas məqsədlərindən biridir. Şəhərlərin, yolların, yüksəkliklərin, logistika xətlərinin və strateji mövqelərin kim tərəfindən idarə olunması cəbhədəki vəziyyətə birbaşa təsir göstərir. Manevr, düşmənin müdafiə xəttini yarmaq, arxa cəbhəyə çıxmaq, logistikanı pozmaq və qüvvələri mühasirəyə almaq kimi klassik üçüncü nəsil prinsipləri də əhəmiyyətini qoruyur. 2022-ci ilin ilkin mərhələsində sürətli mexanikləşdirilmiş əməliyyatlara cəhdlər,

sonrakı dövrdə Ukraynanın Xarkov istiqamətində əks-hücumu və digər əməliyyatlar manevr müharibəsinin hələ də əhəmiyyətli olduğunu göstərdi. Lakin dronların, minaların, geniş müşahidə sistemlərinin və dəqiq zərbə vasitələrinin yayılması böyük qüvvələrin gizli şəkildə cəmləşdirilməsini və klassik sürətli manevrləri xeyli çətinləşdirmişdir. Buna görə Ukrayna cəbhəsində bəzən üçüncü nəsil manevr müharibəsi ilə Birinci Dünya müharibəsini xatırladan ikinci nəsil səngər və aşındırma müharibəsi eyni zamanda müşahidə olunur. Bu məqam xüsusilə vacibdir: Ukrayna müharibəsi yalnız üçüncü, dördüncü və beşinci nəsil elementlərini deyil, müəyyən mənada ikinci nəsil sənaye və atəş gücü müharibəsini də geri qaytarmışdır. Artilleriya mərmilərinin istehsalı, canlı qüvvə ehtiyatı, səngərlər, mina sahələri və uzunmüddətli aşındırma yenidən strateji əhəmiyyət qazanmışdır.

Dördüncü nəsil elementləri

Hər halda bu münaqişənin mühüm hissəsi dördüncü nəsil müharibə ilə əlaqələndirilən elementlər üzərində qurulur. Partizan fəaliyyəti, sabotaj, xüsusi əməliyyatlar, qeyri-dövlət və yarımdövlət silahlı strukturları, enerji və nəqliyyat infrastrukturu ətrafında qarşıdurma, informasiya əməliyyatları və ictimai rəy uğrunda mübarizə fiziki cəbhəni daha geniş siyasi və sosial mübarizə ilə birləşdirir. Müharibə yalnız Rusiya və Ukrayna ordularının qarşıdurması ilə məhdudlaşmır. Dövlət strukturları, könüllülər, özəl şirkətlər, texnologiya müəssisələri, media təşkilatları və müxtəlif ictimai şəbəkələr də müharibənin gedişinə təsir göstərirlər. Bu baxımdan döyüş meydanı yalnız Donetsk, Luhansk, Zaporojye, Xerson və digər cəbhə istiqamətləri deyil.

Enerji infrastrukturu, iqtisadiyyat, media, internet və ictimai rəy də geniş mübarizə məkanının hissəsinə çevrilmişdir.

Ukrayna müharibəsində beşinci nəsil nəsil elementləri

Əgər beşinci nəsil müharibə nəzəriyyəsini qəbul etsək, Rusiya–Ukrayna müharibəsinə məsələsinə sistemli yanaşdıqda onu tam mənada beşinci nəsil müharibə adlandırmaq çətindir. Əgər beşinci nəsil müharibənin əsas xüsusiyyətini fiziki döyüşdən daha çox informasiya, idrak, sosial mühəndislik, kiber əməliyyatlar və qərarvermə sistemlərinə təsir təşkil edirsə, Ukrayna müharibəsində klassik kinetik əməliyyatların hələ də mərkəzi rol oynaması onu bu modeldən fərqləndirir. Ukraynada cəbhə xətti hələ də həlledici əhəmiyyət daşıyır. Əraziyə nəzarət etmək üçün piyada döyüşür, tank və zirehli maşınlardan istifadə olunur, artilleriya hər gün minlərlə mərmi ata bilir, raket və aviabombalarla fiziki obyektlər vurulur, mina sahələri yaradılır və müdafiə istehkamları qurulur. Başqa sözlə, bu müharibədə fiziki məkan öz əhəmiyyətini itirməyib. Buna görə onu "saf" beşinci nəsil müharibə adlandırmaq nəzəri baxımdan düzgün olmaz. Lakin onun daxilində güclü beşinci nəsil elementləri mövcuddur. İnformasiya və dezinformasiya kampaniyaları, sosial media vasitəsilə qlobal ictimai rəyə təsir, kiber əməliyyatlar, süni intellektin hərbi istifadəsi, avtonomluğun genişlənməsi, iqtisadi və texnoloji təzyiq, beynəlxalq siyasi qərarverməyə təsir və qarşı tərəfin ictimai dayanıqlığının zəiflədilməsi müharibənin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Buna görə Rusiya–Ukrayna müharibəsini bir nəsilə yerləşdirməkdənsə, onu müxtəlif hərbi nəsillərin xüsusiyyətlərini eyni zamanda özündə birləşdirən hibrid və keçid

xarakterli müharibə kimi səciyyələndirmək daha məqsədəuyğundur. Bu baxımdan Ukrayna müharibəsi hərbi nəzəriyyənin inkişafı üçün mühüm təcrübədir. O göstərir ki, müharibənin gələcəyi əvvəlki nəsillərin tamamilə yox olması deyil, köhnə və yeni müharibə formalarının bir-birinə qarışması istiqamətində inkişaf edə bilər.

XX əsrin səngəri ilə XXI əsrin dronu, klassik artilleriya ilə süni intellekt, tank hücumu ilə kiberhücum, iqtisadi sanksiya ilə raket zərbəsi və fiziki döyüşlə informasiya müharibəsi eyni strateji qarşıdurmanın müxtəlif hissələrinə çevrilir.

İnformasiya müharibəsi

Bu müharibənin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri informasiya qarşıdurmasının miqyasıdır. Rusiya və Ukrayna yalnız hərbi üstünlük deyil, öz müharibə narrativlərinin beynəlxalq və daxili auditoriyalar tərəfindən qəbul edilməsi uğrunda da mübarizə aparırlar. Sosial şəbəkələr, televiziya, Telegram kanalları, video platformaları və beynəlxalq media bu mübarizənin əsas vasitələrindən biridir. Burada məqsəd yalnız daxili auditoriyanı səfərbər etmək deyil. Beynəlxalq ictimai rəyə təsir göstərmək, xarici dövlətlərin siyasətini dəyişmək, müttəfiqlərin dəstəyini qorumaq və qarşı tərəfin siyasi dayanıqlığını zəiflətmək də strateji məqsədə çevrilir. Bu xüsusiyyət müharibənin beşinci nəsil haqqında nəzəriyyələrdə vurğulanan idrak və qərarvermə uğrunda mübarizə tərəfinə yaxınlaşdığını göstərir.

Kiber müharibə

Kiber məkan da münaqişənin mühüm cəbhələrindən biridir. Dövlət qurumları, kommunikasiya sistemləri, enerji

infrastrukturu, bank və maliyyə strukturları müxtəlif dövrlərdə kiber əməliyyatların hədəfinə çevrilmişdir. Kiber əməliyyatların xüsusi xüsusiyyəti hücumun müəllifinin müəyyənləşdirilməsinin bəzən çətin olmasıdır. Dövlətlər kiberhücumlarda iştiraklarını inkar edə, əməliyyatlar vasitəçi qruplar tərəfindən həyata keçirilə və hücumun arxasında duran struktur uzun müddət qeyri-müəyyən qala bilər. Bu xüsusiyyət beşinci nəsil müharibə nəzəriyyəsindəki atribusiya problemi, yəni hücumun real müəllifinin müəyyənləşdirilməsi çətinliyi ilə uyğunluq təşkil edir. Beləliklə, kinetik zərbələrlə yanaşı qeyri-görünən rəqəmsal əməliyyatlar müharibənin coğrafiyasını fiziki cəbhədən xeyli kənara çıxarır.

İqtisadi müharibə

Qeyri-kinetik təzyiq vasitələri də qarşıdurmanın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Rusiyaya qarşı genişmiqyaslı iqtisadi sanksiyalar, texnologiya ixracına məhdudiyyətlər, maliyyə sisteminə tətbiq edilən tədbirlər, aktivlərin dondurulması və müxtəlif ticarət məhdudiyyətləri müharibənin iqtisadi ölçüsünü formalaşdırır. Rusiya isə enerji ixracının istiqamətini dəyişdirmək, alternativ maliyyə və ticarət mexanizmləri yaratmaq, daxili istehsalı artırmaq və Qərbdən kənar tərəfdaşlarla iqtisadi əlaqələri genişləndirməklə bu təzyiqlərə uyğunlaşmağa çalışır. Beləliklə, müharibə yalnız ordular arasında deyil, müəyyən mənada iqtisadi sistemlərin və onların uzunmüddətli davamlılığının qarşıdurmasına çevrilir. Bu isə müharibənin klassik hərbi sərhədlərdən çıxaraq siyasi, iqtisadi və texnoloji müstəvilərə yayılmasının başqa nümunəsidir.

Süni intellekt və avtonom sistemlər

Beşinci nəsil müharibə ilə əlaqələndirilən digər mühüm istiqamət süni intellekt və avtomatlaşdırılmış sistemlərdir. Rusiya–Ukrayna müharibəsində dronların idarə olunması, görüntülərin emalı, hədəflərin tanınması, kəşfiyyat məlumatlarının təhlili və radioelektron müdaxilə şəraitində naviqasiyanın yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif səviyyələrdə avtomatlaşdırılmış texnologiyaların tətbiqi genişlənir. Lakin hazırkı vəziyyəti tam avtonom müharibə kimi xarakterizə etmək doğru olmaz. CSIS-in 2025-ci il Ukrayna üzrə araşdırması da tam avtonom döyüşün hələ gələcək hədəf olduğunu, mövcud sistemlərdə əsasən qismən avtonomluğun inkişaf etdiyini və insan nəzarətinin hələ mühüm rol oynadığını göstərir. Bununla belə, istiqamət aydındır: insan operatorunun yerinə yetirdiyi müəyyən funksiyaların tədricən alqoritmlərə ötürülməsi müasir müharibənin texnoloji inkişaf xəttinə çevrilir. Bu isə gələcək müharibələrdə süni intellektin təkcə silahların idarə edilməsində deyil, məlumatların təhlili, hədəf seçimi, logistika, kəşfiyyat və qərarvermə sürətinin artırılmasında daha böyük rol oynaya biləcəyini göstərir.

Koqnitiv müharibə və insan düşüncəsinin mübarizə sahəsinə çevrilməsi

Müasir müharibələrin xarakterinin dəyişməsi ilə birlikdə koqnitiv və ya idrak müharibəsi anlayışı hərbi nəzəriyyədə getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanır. Müharibə artıq yalnız düşmənin ordusunu məğlub etmək, ərazisini nəzarətə götürmək və ya hərbi infrastrukturunu sıradan çıxarmaq vasitəsi kimi qəbul edilmir. Müasir qarşıdurmalarda insanların hadisələri necə qəbul etməsi, hansı informasiyaya inanması, dövlətə və institutlara nə dərəcədə

etibar etməsi, dost və düşməni necə müəyyənləşdirməsi, eləcə də siyasi və hərbi qərarlara münasibəti də strateji mübarizənin bir hissəsinə çevrilir. NATO strukturlarında son illərdə koqnitiv müharibəyə göstərilən diqqət də təhlükəsizlik mühitində baş verən bu dəyişikliklə əlaqəlidir. NATO ilə əlaqəli konseptual işlərdə koqnitiv müharibə yalnız klassik dezinformasiya və psixoloji əməliyyatların davamı kimi deyil, fərdlərin və cəmiyyətlərin qavrayışına, münasibətlərinə, davranışlarına və qərarvermə mexanizmlərinə təsir göstərən daha geniş fəaliyyət sahəsi kimi araşdırılır. NATO Allied Command Transformation (ACT) koqnitiv müharibəni digər güc vasitələri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə fərd, qrup və ya əhali səviyyəsində idraka təsir göstərmək, onu qorumaq və ya pozmaqla rəqib üzərində üstünlük əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətlər kimi təsvir edir. Bu proses informasiya, kiber, psixoloji və sosial mühəndislik vasitələrini özündə birləşdirə bilər. Beləliklə, ənənəvi quru, dəniz və hava müharibəsinə, sonrakı dövrdə isə kosmos və kiber məkana əlavə olaraq insanın düşüncə və qavrayış sistemi də strateji mübarizənin mühüm sahələrindən birinə çevrilir. NATO ACT Innovation Hub 2020-ci ildən etibarən koqnitiv müharibəni araşdırmağa başlamış və "Human Domain"in mümkün altıncı əməliyyat domeni kimi nəzərdən keçirilməsini təklif etmişdi. Lakin bunu NATO-nun rəsmi şəkildə altıncı əməliyyat domeni yaratması kimi təqdim etmək düzgün olmaz. Mövcud yanaşmada fiziki, virtual və koqnitiv ölçülərdən danışılır, koqnitiv üstünlük isə NATO Warfighting Capstone Concept çərçivəsində inkişaf istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.

2021-ci ildə NATO Reviewdə dərc edilmiş araşdırmada koqnitiv müharibənin mahiyyəti insanların yalnız nə düşündüyünə deyil, necə düşündüyünə və necə davrandığına təsir göstərmək cəhdi kimi izah edilir. Uzunmüddətli koqnitiv təsir cəmiyyət

daxilində parçalanmanı dərinləşdirə, dövlət institutlarına etimadı zəiflədə, siyasi qütbləşməni artıra və nəticədə cəmiyyətin kollektiv müqavimət iradəsinə təsir göstərə bilər. Bununla belə, həmin NATO Review materialının NATO-nun rəsmi siyasət sənədi deyil, müəlliflərin analitik mövqeyini əks etdirən müzakirə materialı olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Koqnitiv müharibənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun yalnız yalan və dezinformasiyaya əsaslanmamasıdır. Həqiqi məlumatın kontekstdən çıxarılması, seçilmiş şəkildə yayılması, emosional formada təqdim edilməsi və konkret auditoriyalara məqsədli şəkildə çatdırılması da qavrayışa təsir vasitəsinə çevrilə bilər. Bu baxımdan məqsəd həmişə insanları müəyyən bir yalana inandırmaq deyil; bəzən mövcud şübhələri dərinləşdirmək, dövlətə etimadı azaltmaq, sosial qrupları qarşı-qarşıya qoymaq və qərarvermə prosesini pozmaq kifayət edə bilər. Beləliklə, müasir müharibədə insan düşüncəsi və ictimai qavrayış getdikcə daha böyük strateji əhəmiyyət qazanır. Rəqibin hərbi qüvvələrini fiziki olaraq məhv etmədən onun qərarvermə sisteminə, ictimai birliyinə və mübarizəni davam etdirmək iradəsinə təsir göstərmək mümkün olduğu halda, koqnitiv sahə ənənəvi hərbi əməliyyatları tamamlayan mühüm mübarizə vasitəsinə çevrilir.

NATO və koqnitiv üstünlük

Bu konsepsiyanın NATO daxilində inkişaf etdirilməsində əsas strukturlardan biri Allied Command Transformation — ACT olmuşdur. ACT koqnitiv müharibəni sosial psixologiya, informasiya texnologiyaları, kiber imkanlar, davranış elmləri və digər sahələrin kəsişməsində formalaşan kompleks təhlükə və mübarizə sahəsi kimi araşdırır. 2023-cü ildə ACT koqnitiv

müharibəni fərd və qrupların idrakına təsir etməklə münasibət və davranışların dəyişdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlər kimi təsvir edir və onun yalnız hərbi informasiya əməliyyatları ilə məhdudlaşmadığını vurğulayırdı. Həmin dövrdə Cognitive Warfare Exploratory Concept ACT-nin daha geniş Warfare Development Agenda proqramının tərkibində inkişaf etdirilirdi.

Bu səbəbdən koqnitiv müharibəni 2023-cü ildə artıq tam formalaşmış və dəyişməz NATO hərbi doktrinası kimi deyil, alyans daxilində konseptual sınaq, elmi araşdırma və hərbi planlaşdırmaya inteqrasiya mərhələsində olan sahə kimi təqdim etmək daha dəqiqdir. Bununla yanaşı, koqnitiv üstünlük anlayışı NATO-nun daha geniş hərbi transformasiya düşüncəsində mühüm yer tutur. NATO Review-də 2024-cü ildə dərc edilən təhlildə koqnitiv üstünlük rəqibdən daha geniş və sürətli situasiya anlayışına malik olmaq, rəqibi daha yaxşı anlamaq və ondan daha effektiv qərarlar qəbul etmək qabiliyyəti kimi izah edilir. Məqalədə 2021-ci il NATO Warfighting Capstone Concept-in bu istiqamətdə mühüm baza yaratdığı qeyd olunur. Burada koqnitiv üstünlük yalnız təbliğat aparmaq anlamına gəlmir. Əksinə, daha sürətli məlumat toplamaq, məlumatı düzgün təhlil etmək, rəqibin niyyətini anlamaq, öz zəifliklərini müəyyənləşdirmək və daha düzgün qərar qəbul etmək də koqnitiv üstünlüyün tərkib hissəsidir.

Koqnitiv müharibənin elmi-texnoloji tərəfi

NATO-nun Science and Technology Organization strukturu da koqnitiv müharibənin elmi əsaslarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayırır. Bu sahədə əsas məsələlərdən biri texnologiyanın insan qavrayışına təsir imkanlarının sürətlə artmasıdır. Sosial şəbəkələr, böyük məlumat bazaları, süni intellekt, davranış analitikası və alqoritmik informasiya sistemləri müəyyən

auditoriyaların davranışlarını əvvəlkindən daha dəqiq təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, klassik təbliğatdan fərqli olaraq, eyni mesajı bütöv cəmiyyətə yaymaq əvəzinə ayrı-ayrı sosial qruplara, hətta konkret insanlara onların maraqlarına, qorxularına və siyasi baxışlarına uyğunlaşdırılmış informasiya təqdim etmək mümkündür. NATO-nun elmi yanaşmasında koqnitiv müharibə texnologiyanın və başqa vasitələrin yaratdığı koqnitiv təsirlərin insan davranışını necə dəyişdirə bildiyini öyrənən ayrıca tədqiqat istiqamətinə çevrilib. NATO Chief Scientist materiallarında da koqnitiv müharibənin gələcək çoxdomenli müharibə mühitini anlamaq baxımından əhəmiyyəti vurğulanır.

Bu təhlükələrə qarşı müdafiə yalnız hərbi və texnoloji sistemlərin yaradılması ilə məhdudlaşmır. İctimai dayanıqlıq, informasiya savadlılığı, dövlət institutlarına əsaslandırılmış etimad, media savadlılığı və manipulyativ informasiya kampaniyalarının vaxtında müəyyənləşdirilməsi də müdafiə mexanizminin tərkib hissəsi hesab edilir.

Ukrayna koqnitiv qarşıdurma məkanı kimi

Ukrayna münaqişəsinin yalnız hərbi deyil, eyni zamanda koqnitiv və informasiya müstəvisində aparıldığı Rusiyanın siyasi və analitik diskursunda əsas tezislərdən biridir. Moskva baxımından Qərb dövlətləri və xüsusilə NATO Ukraynada uzun illər ərzində ictimai qavrayışa təsir göstərən siyasi, informasiya və mədəni strategiyalar həyata keçiriblər. Rusiya narrativində bu proses yalnız 2022-ci ildə başlayan müharibə ilə əlaqələndirilmir, daha uzun tarixi dövrün nəticəsi kimi təqdim edilir. Bu yanaşmaya görə, təhsil, tarix siyasəti, media, dini institutlar, vətəndaş cəmiyyəti layihələri və Qərblə siyasi-mədəni əlaqələr Ukraynada yeni milli

identiklik modelinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Rusiya diskursunda əsas mübahisələrdən biri ukraynalıların və rusların tarixi münasibətlərinin necə təqdim edilməsidir. Moskva ortaq Kiyev Rus irsi, pravoslavlıq, Rusiya imperiyası və sovet dövrü nəticəsində formalaşmış çoxəsrlik tarixi-mədəni əlaqələri ön plana çıxarır. Ukraynanın milli tarixşünaslığında isə ayrıca Ukrayna siyasi və milli kimliyinin tarixi inkişafına daha böyük əhəmiyyət verilir.

Buna görə münaqişə yalnız torpaq və hərbi təhlükəsizlik uğrunda deyil, müəyyən mənada keçmişin necə xatırlanacağı və gələcək milli kimliyin necə qurulacağı uğrunda mübarizəyə də çevrilmişdir.

Din və identiklik mübarizəsi

Bu kontekstdə pravoslavlığın institusional parçalanması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Əvvəlki bölmədə qeyd etdiyimiz kimi, Ukrayna və Rusiya pravoslav ənənələrinin tarixi kökləri Kiyev Rus dövrünə gedib çıxır. Uzun tarixi proses nəticəsində Ukraynadakı pravoslav strukturların mühüm hissəsi Moskva Patriarxlığı ilə əlaqəli olmuşdur. 2018–2019-cu illərdə Ukrayna Pravoslav Kilsəsinin yaradılması və Konstantinopol Patriarxlığının ona avtokefaliya Tomosu verməsi isə bu tarixi münasibətlərdə ciddi dönüş yaratdı. Moskva bu prosesi yalnız dini-institusional dəyişiklik kimi deyil, Rusiya və Ukrayna arasındakı ortaq dini-mədəni məkanın parçalanmasının siyasi vasitələrindən biri kimi qiymətləndirdi. Bu baxışa görə, müstəqil Ukrayna pravoslav strukturunun yaradılması milli identikliyin Rusiyadan ayrılması prosesinin dini komponenti idi. Ukrayna tərəfi və bu prosesin tərəfdarları isə məsələni əks istiqamətdə izah edərək, müstəqil dövlətin xarici dini

mərkəzdən asılı olmayan milli kilsəyə malik olmasını suverenlik və dini müstəqillik məsələsi kimi təqdim etdilər. Koqnitiv müharibə prizmasından baxdıqda burada əsas məsələ yalnız hansı patriarxlığın hansı kilsəyə rəhbərlik etməsi deyil. Dini mənsubiyyət insanın tarixi yaddaşı, milli identikliyi və "biz" anlayışının formalaşmasına təsir etdiyi üçün kilsə məsələsi siyasi və koqnitiv qarşıdurmanın da elementinə çevrilə bilir.

Təhsil və tarixi yaddaş

Rusiya baxışında Ukraynadakı koqnitiv transformasiyanın digər mühüm sahəsi təhsil və tarixi yaddaşdır. Bu yanaşmaya görə, Ukraynada xüsusilə 1991-ci ildən və daha sürətli şəkildə 2014-cü ildən sonra tarix tədrisində Ukraynanın ayrıca milli inkişaf xəttinə, Rusiya imperiyası və sovet hakimiyyəti ilə qarşıdurmalara, Holodomora, milli azadlıq hərəkatlarına və OUN–UPA kimi təşkilatlara daha böyük yer verilməsi yeni nəsillərin Rusiya haqqında təsəvvürlərinin dəyişməsinə təsir göstərmişdir. Moskva diskursunda bu proses çox vaxt ortaq tarixin parçalanması və yeni antirusiya identikliyinin formalaşdırılması kimi qiymətləndirilir. Ukrayna milli yanaşmasında isə eyni proses sovet və imperiya tarixşünaslığından uzaqlaşma, Ukraynanın öz tarixi subyektliyinin bərpası və milli tarixinin öz perspektivindən yazılması kimi təqdim edilir.

Məhz burada koqnitiv qarşıdurmanın əsas xüsusiyyəti üzə çıxır: eyni tarixi hadisə müxtəlif siyasi və milli çərçivələr daxilində tamamilə fərqli məna qazana bilir.

Gənc nəsil və Qərbə inteqrasiya

Ukrayna daxilində bu dəyişikliklərin xüsusilə gənc nəsil üzərində təsirli olduğu müşahidə edilir. 2014-cü ildən sonra Avropa İttifaqı ilə inteqrasiya, Ukrayna milli kimliyinin gücləndirilməsi və Rusiyadan siyasi-mədəni məsafənin artırılması ölkənin ictimai həyatında daha böyük yer tutmağa başladı. Moskva baxımından bu dəyişikliklər yalnız spontan ictimai proseslərin nəticəsi deyil. Rusiya siyasi diskursunda Qərb dövlətlərinin, Avropa strukturlarının, beynəlxalq fondların və müxtəlif vətəndaş cəmiyyəti layihələrinin Ukraynanın siyasi-mədəni istiqamətinin dəyişməsinə uzunmüddətli təsir göstərdiyi irəli sürülür.

Bu baxışda Polşa və digər Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin Ukraynanın Avropa strukturlarına inteqrasiyasına verdiyi dəstək də daha geniş geosiyasi prosesin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Lakin Ukraynanın Qərbə yönəlməsini yalnız xarici proqramların nəticəsi kimi izah etmək kifayət etmir. Ukrayna daxilində Avropa inteqrasiyasını könüllü şəkildə dəstəkləyən geniş ictimai və siyasi qüvvələr də mövcud olmuşdur. Buna görə xarici təsir məsələsi ilə daxili siyasi seçimi bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Regional fərqlər və koqnitiv qarşıdurmanın tarixi zəmini

Ukrayna milli kimliyi tarixən vahid və monolit şəkildə inkişaf etməyib. Ölkənin müxtəlif bölgələri əsrlər ərzində fərqli dövlət və imperiyaların tərkibində yaşayıb. Qərbi Ukraynanın müəyyən hissələri uzun müddət Polşa-Litva Birliyi, Habsburq monarxiyası və sonradan Polşa dövlətinin tərkibində olmuşdu. Şərqi və mərkəzi Ukraynanın böyük hissəsi isə daha uzun müddət Rusiya imperiyası

və daha sonra Sovet İttifaqının siyasi-iqtisadi məkanına inteqrasiya edilmişdi. Bu fərqli tarixi təcrübələr dil, din, siyasi yaddaş və xarici siyasətə münasibətdə regional fərqlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Moskva diskursunda belə bir yanaşma mövcuddur ki, Qərb Ukraynanın daxilindəki bu tarixi fərqlərdən istifadə edərək ölkənin Rusiyadan mədəni və siyasi uzaqlaşmasını sürətləndirib.

Kiyev Rus irsi uğrunda mübarizə

Kiyev Rus irsi ətrafında aparılan mübahisələr koqnitiv və tarixi yaddaş qarşıdurmasının ən mühüm nümunələrindən biridir. Həm Rusiya, həm Ukrayna, həm də Belarus öz tarixi inkişaflarında Kiyev Rus dövlətinin mirasına istinad edirlər. Rusiya tarixi narrativində Kiyev Rus rus dövlətçiliyinin və daha geniş Şərqi Slavyan sivilizasiyasının ilkin mərkəzlərindən biri kimi təqdim edilir. Ukrayna tarixşünaslığında isə Kiyev Rus ilk növbədə müasir Ukrayna ərazisində mərkəzləşmiş orta əsr siyasi qurumu və Ukrayna dövlətçilik ənənəsinin mühüm tarixi mənbələrindən biri kimi vurğulanır. Beləliklə, burada mübahisə yalnız orta əsrlər tarixinin necə şərh edilməsindən ibarət deyil. Kiyev Rus kimə məxsus tarixi mirasdır? Ukraynalılar və ruslar bir tarixi-sivilizasiya məkanının qollarıdır, yoxsa tarixən ayrı siyasi inkişaf yollarına malik xalqlardır? Bu suallara verilən cavablar müasir siyasi legitimlik və milli identikliklə birbaşa əlaqələndirilir. Moskva baxımından Ukraynanın ortaq tarixi məkandan tamamilə ayrılması Rusiyanın öz tarixi identikliyinə də toxunur. Ukrayna baxımından isə öz tarixini Moskvanın siyasi-tarixi çərçivəsindən müstəqil şəkildə izah etmək milli suverenliyin elementlərindən biri hesab edilir. Bu səbəbdən Kiyev Rus irsi hərbi qarşıdurmadan çox

əvvəl başlayan və müharibə dövründə daha da sərtləşən tarixi yaddaş müharibəsinin əsas sahələrindən biridir.

Müharibə başlayandan sonra koqnitiv qarşıdurmanın dərinləşməsi

2022-ci ilin fevralından sonra informasiya və koqnitiv qarşıdurma daha açıq və sistemli xarakter aldı. Qərb Ukraynaya yalnız silah, maliyyə və humanitar yardım göstərmədi; strateji kommunikasiya, kiber müdafiə və dezinformasiyaya qarşı mübarizə sahəsində də əməkdaşlıq genişləndi. NATO-nun Ukraynaya yardım mexanizmləri arasında kiber müdafiə və hibrid təhlükələrə, o cümlədən dezinformasiya kampaniyalarına qarşı imkanların gücləndirilməsi də yer alır. NATO-nun Comprehensive Assistance Package çərçivəsində strateji kommunikasiya üzrə ayrıca layihələr də həyata keçirilir. Moskva bu fəaliyyətlərin bir hissəsini Qərbin Ukraynanın informasiya məkanına daha dərindən daxil olması kimi qiymətləndirir. NATO isə həmin fəaliyyəti Ukraynanın informasiya təhlükələrinə, dezinformasiyaya, kiberhücumlara və digər hibrid təhlükələrə qarşı dayanıqlığının artırılması kimi təqdim edir.

Beləliklə, eyni fəaliyyət iki müxtəlif siyasi çərçivədə tamamilə fərqli mənalandırılır: bir tərəf bunu koqnitiv və informasiya təsirinin genişlənməsi, digər tərəf isə xarici informasiya müdaxiləsinə qarşı müdafiə və dayanıqlıq kimi təqdim edir.

NATO-nun öz yanaşması və Rusiya interpretasiyası

Burada NATO-nun koqnitiv müharibə haqqında öz sənədləri ilə Rusiyanın həmin sənədlərdən çıxardığı siyasi nəticələri bir-birindən ayırmaq mühümdür. ACT materiallarında koqnitiv müharibə həm təsir etmək, həm qorumaq, həm də rəqibin koqnitiv imkanlarını pozmaqla üstünlük əldə etmək çərçivəsində izah edilir. Eyni zamanda NATO-nun ictimai materiallarında əsas vurğu alyansın və üzv dövlətlərin rəqiblərin koqnitiv təsir fəaliyyətinə qarşı müdafiəsinə, cəmiyyətlərin dayanıqlığının artırılmasına və qərarvermə sistemlərinin qorunmasına edilir. Moskvanın yanaşmasında isə bu konsepsiyanın özü Qərbin informasiya və psixoloji təsir imkanlarını sistemləşdirdiyinin göstəricilərindən biri kimi şərh edilə bilər. Bu baxışdan Ukrayna həmin strategiyanın tətbiq olunduğu əsas geosiyasi məkanlardan biri kimi təqdim edilir. Lakin açıq NATO sənədləri "ukraynalıları ruslardan fərqli xalq kimi formalaşdırmaq" və ya Ukraynada konkret milli identiklik yaratmaq məqsədilə NATO tərəfindən qəbul edilmiş koqnitiv müharibə doktrinasını göstərmir. Belə bir səbəb-nəticə əlaqəsi NATO-nun sənədləşdirilmiş rəsmi məqsədi deyil, daha çox Rusiya siyasi və analitik diskursunda irəli sürülən interpretasiyadır. Bu fərq Ukraynada koqnitiv müharibə məsələsini araşdırarkən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Koqnitiv müharibənin paradoksu

Koqnitiv müharibənin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri budur ki, tərəflərin hər biri öz fəaliyyətini əsasən müdafiə, qarşı tərəfin fəaliyyətini isə manipulyasiya kimi təqdim edə bilər. Bir dövlət öz informasiya siyasətini "strateji kommunikasiya", rəqibin eyni

fəaliyyətini isə "təbliğat" adlandıra bilər. Öz tarixi siyasətini "milli yaddaşın qorunması", rəqibin tarix siyasətini isə "tarixin saxtalaşdırılması" kimi təqdim edə bilər. Öz media siyasətini "dezinformasiyaya qarşı mübarizə", qarşı tərəfin məhdudiyyətlərini isə "senzura" kimi xarakterizə edə bilər. Məhz buna görə koqnitiv müharibənin təhlilində yalnız yayılan məlumatın kim tərəfindən verildiyinə deyil, onun mənbəyinə, faktiki doğruluğuna, seçilmiş kontekstinə, auditoriyasına və hansı davranışı yaratmaq məqsədi daşıdığına baxmaq lazımdır. Ukrayna–Rusiya qarşıdurması bu paradoksun xüsusilə aydın göründüyü münaqişələrdən biridir.

Yekun nəticə

Müharibə nəsilləri nəzəriyyəsi son bir neçə əsrdə silahlı qarşıdurmaların keçirdiyi dəyişiklikləri anlamaq üçün faydalı analitik çərçivə təqdim edir. Lakin bu nəzəriyyəni dəyişməz və universal qanun kimi qəbul etmək doğru olmaz. Xüsusilə dördüncü və beşinci nəsil müharibə anlayışlarının sərhədləri akademik və hərbi ədəbiyyatda hələ də mübahisəlidir. Bununla belə, ümumi inkişaf istiqaməti aydındır: müharibə tədricən yalnız fiziki döyüş meydanında aparılan qarşıdurma olmaqdan çıxaraq iqtisadiyyat, informasiya, texnologiya, kiber məkan, tarixi yaddaş, identiklik və insan qavrayışını da əhatə edən çoxölçülü mübarizəyə çevrilmişdir. Rusiya–Ukrayna müharibəsi bu transformasiyanın ən aydın müasir nümunələrindən biridir. Münaqişədə klassik tank, artilleriya və piyada döyüşləri ilə yanaşı dronlar, yüksək dəqiqlikli silahlar, peyk kəşfiyyatı, kiber əməliyyatlar, informasiya kampaniyaları, iqtisadi sanksiyalar və süni intellekt texnologiyalarından eyni vaxtda istifadə olunur. Buna görə bu

müharibəni yalnız bir hərbi "nəsilə" aid etməkdənsə, ikinci və üçüncü nəsil klassik-sənaye müharibəsinin, dördüncü nəsil asimmetrik və cəmiyyət-mərkəzli qarşıdurmanın, eləcə də formalaşmaqda olan beşinci nəsil informasiya, kiber və idrak müharibəsinin elementlərini birləşdirən çoxsəviyyəli hibrid müharibə kimi qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur. Bu qarşıdurmanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri fiziki müharibə ilə informasiya, tarixi yaddaş və identiklik uğrunda mübarizənin bir-birinə qarışmasıdır. Əraziyə nəzarətlə yanaşı, hadisələrin necə izah edilməsi, hansı tarixi narrativin qəbul olunması, cəmiyyətin kimə etibar etməsi və özünü hansı siyasi-mədəni məkana aid hesab etməsi də strateji əhəmiyyət daşıyır.

Rusiya prizmasından Qərbin Ukraynadakı fəaliyyəti uzunmüddətli koqnitiv transformasiya prosesinin tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Bu yanaşmaya görə, təhsil, tarix, din, media, siyasi kommunikasiya və Avropa inteqrasiyası vasitəsilə Ukraynanın kollektiv identikliyi tədricən Rusiyadan uzaqlaşdırılaraq Qərb siyasi-mədəni məkanına yaxınlaşdırılıb. Kiyev Rus irsinin fərqli şərhi, pravoslav kilsələri arasındakı parçalanma, sovet tarixinin yenidən qiymətləndirilməsi, milli qəhrəmanların dəyişməsi, rus dilinin ictimai mövqeyi, Qərblə siyasi-mədəni inteqrasiya və yeni nəslin tarixi yaddaşının formalaşdırılması bu prosesin əsas istiqamətləri sırasında göstərilir. Ukrayna və Qərb yanaşmasında isə həmin dəyişikliklərin böyük hissəsi xaricdən həyata keçirilən koqnitiv əməliyyat kimi deyil, müstəqil Ukrayna dövlətinin milli identikliyini formalaşdırması, Rusiya təsirindən uzaqlaşması və Avropa ilə inteqrasiyaya yönəlmiş daxili siyasi seçimlərinin nəticəsi kimi izah olunur. Bununla belə, Ukraynadakı identiklik transformasiyasını yalnız bu iki yanaşmadan biri ilə izah etmək kifayət deyil. Ölkənin müxtəlif bölgələrinin fərqli tarixi

təcrübələri, 1991-ci ildən sonrakı dövlət quruculuğu, 2004 və 2014-cü illərin siyasi böhranları, Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı, Donbas müharibəsi və xüsusilə 2022-ci ildən başlayan genişmiqyaslı müharibə Ukrayna cəmiyyətinin həm Rusiyaya, həm də Qərbə münasibətinin formalaşmasına ayrıca təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən Ukraynadakı idrak savaşını daha geniş mənada insanların hansı tarixə inandığı, özünü hansı siyasi-mədəni məkanın üzvü hesab etdiyi, kimə etibar etdiyi və konkret hadisələri işğal, azadlıq, inqilab, çevriliş və ya müdafiə kimi necə mənalandırdığı uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirmək mümkündür. Fiziki cəbhə əsasən Ukrayna ərazisində yerləşsə də, koqnitiv cəbhənin sərhədləri daha genişdir. Burada mübarizə yalnız ərazi üzərində deyil, tarixi yaddaş, identiklik, ictimai etimad, siyasi legitimlik və hadisələrin mənasının müəyyənləşdirilməsi üzərində də aparılır. Məhz bu çoxölçülülük Ukrayna cəbhəsinin gələcəyin müharibələri baxımından əhəmiyyətini artırır. Əsas yenilik hansısa bir silah sisteminin meydana çıxması deyil, klassik hərbi gücün, kütləvi sənaye istehsalının, rəqəmsal texnologiyaların, süni intellektin, kiber və informasiya mübarizəsinin, iqtisadi təzyiq vasitələrinin və insan qərarverməsinə təsirin vahid strateji qarşıdurma daxilində birləşməsidir.

Beləliklə, Rusiya–Ukrayna müharibəsinin təcrübəsi göstərir ki, gələcəyin müharibəsində hərbi üstünlük yalnız cəbhədəki fiziki güclə müəyyənləşməyəcək. Sənaye və texnoloji potensial, məlumat və informasiya üzərində rəqabət, iqtisadi davamlılıq, ictimai etimad, siyasi legitimlik və insanların hadisələri necə qavraması da ümumi strateji mübarizənin mühüm hissəsinə çevriləcək. Müasir müharibənin gələcək inkişaf istiqaməti də böyük ölçüdə bu hərbi, texnoloji, iqtisadi, informasiya və koqnitiv elementlərin nə qədər sürətli və dərin inteqrasiya olunacağından asılı olacaq.

İsrail–Ukrayna münasibətləri İran–Rusiya münasibətlərinə qarşı

İsrail ilə Ukrayna arasındakı təhlükəsizlik və hərbi əlaqələr uzun müddət ehtiyatlı diplomatik çərçivə və məhdud texniki əməkdaşlıq formasında inkişaf etmişdir. Xüsusilə 2022-ci ildən sonra İsrailin Ukrayna məsələsində tutduğu mövqe ABŞ və Avropa dövlətlərinin siyasətindən müəyyən dərəcədə fərqlənirdi. İsrail Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi əməliyyatlarını dəstəkləməsə və Ukraynaya siyasi-humanitar yardım göstərsə də, uzun müddət Kiyevə genişmiqyaslı öldürücü silahların verilməsindən çəkinirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri Rusiyanın Yaxın Şərqdə, xüsusilə Suriyadakı hərbi mövcudluğu idi. İsrail uzun müddət Suriya ərazisində İran və onunla əlaqəli qüvvələrə qarşı əməliyyatlar apararkən Rusiya ilə hərbi dekonfliktasiya mexanizmini qorumağa çalışırdı. Buna görə Moskva ilə münasibətlərin kəskin şəkildə pozulması İsrail üçün ayrıca təhlükəsizlik problemi yarada bilərdi. Lakin Rusiya–İran hərbi əməkdaşlığının dərinləşməsi bu balansın tədricən dəyişməsinə səbəb oldu. İran mənşəli "Shahed" pilotsuz uçuş aparatlarının Rusiya tərəfindən Ukrayna müharibəsində geniş istifadə edilməsi

Kiyev və Təl-Əviv üçün ortaq texnoloji maraq sahəsi yaratdı. Ukrayna eyni tip və ya eyni texnoloji ailədən olan pilotsuz sistemlərlə uzunmüddətli döyüş təcrübəsi əldə etdiyi halda, İsrail İranın raket və pilotsuz sistemlərini özünün əsas təhlükəsizlik problemlərindən biri hesab edir. Bu baxımdan Ukrayna müharibəsi ilə Yaxın Şərqdəki İran–İsrail qarşıdurması arasında əvvəl mövcud olmayan yeni texnoloji əlaqə meydana gəldi. 2025-ci il yanvarın 17-də Rusiya və İran arasında 20 illik Hərtərəfli Strateji Tərəfdaşlıq Müqaviləsinin imzalanması bu prosesin institusional tərəfini daha da gücləndirdi. Müqavilə təhlükəsizlik və müdafiə əməkdaşlığının genişləndirilməsini, birgə hərbi təlimləri, hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişafını və təhlükəsizlik xidmətləri arasında məlumat və təcrübə mübadiləsini nəzərdə tutur. Bununla belə, sənəddə avtomatik qarşılıqlı müdafiə öhdəliyi yoxdur. Beləliklə, İran–Rusiya münasibətləri artıq yalnız situativ yaxınlaşma deyil, müqavilə ilə rəsmiləşdirilmiş uzunmüddətli strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. İsrail–Ukrayna münasibətləri isə eyni səviyyədə formal hərbi ittifaq təşkil etmir. Buna baxmayaraq, xüsusilə İran amili iki ölkənin təhlükəsizlik maraqlarının müəyyən sahələrdə yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur.

İran amili

23 iyul 2025-ci ildə İsrailin xarici işlər naziri Gideon Saarın Kiyevə səfəri zamanı maraqlı hadisə baş verdi. İsrail və Ukrayna xarici işlər nazirləri **“İran təhlükəsi üzrə strateji dialoq”** başlatmaq barədə razılığa gəldilər. İsrailin Ukraynadakı səfirliyinin rəsmi məlumatında tərəflərin təhlükəsizlik, innovasiya və digər sahələrdə əməkdaşlığı da müzakirə etdiyi göstərilir. Bu addım xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı, çünki əvvəllər əsasən dolayı şəkildə mövcud olan ortaq İran problemi artıq ikitərəfli

münasibətlərdə ayrıca strateji dialoq mövzusuna çevrilirdi. Səfər zamanı Ukraynanın xarici işlər naziri Andrii Sıbiha israilli həmkarına Rusiyanın istifadə etdiyi "Geran-2" pilotsuz aparatını — İran "Shahed" sisteminin Rusiya variantını — göstərmişdi. Tərəflər müdafiə sənayesində mümkün əməkdaşlığı və perspektivli birgə layihələri də müzakirə etdilər. Bu görüntü müəyyən mənada yeni geosiyasi əlaqənin simvolu idi: Ukrayna İran mənşəli dron texnologiyasına qarşı real və uzunmüddətli döyüş təcrübəsinə, İsrail isə İranın hərbi sistemləri haqqında uzun illərin kəşfiyyat və əməliyyat təcrübəsinə malikdir. Buna görə iki ölkənin maraqları müəyyən sahələrdə təbii şəkildə kəsişir.

Ukrayna İran dronlarına qarşı təcrübə mənbəyi kimi

Ukraynanın İsrail üçün ən mühüm potensial əhəmiyyətlərindən biri onun İran mənşəli pilotsuz sistemlərə qarşı qazandığı praktiki döyüş təcrübəsidir. Rusiya müharibə ərzində "Shahed" ailəsindən gələn və Rusiyada "Geran" adı altında istehsal edilən müxtəlif pilotsuz zərbə sistemlərindən geniş istifadə etmişdir. Bu isə Ukraynanı belə sistemlərin aşkar edilməsi, izlənilməsi, radioelektron vasitələrlə neytrallaşdırılması və fiziki olaraq məhv edilməsi üzrə böyük praktiki təcrübəyə malik ölkələrdən birinə çevirmişdir. 2025-ci ildə Ukrayna rəhbərliyi "Shahed" tipli dronları vurmaq üçün xüsusi interseptor dronların hazırlanmasını prioritet istiqamətlərdən biri elan etmişdi. Sonrakı inkişaflar Ukrayna təcrübəsinin artıq yalnız Ukraynanın özü üçün deyil, başqa dövlətlər üçün də maraqlı olduğunu göstərdi. 2026-cı ildə Ukrayna İran istehsalı pilotsuz aparatlarla mübarizədə əldə etdiyi təcrübəni Yaxın Şərq ölkələri ilə bölüşməyə və interseptor dron

texnologiyalarını xaricdə tətbiq etməyə hazır olduğunu bildirdi. Bu vəziyyət İsrail–Ukrayna münasibətlərinə yeni strateji məzmun verə bilər. İsrail İranın pilotsuz aparat və raket arsenalına qarşı onilliklər ərzində müdafiə sistemləri inkişaf etdirib; Ukrayna isə həmin texnologiyaların bir hissəsinin Rusiya tərəfindən kütləvi şəkildə istifadə edildiyi yüksək intensivlikli müharibədə praktiki təcrübə toplayıb. Beləliklə, məlumat və təcrübə mübadiləsi nəzəri baxımdan hər iki tərəf üçün qarşılıqlı fayda yaradır. Lakin Ukraynanın İsrail üçün əvvəlcədən planlaşdırılmış "əməliyyat laboratoriyası" kimi istifadə edildiyini göstərən açıq və etibarlı sübut yoxdur. Daha dəqiq ifadə etsək, müharibənin özü sonradan İsrail üçün də faydalı ola biləcək böyük praktiki məlumat və təcrübə bazası yaradıb.

Hava hücumundan müdafiə və mümkün birgə istehsal

İsrail–Ukrayna əməkdaşlığının gələcəkdə ən mühüm istiqamətlərindən biri hava hücumundan və pilotsuz aparat hücumlarından müdafiə ola bilər. 2025-ci ilin iyulunda Prezident Volodimir Zelenski ilə Gideon Saarın görüşündə Ukraynanın hava hücumundan müdafiəsinin gücləndirilməsi və mümkün birgə silah istehsalı məsələləri müzakirə edilmişdi. Bu, əvvəlki illərlə müqayisədə münasibətlərin təhlükəsizlik komponentinin genişlənə biləcəyini göstərirdi. Ukraynanın ehtiyacı aydındır: ölkə Rusiya tərəfindən həyata keçirilən böyükmiqyaslı raket və dron hücumlarına qarşı daha ucuz, kütləvi və davamlı müdafiə vasitələrinə ehtiyac duyur. İsrailin isə çoxqatlı hava və raketdən müdafiə sistemlərinin yaradılması sahəsində uzunmüddətli texnoloji təcrübəsi mövcuddur. Bu iki imkanın birləşdirilməsi

gələcəkdə sensorlar, radarlar, erkən xəbərdarlıq, interseptor dronlar, radioelektron mübarizə və inteqrasiya edilmiş hava müdafiəsi kimi sahələrdə əməkdaşlıq üçün zəmin yarada bilər. Lakin burada mümkün gələcək layihələrlə artıq həyata keçirilən proqramları bir-birindən ayırmaq lazımdır. Birgə istehsal və daha dərin müdafiə-sənaye əməkdaşlığı müzakirə edilib, amma bütün bu potensial istiqamətlərin artıq fəaliyyət göstərən gizli proqram olduğunu təsdiqləyən açıq məlumat yoxdur.

İran–Rusiya və İsrail–Ukrayna oxlarının fərqi

Burada iki münasibət modelini tamamilə eyniləşdirmək düzgün olmaz. İran–Rusiya münasibətləri daha formal, institusional və hərbi-texniki xarakter daşıyır. 2025-ci il strateji tərəfdaşlıq müqaviləsi birgə təlimləri, hərbi-texniki əməkdaşlığı, təhlükəsizlik orqanları arasında əlaqələri və ortaq təhlükələrə qarşı koordinasiyanı nəzərdə tutur. İsrail–Ukrayna münasibətləri isə hələ belə müqavilə səviyyəsində hərbi-strateji ittifaq deyil. Lakin onların arasında yaranmaqda olan əməkdaşlığın xüsusi cəhəti ortaq İran təhlükəsi haqqında açıq siyasi dilin meydana çıxmasıdır. 2025-ci ilin iyulunda İsrail xarici işlər naziri Kiyevdə İranın istifadə etdiyi texnologiyanın Ukraynaya qarşı da işlədildiyini vurğulayaraq iki ölkə arasında İran təhlükəsi üzrə strateji dialoqun başladığını elan etdi. İsrail rejimi İrana qarşı həyata keçirdiyi əməliyyatların İranın silah və texnologiya imkanlarını zəiflətməklə Ukraynanın təhlükəsizliyinə də təsir göstərdiyini açıq şəkildə bildirdi.

İsrailin Rusiya ilə balans siyasəti

Bununla belə, İsrail uzun müddət Ukraynaya münasibətdə ehtiyatlı siyasət yürüdüb. Bunun səbəblərindən biri Rusiyanın Suriyadakı mövcudluğu və İsrailin İranla əlaqəli qüvvələrə qarşı Suriya ərazisində həyata keçirdiyi əməliyyatlarda Moskva ilə birbaşa qarşıdurmadan yayınmaq ehtiyacı idi. Bu vəziyyət İsrailin Ukraynaya münasibətində paradoks yaratmışdı. Bir tərəfdən İsrail ABŞ və digər Qərb dövlətləri ilə strateji əlaqələrə malik idi və Rusiyanın Ukraynadakı siyasətini dəstəkləmirdi. Digər tərəfdən isə Rusiya ilə Yaxın Şərqdəki hərbi koordinasiyanı qorumağa ehtiyac duyurdu. İran–Rusiya münasibətlərinin dərinləşməsi bu balansı İsrail üçün getdikcə daha mürəkkəb etdi. Çünki Moskva ilə münasibətləri qorumağın əsas səbəblərindən biri İranın Suriyadakı fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün manevr imkanını saxlamaq idisə, Rusiya özü İranla hərbi-texniki əməkdaşlığı genişləndirdikcə əvvəlki balansın məntiqi zəifləyirdi. Bu baxımdan Suriyada Rusiyanın hərbi və siyasi imkanlarının azalması İsrailin Ukrayna siyasətində əvvəlki məhdudiyyətlərin bir hissəsini zəiflədə bilər. Lakin bunun avtomatik olaraq İsrailin Ukraynaya genişmiqyaslı silah tədarükünə keçəcəyi mənasına gəldiyini söyləmək olmaz. Bu, gələcək münasibətlərin istiqamətini müəyyən edə biləcək amillərdən biridir. Qeyd edək ki, İsrail NATO üzvü deyil, lakin alyansla uzunmüddətli və institusional münasibətlərə malikdir. İsrail 1995-ci ildən NATO-nun Aralıq dənizi Dialoqunun iştirakçısıdır və alyansla elm və texnologiya, terrorla mübarizə, dayanıqlıq, hərbi tibb, fövqəladə hallara hazırlıq və digər sahələrdə əməkdaşlıq edir. NATO İsraili özünün fəal və qabiliyyətli tərəfdaşlarından biri kimi xarakterizə edib. 2001-ci ildə İsrail NATO ilə informasiya təhlükəsizliyi sazişi bağlayan ilk Aralıq dənizi Dialoqu ölkəsi olmuş, 2006-cı ildə isə

fərdi əməkdaşlıq proqramı qəbul etmişdi. 2016-cı ildən İsrailin NATO qərargahında daimi missiyası fəaliyyət göstərir. Ukraynanın NATO ilə münasibətləri isə daha fərqli və daha dərin təhlükəsizlik çərçivəsində inkişaf edib. 1990-cı illərdən başlayan əməkdaşlıq sonradan NATO–Ukrayna Şurasına və geniş hərbi yardıma qədər inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən İsrail və Ukrayna arasında inkişaf edən müdafiə əlaqələri formal NATO mexanizmi olmasa belə, hər iki ölkənin Qərb təhlükəsizlik strukturları ilə əlaqələri onların texniki və institusional uyğunlaşmasını asanlaşdıra bilər. Lakin bunu avtomatik olaraq İran və Rusiyaya qarşı NATO tərəfindən idarə edilən vahid gizli təhlükəsizlik oxu kimi təqdim etmək üçün kifayət qədər açıq sübut yoxdur.

Yeni texnologiyalar və qarşılıqlı maraq

Gələcək İsrail–Ukrayna əməkdaşlığının ən perspektivli istiqaməti məhz texnologiya ola bilər. Ukrayna genişmiqyaslı müharibə nəticəsində pilotsuz aparatların kütləvi istehsalı, FPV sistemləri, interseptor dronlar, radioelektron mübarizə və ucuz hava müdafiəsi sahəsində sürətli inkişaf yolu keçib. İsrail isə radar, sensor, hava və raketdən müdafiə, kəşfiyyat, pilotsuz sistemlər və müdafiə elektronikası sahəsində inkişaf etmiş sənaye bazasına malikdir. Bu iki təcrübənin birləşdirilməsi nəzəri olaraq həm Rusiya istehsalı sistemlərə, həm də İran mənşəli raket və dron texnologiyalarına qarşı yeni müdafiə vasitələrinin yaradılmasına imkan verə bilər. Burada xüsusilə maraqlı istiqamət ucuz interseptorlarla bahalı hava müdafiə raketləri arasındakı boşluğun doldurulmasıdır. İran və Rusiyanın kütləvi və nisbətən ucuz pilotsuz aparatlarla həyata keçirdiyi hücumlara qarşı hər dəfə bahalı raketlərdən istifadə iqtisadi baxımdan uzunmüddətli

problem yaradır. Ukraynanın interseptor dron təcrübəsi məhz bu problemin daha ucuz həllinə yönəlmişdir. 2026-cı ildə ABŞ və Qətərin İranın "Shahed" dronlarına qarşı Ukrayna istehsalı interseptor sistemlərinin əldə edilməsi imkanlarını müzakirə etməsi Ukraynanın bu sahədə topladığı təcrübənin artıq Yaxın Şərq təhlükəsizliyi üçün praktik dəyər qazandığını göstərdi. Bu, İsrail üçün də nəzəri deyil, konkret hərbi-texnoloji maraq yarada biləcək istiqamətdir.

İran–Rusiya münasibətlərinə qarşı yeni təhlükəsizlik dinamikası

Bütün bunlar İsrail–Ukrayna və İran–Rusiya münasibətləri arasında müəyyən strateji qarşılıqlı təsirin yarandığını göstərir. Lakin iki xətt hələ simmetrik deyil. Rusiya–İran xətti daha formal xarakter daşıyır. Strateji tərəfdaşlıq müqaviləsi, hərbi-texniki əməkdaşlıq, birgə təlimlər və təhlükəsizlik strukturları arasında əməkdaşlıq mövcuddur. İsrail–Ukrayna xətti isə daha gizli və inkişaf etməkdə olan modeldir. İran təhlükəsi üzrə strateji dialoq, təhlükəsizlik məsləhətləşmələri, mümkün müdafiə-sənaye layihələri, hava müdafiəsi müzakirələri, İsrail və Ukraynanın İran mənşəli silah sistemlərinə dair fərqli təcrübələrinin qarşılıqlı faydalılığı ön plana çıxır. Buna görə hazırkı mərhələdə İsrail–Ukrayna münasibətlərini İran–Rusiya ittifaqının tam qarşılığı kimi deyil, İran–Rusiya hərbi yaxınlaşmasının onlar üçün yaratdığı təhlükələr fonunda strateji məzmunu sürətlə artan tərəfdaşlığı kimi qiymətləndirmək olar.

Yekun

İsrail ilə Ukrayna arasındakı münasibətlər rəsmi bəyanatlarda uzun müddət ehtiyatlı və məhdud görünsə də, İran–Rusiya hərbi əməkdaşlığının dərinləşməsi bu münasibətlərə yeni strateji məzmun qazandırmışdır. Əsas dəyişiklik ondan ibarətdir ki, Ukrayna və Yaxın Şərq təhlükəsizlik məkanları artıq bir-birindən tamamilə ayrı deyil. İranın Rusiya ilə hərbi-texniki əməkdaşlığı, İran mənşəli pilotsuz sistemlərin Ukrayna müharibəsində istifadəsi və Ukraynanın həmin sistemlərə qarşı qazandığı böyük döyüş təcrübəsi Kiyev ilə Təl-Əviv arasında əvvəllər mövcud olmayan ortaq təhlükəsizlik marağı yaradıb. 2025-ci ildə İran təhlükəsi üzrə İsrail–Ukrayna strateji dialoqunun başlanması bu yaxınlaşmanın artıq yalnız analitik ehtimal olmadığını, müəyyən institusional forma almağa başladığını göstərir. Bununla belə, bu münasibətləri hazırkı mərhələdə İran və Rusiyaya qarşı formalaşmış tammiqyaslı "gizli hərbi ittifaq" adlandırmaq üçün açıq faktoloji baza kifayət etmir. Daha dəqiq desək, Rusiya–İran yaxınlaşması İsrail və Ukraynanın təhlükəsizlik maraqlarının müəyyən sahələrdə üst-üstə düşməsini sürətləndirib. Gələcəkdə bu münasibətlərin əsas istiqamətləri hava və raketdən müdafiə, anti-dron texnologiyaları, sensor və radar sistemləri, radioelektron mübarizə, kiber təhlükəsizlik, kəşfiyyat məlumatlarının və döyüş təcrübəsinin mübadiləsi, eləcə də mümkün birgə müdafiə istehsalı ola bilər. Belə bir inkişaf baş verərsə, Rusiya–İran hərbi-texniki əməkdaşlığı ilə İsrail–Ukrayna təhlükəsizlik əməkdaşlığı arasında daha aydın qarşılıqlı strateji dinamika formalaşa bilər. Bu zaman Ukrayna müharibəsi ilə Yaxın Şərqdəki İran–İsrail qarşıdurması iki ayrı böhran olmaqdan daha da uzaqlaşaraq texnologiya, dron müharibəsi, hava müdafiəsi və təhlükəsizlik əməkdaşlığı

vasitəsilə bir-birinə təsir edən qarşıdurma məkanlarına çevrilə bilər.

Sİ-DƏSTƏKLİ DRONLAR: RUSİYA–UKRAYNA MÜHARİBƏSİ VƏ ONUN UZAQ PERSPEKTİVLİ NƏTİCƏLƏRİ

Bu məqalə Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) altında açıq əldə edilə bilən şəkildə nəşr olunub. Bu lisenziya müəllifə müəllif hüququnu saxlamaq imkanı verir. CC BY 4.0 lisenziyası məzmunun surətinin çıxarılmasına, uyğunlaşdırılmasına, nümayiş etdirilməsinə, paylanmasına, yenidən nəşr edilməsinə və ya istənilən məqsədlə, o cümlədən kommersiya məqsədli istifadəyə icazə verir, bir şərtlə ki, müvafiq istinad verilsin.

1. Rusiya–Ukrayna müharibəsi və yeni dron müharibəsi dövrü

Davam edən Rusiya–Ukrayna müharibəsi hərbi innovasiyanın mahiyyətində nəzərəçarpacaq bir dəyişimi üzə çıxarmışdır. Asimmetrik müharibə və texnoloji improvizasiya şəraitində ənənəvi təhlükəsizlik və müdafiə doktrinaları getdikcə köhnəlmiş görünür. Məhdud resurslarla üzləşən tərəflər, xüsusilə Ukrayna, sürətli və yaradıcı həll yollarına əl atmış, bu da yeni hərbi texnologiyaların, xüsusən süni intellektlə təchiz olunmuş

dronların inkişafını sürətləndirmişdir. Döyüş meydanı adaptiv sistemlər üçün dinamik bir sınaq mühitinə çevrilmiş, təhlükəsizlik və müdafiə tədqiqatları üçün dəyərli empirik biliklər təqdim etmişdir.

Bu kontekstdə sırf fiziki müdafiə tədbirlərindən daha çox, qabaqlayıcı aşkarlama və süni intellektə əsaslanan situasiya məlumatlılığının prioritetləşdirilməsi kritik zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Rusiya–Ukrayna müharibəsi bu mənada, Birinci Dünya müharibəsinin hava döyüşlərinin başlanğıcını təmsil etməsinə bənzər şəkildə, ilk genişmiqyaslı "dron müharibəsi" kimi qiymətləndirilə bilər (DeVore, 2023). Əgər bu, qlobal dron inqilabının başlanğıcıdırsa, iqtisadi potensial ilə hərbi güc arasındakı uzunmüddətli əlaqə əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyə və ya hətta tamamilə aradan qalxa bilər (Calcara et al., 2022, s. 132).

Son münaqişələr göstərmişdir ki, əsasən mülki istifadə üçün nəzərdə tutulmuş dron texnologiyaları qısa müddətdə hərbi məqsədlərə uyğunlaşdırıla bilir. Caballero-Martin və digərləri (2024) dronların infrastrukturun yoxlanılması, fəlakətlərin qarşısının alınması, ətraf mühitin monitorinqi və dəqiq kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə geniş tətbiq olunduğunu vurğulayırlar. Bu istifadələr asanlıqla kəşfiyyat, hədəfləmə və zərbə imkanlarına çevrilə bilir. Ukraynanın sürətli adaptasiyaya söykənməsi zərurətdən irəli gəlir: daha yaxşı silahlanmış bir rəqiblə üzləşən ölkədə həm hərbi bölmələr, həm də özəl innovatorlar mülki texnologiyaları və platformaları effektiv döyüş alətlərinə çevirirlər. Bu çeviklik müharibə təzyiqlərinin innovasiya dövrlərini sürətləndirdiyi və mülki ilə hərbi tətbiqlər arasındakı sərhədləri bulanıqlaşdırdığı əvvəlki texnoloji dəyişikliklərdə müşahidə olunan meylləri xatırladır. Süni intellektlə təchiz olunmuş dronlar artıq istənilən müdafiə strategiyası üçün həlledici

və əvəzolunmaz vasitələrə çevrilməkdədir. Bəzi ekspertlər Sİ dronlarının, xüsusilə avtonom dron sürülərinin (King, 2024) dağıdıcı təsiri ilə bağlı skeptik mövqedədirlər və iddia edirlər ki, bu texnologiyalar hələlik hücum və müdafiə fəaliyyətlərinin potensialını əsaslı şəkildə dəyişməyib (Kirichenko, 2025). Digər tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, hətta sadə, birtərəfli hücum dronları belə "potensial hücumçular üçün daha geniş imkanlar yaradır" və "mahiyyət etibarilə dəqiq zərbə imkanlarını həm şaquli, həm də üfüqi istiqamətdə yaymışdır" (Plichta & Rossiter, 2024, s. 1009).

Kiçik dronlar artıq ən böyük təsirlərini daha az dramatik rollarda göstərmişdir: onlar hava kəşfiyyatçıları kimi çıxış edərək əsgərlərə düşmən mövqelərini aşkar etməyə və artilleriya atəşini yönləndirməyə kömək edir, bununla da quru əməliyyatlarının sürətini və dəqiqliyini artırır, eyni zamanda şəxsi heyətin təhlükəyə məruz qalmasını azaldır (Kunertova, 2023). Belə kiçik pilotsuz uçuş sistemlərini tələbat əsasında istehsal və yerləşdirmə qabiliyyəti hərbi innovasiyanın alimlər tərəfindən necə dərk edildiyinə yenidən baxılmasını zəruri edir (Dawson & Nadal, 2024, s. 324), eləcə də əhalinin və infrastrukturun lazımi şəkildə qorunmasının necə təmin edilə biləcəyi məsələsini yenidən gündəmə gətirir.

2. Kritik infrastruktur, hibrid təhdidlər və müdafiə doktrinasının dəyişməsi

Tweneboah-Koduah və Buchanan-a görə, kritik infrastruktur sistemləri qabaqcıl texnologiyalarla birləşməsi səbəbindən getdikcə daha mürəkkəb və dinamik xarakter alır, bu da onların proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir; qarşılıqlı asılılıqlar sistem sərhədlərini bulanıqlaşdırır və onları müəyyən etməyi daha da

mürəkkəbləşdirir. Risklərin qiymətləndirilməsi üçün geniş metodlar mövcud olsa da, müasir sistemlərin mürəkkəbliyi və qarşılıqlı asılılıqları bu metodların effektivliyini azaldır. Bu isə risklərin idarə olunmasına yeni yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoyur, çünki heç bir universal həll bütün təhlükəsizlik çağırışlarını əhatə edə bilməz (Tweneboah-Koduah & Buchanan, 2018).

Rusiya–Ukrayna münaqişəsi logistika infrastrukturuna yönəlmiş yeni hibrid təhdidləri açıq şəkildə üzə çıxarmışdır. Bunlara təchizat qovşaqlarına zərbələr, kiberhücumlar, sualtı sabotajlar və izlənməsi çətin olan asimmetrik əməliyyatlar daxildir (Slusher, 2025). İnkişaf edən kiber təhdidlər hökumət, enerji, səhiyyə, nəqliyyat və telekommunikasiya kimi müxtəlif sektorlar üzrə həyati əhəmiyyətli xidmətlər göstərən infrastrukturlara qarşı daha mürəkkəb və hədəfli hücumları təşviq edir. Bu obyektlər təhlükəsizlik, səmərəlilik və etibarlılıq baxımından yüksək risk daşıyan əsas aktivlərdir. Dövlətlər bütün potensial təhdidləri müəyyən etməli və dayanıqlılığı qorumaq üçün strategiyalar hazırlamalıdırlar (Roshanaei, 2021).

Yuxarıda qeyd olunan ikili mürəkkəblik qoruma strategiyalarının hazırlanmasını son dərəcə çətin bir vəzifəyə çevirir. Global Peace Index 2025 hesabatında göstərildiyi kimi, investisiyalar getdikcə süni intellekt, dronlar və pilotsuz sualtı vasitələr kimi avtonom sistemlərə, kiber müharibə imkanlarına, kosmos əsaslı aktivlərə, qabaqcıl sensorlara və mürəkkəb raket texnologiyaları kimi qabaqcıl sahələrə yönəlir (Institute for Economics & Peace, 2025). 2022-ci ildən etibarən nüvə silahına malik olan bütün dövlətlər öz arsenalını qorumuş və ya genişləndirmişdir, böyük güclər arasında rəqabət isə Sİ ilə təchiz olunmuş dronlardan tutmuş kosmosa qarşı sistemlərə qədər

uzanan qabaqcıl texnologiyalar sahəsində silahlanma yarışını sürətləndirmişdir (Institute for Economics & Peace, 2025).

Bununla yanaşı, qabaqcıl sistemlərə yatırılan investisiyalarla paralel olaraq, əsas müdafiə doktrinalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi də zəruridir ki, bu da qabaqlayıcı yanaşmanı təmin etsin və sözügedən texnologiyaların təsirini maksimuma çatdırsın. Ukraynanın təcrübəsi göstərir ki, üç əsas doktrinal dəyişiklik tanınmalıdır. Birincisi, sabit müdafiə xətlərindən dinamik şəbəkələrə keçid zərurəti mövcuddur. Statik qoruma əvəzinə elektron əks-tədbirləri, sürətli cavab zərbə imkanlarını, Sİ-dəstəkli monitorinqi və qərar qəbuletməni birləşdirən çevik, çoxqatlı sistemlərin ən yaxşı nəticələr verdiyi sübut olunmuşdur.

İkincisi, innovasiyanın mərkəzsizləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Sahə bölmələrindən və mülki tərəfdaşlardan aşağıdan-yuxarı adaptasiyanın təşviqi texnoloji iterasiyanı kəskin şəkildə sürətləndirir və döyüş meydanının real şərtlərinə uyğunluğu təmin edir.

Üçüncüsü, ikili təyinatlı siyasət planlaşdırmasına ehtiyac var. Mülki və hərbi dron texnologiyaları arasındakı qaçılmaz üst-üstə düşməni nəzərə alaraq, dövlətlərə bu ikililiyi idarə etmək və ondan faydalanmaq üçün həm hüquqi çərçivələri, həm də sənaye siyasətlərini əvvəlcədən hazırlamaq tövsiyə olunur. Bu prinsiplər tarixi presedentlərlə uzlaşır: hava müharibəsinin ilkin dövrlərində olduğu kimi, effektiv doktrina texnoloji imkanlarla paralel şəkildə inkişaf etməli, onlardan geri qalmamalıdır.

3. Süni intellekt, insan–maşın əməkdaşlığı və ikili istifadə nəzəriyyəsi

Bu məqalənin məqsədi süni intellektlə təchiz olunmuş dron təhdidləri kontekstində təhlükəsizlik və müdafiə doktrinasının hazırkı vəziyyətini işıqlandırmaqdır. Məqalə əsasən Rusiya–Ukrayna müharibəsinin dərslərinə əsaslanır. Xüsusi diqqət insan–maşın əməkdaşlığında baş verən dəyişikliklərə yönəldilmişdir; bu dəyişikliklər Sİ-nin qərar qəbuletməyə inteqrasiyası ilə müşahidə olunur. Məqalənin nəzəri çərçivəsi ikili istifadə (dual-use) nəzəriyyəsini əhatə edir. Bu nəzəriyyə (bax: Atlas & Dando, 2006; Miller & Selgelid, 2007) müəyyən texnologiyaların cəmiyyət üçün faydalı innovasiya potensialı ilə onların sui-istifadə imkanları arasındakı etik gərginliyi anlamaq üçün tətbiq olunur, xüsusilə Sİ və hərbi innovasiyalar sahələrində (De Ágreda, 2020; Grinbaum & Adomaitis, 2024).

İnsan–Sİ əməkdaşlığı və qərar qəbuletmədə onun rolu qabaqcıl texnologiyalara, o cümlədən Sİ-yə etimad anlayışına əsaslanır (Glikson & Woolley, 2020; Gillath et al., 2021; Choung et al., 2023) və avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmədə Sİ-nin qəbul və ya qeyri-qəbulu ilə əlaqələndirilir (Helberger et al., 2020; Araujo et al., 2020; Schaap et al., 2024).

4. Ukraynada dron texnologiyalarının inkişafı və döyüş meydanına inteqrasiyası

Süni intellektlə təchiz olunmuş dronlar müasir müharibəni artıq formalaşdırmışdır və Sİ-nin dron texnologiyasına inteqrasiyası bu transformasiyanı daha da dərinləşdirir. Rusiya–Ukrayna müharibəsi müxtəlif dron platformalarının inkişafı və əməliyyat istifadəsində keyfiyyətli sıçrayışı işarə edir. Kunertova qeyd edir

ki, müxtəlif dronları hərbi məqsədlərə yönəltməyin dəyərinin başa düşülməsi bu münaqişə vasitəsilə ortaya çıxan kritik texnologiya dərsidir (Kunertova, 2023).

Ukraynadakı dronların inkişafı çoxşaxəli, qeyri-bərabər və çoxistiqamətlidir; bu, mövcud resurslardan, texniki yaradıcılıqdan və daim dəyişən döyüş meydanı tələblərinə uyğunlaşma ehtiyacından asılıdır. Ukrayna Silahlı Qüvvələrinin sabiq Baş Qərargah rəisi Zalujnıy qeyd edir ki, aşağı qiymətli dəniz dronları Rusiya Qara Dəniz Donanmasını Krım limanından çıxarmağa nail olmuş, silahsız dronlar isə davamlı logistika və tibbi təxliyə əməliyyatlarını həyata keçirir. O vurğulayır ki, bu dronlar nadir hallarda ənənəvi müdafiə podratçıları tərəfindən istehsal olunur; əksəriyyətlə kommersiya əsaslı aparat və açıq mənbə proqram təminatından yığılır, bu da miqyaslı və sərfəli attrisiya müharibəsini mümkün edir (Zalujnıy, 2025).

Döyüş şəraiti Sİ inteqrasiyası üçün nəzərdə tutulmamış dronların təkmilləşməsini sürətləndirmişdir. Xüsusilə Ukrayna tərəfindən elektron müdafiə innovasiyaları qısa məsafəli taktiki zərbə sistemlərini təkmilləşdirmiş, hər iki tərəf isə birinci şəxs baxışı (FPV) dronlarının istifadəsini genişləndirmişdir. Avtonom sonlu istiqamətləndirmə və tel-sürmə mexanizmləri kimi yeniliklər FPV-ləri elektron müdaxiləyə qarşı dayanıqlı etmişdir. Taktiki pilotsuz hava vasitələri (UAV) öz məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, hazırda məhv edilmiş və ya zədələnmiş Rusiya aktivlərinin 60–70%-ni təşkil edir (Watling & Reynolds, 2025, s. 10). Hazırda yerləşdirilən dronların yalnız müəyyən faizi Sİ ilə təchiz olunmuşdur; lakin döyüş səmərəliliyi artdıqca bu vəziyyət dəyişəcək.

Hazırda bir sıra Sİ ilə təchiz olunmuş dron növləri həm yerli istehsal, həm də beynəlxalq tərəfdaşlıqlar vasitəsilə Ukrayna

xidmətindədir; bu, Rusiya qüvvələri üzərində texnoloji üstünlük əldə etmək strategiyasını əks etdirir (Khomenko, 2024).

2024-cü ilin dekabrında Ukrayna qüvvələri ilk dəfə yalnız yerüstü və FPV dronlarla hücum həyata keçirmişdir; bu, pilotsuz müharibə taktikalarında əhəmiyyətli irəliləyişdir (Bendett & Kirichenko, 2025). Xarkov yaxınlığında həyata keçirilən əməliyyatda maşın tüfəngi ilə təchiz olunmuş yerüstü dronlar və kamikadze FPV-lər qarışıq şəkildə istifadə edilmişdir. Bu platformalar uzaqdan idarə olunmuş və ciddi insan nəzarəti tələb etsə də, daha avtonom döyüş sistemlərinə keçidin ilkin addımıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerüstü robot əvvəlcə 2024-cü ilin sentyabrında Kursk vilayətində Rusiya xəndəyinə hücumda istifadə olunmuşdur (Axe, 2024a).

5. DELTA sistemi və süni intellektin qərarverməyə inteqrasiyası

Sİ inteqrasiyası yalnız zərbə platformaları ilə məhdudlaşmır. Ukraynanın DELTA döyüş idarəetmə sistemi Sİ-dən istifadə edərək məlumatları sürətlə emal edir və komandirlərə hədəflər də daxil olmaqla hərtərəfli əməliyyat görüntüsü təqdim edir. Təkmilləşdirilmiş məlumat paylaşımı və pilotsuz komanda mərkəzləri müharibənin tələblərinə uyğun inkişaf etmiş, nəticədə məlumat, Sİ və dronlar normaya çevrilmişdir (Zalujnıy, 2025). Bu qabiliyyətlər müharibə boyunca 1 200 km-lik cəbhədə Ukraynanın əhəmiyyətli insan resursu çatışmazlığı nəzərə alınaraq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Hələ də tam avtonom silahların faktiki olaraq istifadədə olub-olmadığı mübahisəlidir. Ukrayna hərbi diskursunda “avtonom” anlayışı tez-tez “pilotsuz” sistemlərlə və ya naviqasiya və hədəfləmə kimi məhdud avtonom funksiyalara malik platformalarla eyniləşdirilir (Bondar, 2025b).

Bununla belə, bəzi analitiklər xəbərdarlıq edirlər ki, "insan hədəflərini ovlayan qatillərdən ibarət dron sürülərinin mövcud olduğu distopik gələcək yaxınlaşır" (Chapple, 2024). Digərləri isə hesab edirlər ki, 2025-ci ilin iyun ayına olan vəziyyətə görə, yaxın zamanda baş verəcək Sİ dron inqilabı ilə bağlı proqnozlar hələ tezdir. Həm Rusiya, həm də Ukrayna Sİ ilə təchiz olunmuş dronların geniş miqyasda tətbiqi üçün əlavə vaxta, sınaqlara və investisiyalara ehtiyac duyur. AI/ML əsaslı dronların yaxın perspektivdə taktiki FPV dronlarının kütləvi istifadəsini əvəz etməsi ehtimalı azdır, çünki FPV-lər daha ucuzdur və mövcud döyüş şəraitinə daha asan uyğunlaşır (Stepanenko, 2025).

6. Dron müharibəsində tarixi "ilk"lər və yeni tətbiqlər

Eyni zamanda, bu münaqişə bir sıra tarixi "ilk"lərə imza atmışdır: Rusiya və Ukrayna sistemləri arasında dron-dron hava döyüşü (Hambling, 2022); FPV dron tərəfindən Rusiya helikopterinin məhv edilməsi (Axe, 2024b); pilotsuz dəniz vasitəsi tərəfindən Rusiya hava aparatının batırılması (Newdic, 2024); cəbhə xəttində ağır yaralanmış ukraynalı əsgərə qan köçürülməsi üçün qanın dronla çatdırılması (Kushnikov, 2025); hərbçilərin dronlar vasitəsilə əsir alınması (Zoria, 2025); iki Sİ ilə idarə olunan FPV zərbə dronunu 300 kilometrədək məsafəyə daşıya bilən Sİ əsaslı "ana dron"un hazırlanması (Fratsyvir, 2025); və "GOGOL M" adlı Sİ ilə təchiz olunmuş ana dronun ilk avtonom missiyaları (Hambling, 2025b).

Siyahı bununla bitmir. Bu irəliləyişlər təkcə dron texnologiyasındakı texniki inkişafı deyil, eyni zamanda döyüş meydanında yaradıcı tətbiqləri də nümayiş etdirir. Bu cür innovasiyalar təhlükəsizlik və müdafiə baxımından ciddi nəticələr

doğurur. Gələcəkdə hücumlar daha çətin proqnozlaşdırılan və qarşısı alınması daha mürəkkəb olan üsullarla planlaşdırıla bilər. Məsələn, hipotetik bir ssenaridə, həssas obyektin yaxınlığında toy mərasimini çəkirmiş kimi görünən bir dron gizli şəkildə hədəfləmə məlumatları toplaya bilər. Daha sonra Sİ bu məlumatları emal edərək zəif nöqtələri müəyyən edə bilər. Nəticədə, obyektin yaxınlığında dayanan bir pizza kuryerinin motosikletindən üç kiçik partlayıcı yüklü dron çıxaraq dərhal hədəfləri vura bilər. Sİ ilə təchiz olunmuş olsun və ya olmasın, dronlar həm sülh dövründə, həm də müharibə zamanı mülki əhalinin və kritik infrastrukturun qorunmasına ciddi təsir göstərə bilər. Onların ölçüsü və konstruksiyası ənənəvi hava vasitələri ilə müqayisədə aşkarlanmanı çətinləşdirir, düşmən hava müdafiəsini yarmağa şərait yaradır və hücum əməliyyatlarını asanlaşdırır.

İkincisi, onların nisbətən ucuz olması və texniki sadəliyi qabaqcıl hərbi imkanlara çıxışı asanlaşdırır, güc asimmetriyasını azaldır və potensial olaraq zəif aktorları gücləndirir (Calcara et al., 2022, s. 131).

7. Rusiya–Ukrayna müharibəsinin dron texnologiyası baxımından əsas dərsləri

Rusiya–Ukrayna münaqişəsindən bir sıra əsas dərslər çıxarmaq mümkündür. Sübut olunmuşdur ki, pilotsuz sistemlər əməliyyat məsafəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və şəxsi heyət üçün riski azaldır. Onlar birbaşa atəş silahlarının çatmadığı məsafələrdə döyüş aparmağa imkan verir və taktiki və əməliyyat planlaşdırmasını köklü şəkildə dəyişmişdir (Slusher, 2025).

Mövcud müharibə ilə bağlı məlumatların məhdudluğuna baxmayaraq, iki əsas dərs aydın görünür: “attrisiya templərinin və xərc faktorlarının mərkəzi rolu, eləcə də mükəmməl mühəndislik məhsullarından daha çox sürətli adaptasiya dövrlərinin əhəmiyyəti” (DeVore, 2023). Bu müharibə dronların yayılmasını sürətləndirir və daha yüksək gizlilik, sürət, öldürücülük və daha çox aktor üçün əlçatanlıq meyllərini təsdiqləyir (Kunertova, 2023). Ukraynanın sürətli dron innovasiyasından əldə edilən digər nəticələrə sürətli və asan test imkanları, cəbhə xəttinə yaxın lokallaşdırılmış tədqiqat və inkişaf fəaliyyəti, eləcə də yerli iştirakın güclü olması daxildir (Bondar, 2024).

Rusiya–Ukrayna müharibəsinin ortaya qoyduğu üç dəyişiklik yeni dövrdə effektiv müdafiə fəaliyyəti üçün həlledici görünür. Adaptasiya və mərkəzsizləşdirilmiş innovasiya əsas rol oynamışdır. Həll yollarının sürətlə uyğunlaşdırılması və onların döyüş meydanında davamlı test edilməsi tərəflər arasındakı resurs asimmetriyasını qismən tarazlaşdırmağa imkan vermişdir. Çoxsaylı müstəqil təşəbbüslərə əsaslanan innovasiyaların mərkəzsizləşdirilməsi ukraynalı tərtibatçılara Sİ ilə təchiz olunmuş dronları sürətlə dəyişdirmək imkanı yaratmışdır. Ukraynanın yanaşması ayrı-ayrı bölmələrə və emalatxanalara tez bir zamanda sınaq aparmaq, dəyişiklik etmək və həlləri tətbiq etmək səlahiyyəti verir. Bunun əksinə olaraq, Rusiyanın daha mərkəzləşdirilmiş və iyerarxik modeli çevikliyi məhdudlaşdırmışdır (DeVore, 2023).

8. Mülki təşəbbüslər, Brave1 və mərkəzsizləşdirilmiş innovasiya

Mülki və özəl təşəbbüslər Ukraynada dronların inkişafında mərkəzi rol oynamış, kommersiya platformaları döyüş məqsədləri

üçün uyğunlaşdırılmışdır. Schmid və Mueller-in (2025) fikrincə, Ukraynanın ən mühüm institusional innovasiyalarından biri cəbhə ehtiyaclarını yerli və xarici texnologiya istehsalçıları ilə birləşdirən Brave1 proqramının yaradılması olmuşdur. Brave1 400-dən çox qrant ayırmış, ümumilikdə 800 milyon qrivnadan — təxminən 19 milyon ABŞ dollarından — artıq maliyyə dəstəyi göstərmiş, Swarmer dronu və Griselda kəşfiyyat sistemi kimi layihələri dəstəkləmişdir (Schmid & Muller, 2025).

9. Sİ-dəstəkli dronların ikili istifadə problemi

Siyasətçilər tərəfindən yetərincə qiymətləndirilməyən mühüm təhlükələrdən biri Sİ ilə təchiz olunmuş dronların ikili istifadə potensialıdır. Mülki sahədə son inkişaflar ilkin olaraq qeyri-hərbi məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş, zərərsiz görünən çoxsaylı texnologiyalar ortaya çıxarmışdır. Bu texnologiyalara marşrutları və trayektoriyaları avtomatik optimallaşdıran dronlar, dəqiq kənd təsərrüfatı, monitorinq və avtonom sahə əməliyyatları, avtonom inspeksiya, real vaxt təhlükə aşkarlanması, əlçatmaz ərazilərdə missiyaların icrası, zəif internet bağlantısı olan yerlərdə hava rabitə qovşaqları kimi fəaliyyət göstərən dronlar və mürəkkəb mühitlərdə marşrutları dinamik uyğunlaşdıran sistemlər daxildir (Caballero Martin et al., 2024).

Lakin bu sülh yönümlü tətbiqlərin əksəriyyəti mülki əhaliyə və kritik infrastruktura zərər vurmaq üçün uyğunlaşdırıla bilər. Məsələn, iqlim dəyişikliyi təhlükələrinə qarşı meşələri qorumaq və ya fəlakətlər zamanı insan həyatını xilas etmək üçün istifadə olunan texnologiyalar kiçik dəyişikliklərlə həssas obyektlərin məhv edilməsi üçün də istifadə oluna bilər. Bu potensial inkişaflar Sİ ilə təchiz olunmuş dronların hazırlanması, tətbiqi və istifadəsi sahəsində mövcud rejimləri ciddi şəkildə sınağa çəkir. Haqlı

olaraq qeyd edildiyi kimi, Ukraynanın dərsləri sürətlə inkişaf edən dron qabiliyyətlərinə ayaq uydurmaq üçün adaptiv tədbirlərin, o cümlədən hərbi və ikili istifadə (dual-use) ixrac nəzarətlərinin vacibliyini vurğulayır (Kunertova, 2023).

Qafqaz və Liviya dron müharibələri təcrübələri göstərir ki, hərbi PUA-ların siyasi təchizatı qeyri-sabitliyi artırır və texnologiyaların qeyri-dövlət aktorlarına verilməsi mövcud təhlükələri dərinləşdirir; COVID-19-dan sonrakı dövrdə kommersiya dronlarının tənzimlənməsinin yumşaldılması isə əlavə zəifliklər yarada bilər (Rogers, 2021).

10. Hüquqi və etik problemlər: gələcəyin müdafiə modeli

Bu daim dəyişən mühitdə çoxsahəli innovasiya, mülki–hərbi əməkdaşlıq, Sİ həllərinin davamlı test edilməsi və çevik adaptasiya insanları və infrastrukturu qorumaq üçün vacibdir. Sİ ilə təchiz olunmuş dronların ikili istifadəsi mövcud texnoloji dəyişikliklərlə ayaqlaşa biləcək güclü hüquqi, etik və tənzimləyici çərçivələrin yaradılmasının zəruriliyini vurğulayır. Bu dəyişikliklər nəzərə alınmasa, humanitar yardım, ətraf mühit monitorinqi və fəlakət yardımını təmin edən eyni imkanlardan istifadə edərək mülki əhali və kritik infrastruktur hədəflənə bilər və bunu misli görünməmiş dəqiqlik və proqnozlaşdırılmazlıqla edə bilərlər. Bundan əlavə, yalnız fiziki müdafiəyə bel bağlamaq müasir münaqişələrdə kifayət etmir. Sİ ilə təchiz olunmuş təhdidlərin qabaqcadan aşkarlanması, nümunə tanınması və real vaxt təhlili qüvvələrə təhdidləri meydana çıxmadan əvvəl aşkar etmək, izləmək və neytrallaşdırmaq imkanı verir. Bu proaktiv model dron müşahidəsini proqnozlaşdırıcı analizlə birləşdirərək düşmənin hərəkət nümunələrini xəritələşdirməyə, potensial

hücum vektorlarını müəyyən etməyə və müdafiəni dinamik şəkildə paylamağa imkan verir. Ukrayna təcrübəsi göstərir ki, Sİ-nin dron kəşfiyyatı ilə inteqrasiyası reaksiyaları sürətləndirir, resurs paylamasını optimallaşdırır və həm strateji, həm də taktiki qərar qəbuletməni gücləndirir.

İnsan–Sİ əməkdaşlığı və qərar qəbuletmədə birgə model

İnsan və maşın arasındakı birləşmə bir çoxları tərəfindən, xüsusilə ictimai qərar qəbuletmə kontekstində problemli hesab edilsə də (məsələn, Levy et al., 2021; Alon-Barkat & Busuioc, 2023; Decker et al., 2025), mülki əhalinin və kritik infrastrukturun qorunması üçün operativ qərar qəbuletmədə bu birgə model çox faydalı ola bilər. İnsan və avtomatlaşdırılmış agentlər arasındakı sərhəd Sİ alətləri təkmilləşdikcə və qərar qəbuletmənin müxtəlif mərhələlərinə inteqrasiya olunduqca getdikcə daha da bulanıqlaşır. "Qərar nöqtəsinin" müəyyənləşdirilməsi — Sİ-dəstəkli qərar qəbuletmədə tez-tez narahatlıq doğuran məsələ (Crompton, 2021) — bu sərhədin daha da silinəcəyini göstərir. Bununla belə, təcili vəziyyətlərdə insan və Sİ agentləri arasında nəzarətin sürətli ötürülməsi faydalı ola bilər. Bu çeviklik bir çox təhlükəsizlik və müdafiə ssenarilərində həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki operativ nəzarət sürətlə insanlardan Sİ-yə və yenidən geri keçməlidir. Xüsusilə mülki infrastrukturun sülh dövründə qorunması Sİ ilə təchiz olunmuş dronlar kimi yeni yaranan təhdidlərə sürətli reaksiyaları tələb edir. Müharibə şəraitində isə bu cür qoruyucu tədbirlər düşmən ərazisinə qədər uzana bilər ki, bu da artıq sadəcə müdafiə tədbirləri deyil, dronların aktiv istifadəsini tələb edə bilər. Qərar qəbuletmə proseslərində insan–Sİ qarşılıqlı təsiri təhdidlərə cavab verməkdə çevikliyi artırır və birgə qərar qəbuletmə modellərinin yaranmasına səbəb olur.

“Spiderweb” əməliyyatı: insan və Sİ arasında hibrid idarəetmə

Rusiya–Ukrayna müharibəsindən diqqətəlayiq nümunə “Spiderweb” əməliyyatıdır. Bu əməliyyatda Ukrayna Sİ ilə təchiz olunmuş dronlardan istifadə edərək minlərlə kilometr uzaqlıqdakı Rusiya hava bazalarını vurmuşdur (Mazhulin et al., 2025). Əməliyyat üçün Sİ Ukraynada açıq hava muzeyindəki köhnə təyyarələrdən istifadə edilməklə hazırlanmış və hədəf dəqiqliyinin maksimuma çatdırılması istiqamətində tətbiq olunmuşdur. Missiya boyunca idarəetmə insan operatorları və Sİ sistemi arasında dəfələrlə dəyişmişdir. “Spiderweb” əməliyyatında hibrid idarəetmə dövrəsi mövcud olmuşdur: pilotlar FPV dronlarını Rusiyanın LTE şəbəkəsi üzərindən uçurmuş, əlaqə zəiflədikdə və ya kəsildikdə isə dronun üzərindəki avtonom sistem — Sİ görmə və hədəfləmə köməkçisi də daxil olmaqla — missiyanı davam etdirmişdir (Bondar, 2025a).

Əlaqə bərpa olunduqda insanlar yenidən manual idarəetməyə keçmiş, bəzi hallarda isə terminal kilidləmə və dalış əməliyyatı Sİ-yə həvalə edilmişdir. Dronlar eyni zamanda ehtiyat Sİ hədəfləmə sistemindən də istifadə etmiş və bu sistem bəzi hallarda dronu uğurla hədəfə yönəltmişdir (Hambling, 2025a). Müvəqqəti idarəetmə siqnalının itirilməsi halında bəzi dronlar Sİ-dən istifadə edərək missiyanı tamamlamışdır (Panella, 2025).

Bu nümunə insanın tamamilə sistemdən çıxarılması deyil, əksinə, insan və Sİ arasında idarəetmənin şəraitdən asılı olaraq ötürülməsi modelini göstərir. Operator əlaqənin mövcud olduğu mərhələdə birbaşa nəzarəti həyata keçirir, əlaqənin itirildiyi və ya elektron müdaxilənin gücləndiyi şəraitdə isə avtomatlaşdırılmış sistem müəyyən funksiyaları öz üzərinə götürür.

“Son mərhələ”də Sİ idarəetməsi

Başqa bir əməkdaşlıq nümunəsi “son mərhələ”də Sİ idarəetməsi ilə bağlıdır. Radio Free Europe/Radio Liberty ilə müsahibə verən Brave1 nümayəndəsinin sözlərinə görə, Sİ köməkçi hədəf moduluna malik dronlar əməliyyat fazasında operatorla davamlı əlaqə olmadan işləyə bilir. Operator hədəfi kilidlədikdə, Sİ hədəfi avtonom şəkildə izləyir və dronu ona doğru istiqamətləndirir, beləliklə düşmənin elektron müharibə vasitələrinə qarşı müqavimət təmin olunur (Chapple, 2024). Bu nümunələr göstərir ki, müharibə şəraitində insan–maşın arasında sıx qarşılıqlı əlaqə təbii hadisə kimi ortaya çıxır və təcili əməliyyat ehtiyacları ilə şərtlənir. İnsan nəzarətinin tamamilə aradan qaldırılması əvəzinə, müəyyən funksiyaların Sİ-yə ötürülməsi və zərurət yarandıqda insanın yenidən idarəetməni öz üzərinə götürməsi daha çevik model formalaşdırır.

Məsuliyyət, şəffaflıq və Sİ qərarlarının izah edilməsi

Sİ-köməkli qərar qəbuletmə nə qədər səmərəli olsa da, bir sıra əsas narahatlıqlar ortaya çıxır. Bunların başında məsuliyyət məsələsi gəlir — bu mövzu sonrakı hissədə geniş müzakirə olunur — eləcə də qərəz, şəffaflıq və ictimai etimad məsələləri dayanır. Ng və Gray (2022) qeyd edirlər ki, Sİ-nin “obyektiv” qərarlar verdiyi iddiaları, xüsusən məhkəmə kontekstində, şübhəlidir; bu iddialar daha əvvəl utilitar və ya iqtisadi hüquq nəzəriyyələrinin riyazi cəhətdən dəqiq və əsaslandırılmış qərarlar verə biləcəyinə dair müzakirələri xatırladır (s. 667–668).

Eyni zamanda, Buchelt et al. (2024) bildirirlər ki, ən inkişaf etmiş maşın öyrənmə modelləri çox mürəkkəb, yüksəkölçülü və qeyri-xətti olur. Buna görə də onların müəyyən nəticəyə necə

gəldiyini başa düşmək praktiki baxımdan olduqca çətin ola bilər. Buchelt və digərləri izah edilə bilən süni intellektin (XAI) qərar qəbuletmədə şəffaflığı təmin etməklə etimadı və təhlükəsizliyi artırmaq, məsuliyyətin qiymətləndirilməsini dəstəkləmək və daha dəqiq əməliyyatlara imkan yaratmaq baxımından faydalı ola biləcəyini göstərirlər. Məsələn, ətraf mühitin monitorinqi və meşə idarəçiliyi sahələrində XAI təsir analizini və əməliyyat səmərəliliyini artıra bilər. Dronlara tətbiq olunduqda isə XAI əsaslı yanaşma Sİ sisteminin niyə müəyyən marşrutu və ya hərəkəti seçdiyini anlamağa imkan verərək həm təhlükəsizlik prosedurlarının, həm də sistemin özünün təkmilləşdirilməsinə şərait yarada bilər.

İnsan–Sİ əməkdaşlığında ictimai etimad problemi

Eyni zamanda, insan–Sİ birgə qərar qəbuletmə modelinə keçmək davamlı ictimai etimad tələb edir. Bu etimad mülki əhalinin və kritik infrastrukturun qorunmasında insan–Sİ əməkdaşlığı ilə bağlıdır və Sİ-nin qərar qəbuletmədə roluna dair daha geniş ictimai qəbulla sıx əlaqəlidir.

Haesevoets et al. (2024) qeyd edirlər ki, insanlar ümumiyyətlə Sİ-nin məsləhətçi rolunda olmasını üstün tutur, əsas qərar qəbuletmə səlahiyyətinin Sİ ilə bölüşdürülməsinə isə daha ehtiyatlı yanaşırlar. Buna baxmayaraq, qərar qəbuletmədə Sİ-nin artan inteqrasiyası insan–maşın əməkdaşlığının da genişlənəcəyini göstərir.

Schlicker et al. (2021) bildirirlər ki, insanlar qərarlar Sİ tərəfindən deyil, insan tərəfindən qəbul edildikdə ədalət hissini daha yüksək qiymətləndirirlər və insan agentlərdən alınan izahatlar informasiya ədaləti hissini yaxşılaşdırır, halbuki avtomatlaşdırılmış sistemlərdən alınan izahatlar eyni təsiri

yaratmır. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan alqoritmlərin ictimai qəbulu üzrə aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sistemlərin işlədiyi konkret sosial-texniki kontekst mühüm əhəmiyyət daşıyır. Vətəndaşların qəbulu alqoritmin hədəf aldığı problemlərin əhəmiyyətini necə qiymətləndirməsindən və sistemi tətbiq edən təşkilata nə dərəcədə etimad göstərməsindən asılıdır (Wenzelburger et al., 2024).

Maraqlıdır ki, Horowitz et al. (2024) bildirirlər ki, Sİ ilə tanışlıq Sİ ilə təchiz olunmuş hərbi tətbiqlərə dəstəyə əhəmiyyətli müsbət təsir göstərmir — əksinə, bu tətbiqlərə qarşı çıxış müəyyən qədər artmışdır. Lakin müharibə dövründə qərar qəbuletmədə Sİ-nin daha çox iştirakı ictimaiyyət üçün, məsələn, ictimai idarəetmə sahəsində qərar qəbuletmədəki iştirakından daha qəbul edilə bilən ola bilər.

İnsan imkanlarının genişləndirilməsi və gələcəyin qərar modeli

Holzinger et al. (2023) vurğulayırlar ki, böyük, yüksək keyfiyyətli məlumat dəstlərinin mövcudluğu və hesablama gücünün artması Sİ inkişafının əsas hərəkətverici amilləri olaraq qalır. Sİ artıq bəzi proseslərdə insanın koqnitiv qabiliyyətini aşdığı üçün yeni yaranan təhdidlərə qarşı əhalini və infrastrukturu qorumaq getdikcə daha çox texnoloji həllər tələb edəcək.

Əməliyyat kontekstində — sülh dövründə təhdidlərin qarşısını almaq və ya müharibə dövründə aqressiyaya cavab vermək üçün — insan və Sİ-nin birgə qərar qəbuletmə modeli yüksək səmərəlilik potensialı göstərir. Hətta "yavaş" qərarların, məsələn, məhkəmə işlərində qərarların verilməsi zamanı insan iştirakının azalması mümkün olsa da, "sürətli" əməliyyat qərarları bu əməkdaşlıqdan əhəmiyyətli dərəcədə faydalana bilər. Statik

müdafiələrin dinamik, insan–Sİ əməkdaşlığına əsaslanan monitorinq şəbəkələri ilə əvəz edilməsi yeni təhdidlər fonunda mülki əhalinin və kritik infrastrukturların qorunmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Beləliklə, insan–Sİ əməkdaşlığının əsas üstünlüyü insanı qərarvermə prosesindən tamamilə çıxarmaqda deyil, insanın analitik və etik mühakiməsini Sİ-nin sürətli məlumat emalı, nümunə tanıma və operativ reaksiya imkanları ilə birləşdirməkdədir.

İnsan–Sİ qarşılıqlı təsirində məsuliyyət

İnsan–Sİ əməkdaşlığı qərar qəbuletmə prosesinin hər mərhələsində kritik rol oynayır: ilkin vəziyyətin qiymətləndirilməsindən və ön analizdən başlayaraq təhlükəsizlik və müdafiə tədbirlərinin tətbiqinə, lazım olduqda onların tənzimlənməsinə, sonrakı qiymətləndirməyə və yekun izahata qədər. Proses boyunca sistemin avtonomluğu ilə insan nəzarəti arasında düzgün tarazlığın qorunması vacibdir. Sİ-köməkli qərar qəbuletmədə ən mübahisəli məsələlərdən biri avtonom silahların istifadəsidir — xüsusilə ölümcül qərarlar birbaşa insan nəzarətindən kənarda qəbul edildikdə. Sİ sahəsində son irəliləyişlər avtonom sistemlərin silah sistemlərinə inteqrasiyasını xeyli asanlaşdırmış və bu sistemlərin ölümcül hədəfləri müstəqil müəyyən etmək imkanlarını artırmışdır. 2021-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasına təqdim edilən hesabatda bu qabiliyyətə malik bir dronun Liviyada vətəndaş müharibəsi zamanı istifadə olunmuş ola biləcəyi qeyd edilir (BMT Təhlükəsizlik Şurası, 2021). Bu məsələ avtonom silahlar haqqında beynəlxalq müzakirələrdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki insanın birbaşa müdaxiləsi olmadan hədəfin seçilməsi və ona hücum edilməsi ehtimalı məsuliyyətin kimə aid olması məsələsini daha mürəkkəb hala gətirir.

Rogers (2021) bildirir ki, dron müharibəsinin ilkin dövründə yaranan etik mübahisələr uzaqdan idarə olunan ölümcül robotların geniş yayılması ilə daha da kəskinləşmişdir. Dronlarla bağlı qətllərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi — istər qəsdən, istərsə də təsadüfən baş vermiş olsun — "məqbul inkar" şəraiti yarada bilər ki, bu da əhəmiyyətli siyasi, hüquqi və strateji nəticələr doğurur. Eyni və ya oxşar sistemlərin müxtəlif aktorlar tərəfindən istifadə olunduğu mühitlərdə məsul şəxsləri müəyyən etmək və ya effektiv cavab vermək getdikcə çətinləşir. Bu ikinci "dron dövrü" qlobal təhlükəsizlik, sabitlik və böyük güclərin münasibətləri üçün geniş təsirlərə malikdir. Dronların ucuzlaşması, kommersiya texnologiyalarının hərbi məqsədlərə uyğunlaşdırılması və Sİ-nin bu sistemlərə inteqrasiyası yalnız dövlətlərin deyil, müxtəlif qeyri-dövlət aktorlarının da əvvəllər yalnız inkişaf etmiş orduların malik olduğu müəyyən imkanlara çıxışını asanlaşdıra bilər.

Məsuliyyət problemi

Sİ-nin "məsuliyyəti"nin dəqiq həddini müəyyən etmək hələ də əsas çətinlik olaraq qalır (məsələn, Busuioc, 2021; Cobbe et al., 2023; Cheong, 2024). Burada əsas məsələ Sİ sisteminin hüquqi və mənəvi mənada müstəqil məsuliyyət daşımasından daha çox, onun verdiyi və ya formalaşdırdığı qərarlara görə məsuliyyətin insanlar və institutlar arasında necə bölüşdürüləcəyidir.

Sİ idarəçiliyində məsuliyyət anlayışını rəhbər tutan siyasətçilərin ümumi məqsədləri əməlçilik, hesabatlılıq, nəzarət və icraetmədir. Bu prinsiplər agentlərin etik və hüquqi çərçivədə hərəkət etməsini, hərəkətlərini sənədləşdirməsini və əsaslandırmasını, yoxlama və sübut toplama imkanlarının yaradılmasını, eləcə də nəticələrin — məsələn, sanksiyaların, icazələrin və qadağaların — müəyyən edilməsini təmin etməyə yönəlib (Novelli et al., 2024, s. 1882).

Busuioc (2021, s. 827) "məna daşıyan məsuliyyət"i üç mərhələli proses kimi təsvir edir: məlumatın təqdim edilməsi, izah və əsaslandırmanın verilməsi və nəticələrin mümkünlüyü. Bu yanaşma hərbi Sİ sistemlərində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki insan operatoru, proqram təminatını hazırlayan şirkət, hərbi komandanlıq və Sİ sisteminin özü arasında qərarvermə prosesi bölündükcə, konkret nəticəyə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi daha mürəkkəb hala gəlir. Buna görə insan–Sİ əməkdaşlığında texnoloji səmərəliliklə yanaşı, qərarın hansı mərhələdə və hansı aktor tərəfindən qəbul edildiyinin sonradan müəyyənləşdirilə bilməsi də vacibdir.

İzah edilə bilən Sİ və qərarların şəffaflığı

Bu çərçivədə izah edilə bilən Sİ — XAI — insan–Sİ əməkdaşlığında əsas komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Sİ sistemi nəzərdə tutulan məqsədə uyğun olmayan və ya müəyyən qruplar üçün zərərli qərarlar verdikdə, həmin qərarların hansı səbəbdən ortaya çıxdığını anlamaq sistemdə düzəlişlərin aparılması üçün vacibdir (Holzinger et al., 2023).

Gözlənilməz hadisələr və ya qəzalarda XAI-nin dron davranışını izah etmək qabiliyyəti məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi, tənzimləmə tələblərinə uyğunluğun təmin edilməsi və etik standartların qorunması baxımından əvəzsizdir. Fəaliyyətlərin əsaslandırılmasını üzə çıxarmaqla mütəxəssislər Sİ sistemlərini zaman keçdikcə təkmilləşdirmək imkanı əldə edirlər (Buchelt et al., 2024).

Bu məsələ hərbi dronlarda xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əgər sistem müəyyən obyektə hücum etmək, konkret marşrutu seçmək və ya hədəfi dəyişdirmək barədə qərar verirsə, sonradan həmin qərarın hansı məlumatlara əsaslandığını müəyyənləşdirmək həm

texniki, həm hüquqi, həm də etik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Sİ sistemlərinin inkişafında yalnız onların nə qədər sürətli və dəqiq qərar verdiyi deyil, həmin qərarın nə dərəcədə izah edilə bildiyi də əsas göstəricilərdən birinə çevrilir.

"Human-in-the-loop" — insanın qərar dövrəsində saxlanılması

Hazırkı mərhələdə birgə qərar qəbuletmədə nəzarəti qorumaq və ən ciddi riskləri azaltmaq üçün əsas qoruyucu prinsiplərdən biri "human-in-the-loop" — yəni insanın qərar dövrəsində saxlanılması yanaşmasıdır. Bu prinsip Sİ-nin inkişafı və əməliyyatlarında insan qiymətləndirməsini və rəhbərliyini inteqrasiya etməklə effektiv və səmərəli insan–maşın əməkdaşlığını təmin etməyə çalışır (Holzinger, 2023).

Bu modeldə Sİ böyük həcmdə məlumatı emal edə, obyektləri müəyyənləşdirə, ehtimalları hesablaya, təhlükələri prioritetləşdirə və mümkün fəaliyyət variantlarını insana təqdim edə bilər. Lakin xüsusilə yüksək riskli və ölümcül nəticələr yarada biləcək qərarlarda son nəzarətin insanın əlində saxlanılması nəzərdə tutulur. Belə bir yanaşma əvvəlki bölmədə qeyd etdiyimiz insan–Sİ birgə qərar qəbuletmə modelini tamamlayır. Məqsəd insanı texnoloji sistemdən çıxarmaq deyil, insanın mühakiməsini Sİ-nin sürət və məlumat emalı üstünlükləri ilə birləşdirməkdir.

Avtomatlaşdırma qərəzi

Buna baxmayaraq, vacib bir xəbərdarlıq mövcuddur: insanlar özləri də təbii olaraq müxtəlif qərəzlərə malikdirlər və onların qərarları Sİ nəticələrindən təsirlənə bilər. Bəzi araşdırmalar

göstərir ki, Sİ sistemləri səhv etdikdə belə insan nəzarətçilər Sİ-nin təkliflərini avtomatik və ya həddindən artıq etibarla qəbul edə bilərlər. Bu hal xüsusilə insan öz müstəqil qiymətləndirməsini formalaşdırmazdan əvvəl sistemin tövsiyəsi ilə tanış olduqda onun qərar dəqiqliyini azalda bilər (Agudo et al., 2024).

Bu, avtomatlaşdırma qərəzi adlanan problemə gətirib çıxarır.

Belə şəraitdə "human-in-the-loop" prinsipinin formal olaraq mövcudluğu real insan nəzarətinin təmin edilməsi demək deyil. Əgər insan operatoru Sİ-nin verdiyi nəticəni demək olar ki, avtomatik təsdiqləyirsə, insan texniki baxımdan qərar dövrəsində qalsa da, faktiki qərarvermə qabiliyyəti zəifləyə bilər. Bu halda insan nəzarəti təhlükəsizlik mexanizmi olmaq əvəzinə sadəcə formal təsdiq mərhələsinə çevrilə bilər. Strategiya, təhlükəsizlik və müdafiə layihələri tez-tez genişmiqyaslı həllər tələb etdiyindən, bu problemlər insanın qərar dövrəsində saxlandığı sistemlərin miqyaslanması ilə bağlı çətinlikləri daha da artıracaq. Buna görə insan nəzarətinin qorunması yalnız operatorun sistem qarşısında fiziki mövcudluğunu deyil, onun Sİ-nin qərarını sorğulamaq, dəyişdirmək və ya rədd etmək qabiliyyətinin də qorunmasını tələb edir.

Döyüş meydanında daha yüksək avtonomiya ehtiyacı

Digər tərəfdən, bəzi müdafiə ssenariləri yüksək səviyyədə Sİ avtonomiyasını tələb edəcək.

Tucker (2024) qeyd edir ki, Ukraynadakı müharibədən çıxarılan əsas dərslərdən biri döyüş meydanında texnoloji inkişafın sürətidir. Ölümcül avtonomiya ilə bağlı siyasətlər müxtəlif ölkələrdə fərqlidir və cəbhə şərtlərinə cavab olaraq sürətlə dəyişə bilər. Burada xüsusilə elektron müharibə mühüm rol oynayır. Rəqiblər insan operatorları ilə dronlar arasındakı rabitəni

pozmaqda daha təsirli olduqca, daha yüksək səviyyəli avtonom qabiliyyətlərə tələbatın artacağı ehtimal olunur. Əgər operatorun dronla əlaqəsi radioelektron müdaxilə nəticəsində kəsilirsə, sistem qarşısında bir neçə seçim qalır: missiyanı dayandırmaq, başlanğıc nöqtəsinə qayıtmaq və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalar və Sİ imkanları əsasında missiyanı müəyyən səviyyədə avtonom şəkildə davam etdirmək. Beləliklə, döyüş meydanında avtonomiyanın genişlənməsi yalnız texnoloji ambisiyadan deyil, elektron müharibənin yaratdığı praktik zərurətdən də irəli gələ bilər.

Bu isə fundamental ziddiyyət yaradır: döyüş şəraiti daha çox avtonomiya tələb etdiyi halda, hüquqi və etik məsuliyyət daha çox insan nəzarəti tələb edir. Gələcək insan–Sİ hərbi sistemlərinin əsas problemlərindən biri məhz bu iki tələbin balanslaşdırılması olacaq.

İnsan–Sİ modelində məsuliyyətin qorunması

Yekun olaraq, insan–Sİ birgə qərar qəbuletməsi digər Sİ-köməkli proseslərə nisbətən alqoritmlərə daha çox etimad tələb edə bilsə də, bu etimad məsuliyyətin itirilməsi hesabına olmamalıdır. Bu məsuliyyətin əsas komponentlərinə insanın qərar dövrəsində saxlanılması, bacarıq və ekspertizanın itirilməsinin qarşısının alınması və avtomatlaşdırma qərəzinin məhdudlaşdırılması; əməliyyat nəzarətinin insan və Sİ agentləri arasında sürətlə transfer edilmə qabiliyyətinin qorunması və qərarların izah edilə bilməsinin təmin edilməsi daxildir. Bu baxımdan gələcək model tam insan idarəçiliyi ilə tam maşın avtonomiyası arasında seçimdən ibarət olmayacaq. Əksinə, şəraitdən asılı olaraq nəzarətin insan və Sİ arasında dəyişə bildiyi, lakin hüquqi və institusional məsuliyyət zəncirinin itmədiyi çevik sistemlərin yaradılması daha real istiqamət kimi görünür.

Yeni təhlükəsizlik və müdafiə doktrinası

Sİ ilə təchiz olunmuş dronların müasir döyüş əməliyyatlarına — həm hücum, həm də müdafiə fəaliyyətlərinə — inteqrasiyası təhlükəsizlik və müdafiə doktrinasının fundamental şəkildə yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu doktrina proaktivlik prinsiplərinə, qərar qəbuletmədə adaptasiyaya, məsuliyyətə, ictimai etimada, insan nəzarətinə və idarəetməsinə, həmçinin özəl və/və ya vətəndaş təşəbbüslərinin iştirakına prioritet verməlidir.

Bu yenilənmiş və düzgün tarazlanmış doktrina həmçinin ənənəvi təhlükəsizlik və müdafiə anlayışlarının artıq kifayət etmədiyini qəbul etməlidir. Çünki müasir təhlükə mühitində hərbi və mülki texnologiyalar arasındakı sərhədlər zəifləyir, müharibə və sülh dövründə istifadə olunan texnologiyalar bir-birinə yaxınlaşır və kommersiya məqsədilə hazırlanmış sistemlər çox qısa müddətdə hərbi vasitəyə çevrilə bilir.

Yeni texnologiyaların yaratdığı məhdudiyyətlər və təhlükələr

Sİ ilə təchiz olunmuş dronların istifadəsinin yaratdığı təhdidlər ənənəvi yanaşmaların bu yetərsizliyini üzə çıxarır. Sİ ilə təchiz olunmuş dronlar hələ müəyyən inkişaf məhdudiyyətlərinə malikdir. Bunlara vizual maneələr, fon müdaxiləsi, məhdud sensor qətnaməsi və müxtəlif əməliyyat çətinlikləri, o cümlədən batareyanın məhdud tutumu, hava şəraitinə həssaslıq, standartlaşmadakı boşluqlar və açıq məlumat bazalarının məhdudluğu daxildir (Aliane, 2025).

Bununla belə, onların birləşmiş potensialı əhəmiyyətli olaraq qalır. Qeyd olunan məhdudiyyətlərin yaxın gələcəkdə texnoloji inkişaf nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə azalmayacağını

düşünmək üçün ciddi əsas yoxdur. Sensorların yaxşılaşması, enerji səmərəliliyinin artması, daha güclü bort hesablama sistemlərinin meydana çıxması və Sİ modellərinin təkmilləşməsi bu məhdudiyyətlərin bir hissəsini tədricən aradan qaldıra bilər. Bu isə eyni zamanda həmin sistemlərdən qaynaqlanan təhlükələrin miqyasını artıra bilər.

İctimai etimad təhlükəsizlik doktrinasının elementi kimi

İctimai etimad təhlükəsizlik və müdafiə strategiyalarında bəzən ikinci dərəcəli prinsip kimi görünə bilər. Lakin Sİ texnologiyaları getdikcə mürəkkəbləşdikcə bu məsələ daha böyük əhəmiyyət qazanır. İnsanların inamı yalnız şəffaf idarəçilik və vətəndaş rəyləri mexanizmlərinə bağlı olmayacaq. Etimad həm də Sİ-nin xüsusiyyətləri, xüsusilə Sİ ilə təchiz olunmuş dronların qabiliyyətləri barədə cəmiyyətin məlumatlandırılması ilə gücləndirilə bilər.Vətəndaşlara Sİ-dən dövlət və cəmiyyətin müdafiəsi üçün necə istifadə oluna biləcəyi barədə məlumat və təhsil verilməsi vacibdir.

Burada əsas məsələ insanların texnologiyanı yalnız uzaq və anlaşılmaz hərbi vasitə kimi deyil, müəyyən şəraitdə onların təhlükəsizliyini təmin edən sistem kimi anlamasıdır.

Mülki əhalinin müdafiə prosesində iştirakı

Həm hərbi, həm də mülki sahələrdə Sİ-dən istifadə ölkənin müdafiəsinə etimadı artırmağa və daha geniş iştirakın təşviqinə xidmət edə bilər. Bondar (2025b) qeyd edir ki, mülki şəxslərin, xüsusən fövqəladə vəziyyətlərdə, Sİ dəstəyi ilə idarə olunan dronlardan istifadə üzrə təlimləndirilməsi ictimai iştirakçılığı daha da gücləndirə bilər. Dron təlim proqramları getdikcə avtonom naviqasiya və hədəf seçimi funksiyalarını daxil edir, operatorların Sİ dəstəyi ilə işləyən rejimləri qısa müddət ərzində, tez-tez bir

gündən az vaxtda mənimsəməsinə imkan verir. Bunun nəticəsində ixtisaslı şəxslərin sayı artır və əməliyyat hazırlığı yaxşılaşdırılır (Bondar, 2025b).

Bu yanaşma müasir müdafiə anlayışının yalnız peşəkar silahlı qüvvələrlə məhdudlaşmaması tendensiyasını da göstərir. Xüsusilə dron, rabitə, kiber və Sİ texnologiyalarının geniş yayılması mülki texniki mütəxəssislərin də milli müdafiə sistemində müəyyən rol oynamasına şərait yaradır.

Kritik infrastrukturun yeni müdafiə modeli

Təhlükəsizlik və müdafiədə, xüsusən kritik infrastrukturun qorunması sahəsində əsas problemlərə idarəetmə və təhlükəsizlik menecmenti, etibarlı şəbəkə memarlığının dizaynı, öz-özünü bərpa edən sistemlər, modelləşdirmə və simulyasiya imkanları, genişmiqyaslı vəziyyət müşahidəsi, forensik analiz, etimad idarəçiliyi və məxfiliyin qorunması daxildir (Alcaraz & Zeadally, 2015).

Həssas infrastruktur məlumatlarını idarə edən İKT sistemlərinə etimad yaratmaq üçün bu sistemlər yüksək mövcudluq, dayanıqlılıq, səhvlərə tolerantlıq, miqyaslana bilmək, avtonomiya və qarşılıqlı fəaliyyət qabiliyyəti kimi tələbləri ödəməli, həmçinin fərqli mühitlərdə anomal və ya təhdidkar vəziyyətlərdə əməkdaşlıq edə bilməlidirlər (Alcaraz & Zeadally, 2015).

Qərar qəbulunda çevikliyi, xüsusən fövqəladə hallar üçün, bu siyahıya əlavə etmək lazımdır. Müasir kritik infrastrukturun elektrik enerjisi, telekommunikasiya, internet, nəqliyyat, maliyyə sistemləri və digər şəbəkələrlə qarşılıqlı əlaqəsi bir obyektə edilən hücumun başqa sistemlərə də təsir göstərməsinə səbəb ola bilər. Buna görə gələcək müdafiə modeli ayrı-ayrı obyektlərin fiziki

qorunmasından daha geniş, qarşılıqlı əlaqəli şəbəkələrin dayanıqlığının qorunmasına əsaslanmalıdır.

İctimai–özəl tərəfdaşlıq və təhlükəsizlik

Təhlükəsizlik və müdafiənin səmərəli strategiyaları həmçinin güclü ictimai–özəl tərəfdaşlıqlara əsaslanmalıdır. Yusta və başqalarına (2011) görə, belə tərəfdaşlıqlar xüsusən əlaqəli infrastrukturun qorunmasında önəmlidir. Bunlar infrastruktur sahibləri, sənaye nümayəndələri, dövlət agentlikləri, kəşfiyyat xidmətləri, məsləhət orqanları, eləcə də yerli və regional hakimiyyətlər daxil olmaqla maraqlı tərəflər arasında hadisə hesabatları, təhdid məlumatları və zəiflik qiymətləndirmələrinin mübadiləsini təmin etməlidir (Yusta et al., 2011).

Bu əməkdaşlıq müasir texnoloji mühitdə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki dövlətin müdafiədə istifadə etdiyi bir çox texnologiyalar — proqram təminatı, bulud infrastrukturu, telekommunikasiya, peyk xidmətləri, Sİ sistemləri və pilotsuz platformaların müəyyən komponentləri — özəl sektor tərəfindən hazırlanır və ya idarə olunur. Beləliklə, dövlətlə özəl sektor arasındakı əməkdaşlıq yalnız iqtisadi məsələ deyil, milli təhlükəsizliyin struktur elementinə çevrilir.

Roshanaei (2021) qeyd edir ki, gələcəkdə kritik infrastrukturun qorunması çərçivələrinin təkmilləşdirilməsi standartlaşdırılmış performans qiymətləndirmə sistemləri və paylaşılan metriklərdən istifadə etməklə həyata keçirilməli, fəaliyyət planlarının və təhlükəsizlik tədbirlərinin ardıcıl qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Düzgün qiymətləndirmə müstəqil mülki təşəbbüslərin iştirakını da tələb edə bilər.

Risk idarəetməsindən proaktiv müdafiəyə keçid

Tarixən bir çox təhlükəsizlik və müdafiə strategiyaları risk idarəetmə prinsiplərinə əsaslanmışdır. Məsələn, ABŞ-da Milli İnfrastruktur Qoruma Planı (National Infrastructure Protection Plan) digər ölkələr üçün də nümunə təşkil etmiş, komitələrin, işçi qruplarının və tapşırıq qüvvələrinin yaradılması, ssenari planlaşdırılması, risk qiymətləndirilməsi və erkən xəbərdarlıq sistemləri üzrə həm mülki, həm də hərbi hakimiyyət orqanlarının əməkdaşlığına əsaslanan yanaşmanın inkişafına təsir göstərmişdir (Yusta et al., 2011).

Müasir kontekstdə isə risk-əsaslı yanaşma yalnız təhlükənin ehtimalını hesablamaqla kifayətlənməməli, aktiv və qabaqlayıcı müdafiəni də əhatə etməlidir. Bu isə insan–Sİ əməkdaşlığını zəruri edə bilər. Sİ sistemləri böyük həcmdə sensor, radar, peyk, dron və digər məlumatları insanın emal edə biləcəyindən daha sürətli analiz edərək təhlükənin ilkin əlamətlərini müəyyənləşdirə bilər. İnsan operator isə bu məlumatları siyasi, etik və əməliyyat kontekstində qiymətləndirərək cavab tədbirinin xarakterini müəyyən edə bilər. Beləliklə, gələcək müdafiə sistemində əsas məsələ təhlükəyə yalnız hücum başladıqdan sonra cavab vermək deyil, onun formalaşmasını əvvəlcədən aşkar etmək və müdafiə resurslarını buna uyğun yerləşdirmək olacaq.

Ukrayna təcrübəsi və hərbi innovasiya

Hərbi innovasiyalar həmçinin mülki əhalini və kritik infrastrukturu daha yaxşı qorumaq üçün mühüm dərslər təqdim edir. Birləşmiş Krallıqda Royal Air Force — RAF nümunəsində Dawson və Nadal göstərirlər ki, Ukrayna müharibəsi ilə qismən stimullaşdırılan risk götürməyə artan meyl strukturun

dəyişiklikləri sürətləndirməsinə və daha geniş təşkilati çevikliyi təşviq etməsinə kömək edə bilər. Bununla belə, silahlandırılmış kiçik pilotsuz hava sistemləri ilə aparılan təcrübələr göstərir ki, riskdən yayınma mədəniyyəti hələ də güclüdür (Dawson & Nadal, 2024, s. 346).

Kontekst son dərəcə vacibdir. Schmid və Mueller (2025) qeyd etdikləri kimi, Ukraynanın prosesləri, təşkilati strukturları və qaydaları sadəcə ABŞ-a və ya digər ölkələrə köçürülə bilməz. Buna baxmayaraq, Ukrayna təcrübəsi iki vacib dərs təqdim edir:

Birincisi, kommersiya texnologiyalarından daha fəal istifadə etmək.

İkincisi, Brave1 kimi innovasiya qurumlarından istifadə etmək.

Belə qurumlar ön xətt ehtiyaclarını texnoloji inkişaf etdiricilərlə birləşdirir və münaqişə zamanı silah və texnologiyaların əldə edilməsini sürətləndirir. Kommersiya texnologiyalarından istifadə strategiyası xüsusilə döyüş davam edərkən, qabiliyyət boşluqları qəfil meydana çıxdıqda və vəziyyətin təcili xarakteri ənənəvi tədarük kanallarının uzun müddətini qəbuledilməz etdikdə əlverişlidir (Schmid & Mueller, 2025).

Bu, əvvəlki hərbi-sənaye modelindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Ənənəvi sistemdə yeni hərbi texnologiyanın hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi və ordunun istifadəsinə verilməsi illərlə davam edə bilərdi. Ukrayna müharibəsi isə müəyyən sahələrdə bu dövrü həftələrə, hətta günlərə qədər azaltmağın mümkün olduğunu göstərmişdir. Dəyişikliklər çox vaxt təşkilati inersiya ilə qarşılaşır. Lakin yuxarıda qeyd olunan fundamental dəyişikliklər tanınmalı və milli təhlükəsizlik və müdafiə doktrinalarına, siyasətinə və qanunvericilik çərçivələrinə

tətbiq edilməlidir ki, dəyişən təhdid mühitində dayanıqlıq təmin olunsun.

Yekun

Təhlükəsizlik və müdafiənin gələcəyi getdikcə süni intellektin inkişafına bağlıdır. Dronlarda Sİ-nin geniş istifadəsi yeni bir çərçivəni, yeni təhlükəsizlik və müdafiə doktrinasını tələb edir ki, bu da indiyədək kifayət qədər araşdırılmamış sahələrin öyrənilməsinə imkan versin. Rusiya–Ukrayna müharibəsi gələcək münaqişələrin müəyyən mənada ilkin görünüşünü təqdim edir. Burada Sİ dəstəyi ilə işləyən dronlar həm hücum, həm də müdafiə əməliyyatlarında getdikcə daha mərkəzi rol oynayır. Bu dərslər Ukraynadan kənara da uzanır. Texnologiyanın sürətlə yayıldığı və ona çıxış baryerlərinin aşağı düşdüyü bir dövrdə mülki əhalinin və kritik infrastrukturun qorunması yeni və artan həssaslıqlarla üzləşəcək. Dronların qlobal yayılması, yüz il əvvəl təyyarələrin yayılması kimi, strateji gücün əsaslarını yenidən formalaşdırır. Bu isə ən erkən uyğunlaşan dövlətlərin sabahkı münaqişələrin müəyyən texnoloji və doktrinal standartlarını formalaşdırmaq imkanına malik olacağını göstərir. Bu mənzərəni idarə etmək üçün təhlükəsizlik və müdafiə doktrinası yalnız fiziki qorunma ilə kifayətlənməməli, Sİ vasitəsilə proaktiv monitorinqi, dayanıqlı insan–Sİ əməkdaşlığını və ikili istifadə innovasiyasını əhatə etməlidir. Eyni zamanda, etik riskləri və avtonom əməliyyatlarda məsuliyyəti tənzimləmək üçün idarəetmə çərçivələrinin və beynəlxalq normaların yaradılması zərurəti getdikcə artır. Texnoloji inkişafın sürəti hüquqi və institusional uyğunlaşmanın sürətini qabaqladığı halda məsuliyyət boşluqları yarana bilər. Bu səbəbdən gələcək təhlükəsizlik modelinin əsas məsələsi insanı Sİ ilə əvəz etmək deyil, insanın məsuliyyət və mühakiməsini Sİ-nin

sürət, məlumat emalı və avtomatlaşdırma imkanları ilə düzgün şəkildə birləşdirməkdir.

Erkən uyğunlaşan dövlətlər texnoloji qabaqgörənliyi güclü siyasət, hüquqi tənzimləmə və mülki–hərbi əməkdaşlıqla birləşdirərək gələcək münaqişələr üçün standartları müəyyən etməklə yanaşı, kritik infrastrukturu və mülki əhalini daha effektiv şəkildə qorumaq imkanına malik olacaqlar.

Süni intellektin müasir müharibədə rolu

Süni intellektin (Sİ) hərbi sahədə tətbiqi müasir dövrdə Hərbi İşlərdə İnqilabın (Revolution in Military Affairs — RMA) əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Texnologiyaların sürətli inkişafı fonunda Sİ artıq yalnız yardımçı alət deyil, hərbi üstünlüyün formalaşmasına təsir göstərən strateji faktora çevrilib. Müasir ordular böyük həcmli məlumatların emalı, real vaxt rejimində kəşfiyyat, qərar qəbuletmənin sürətləndirilməsi, pilotsuz platformaların idarə olunması və müxtəlif səviyyəli avtonom silah sistemlərinin yaradılması üçün getdikcə daha çox Sİ-yə arxalanırlar. Bu proses qlobal güc balansında yeni mərhələ açır və aparıcı hərbi güclər Sİ-ni öz strateji mövqelərinin qorunması və gücləndirilməsi üçün vacib hesab edirlər. Əgər XX əsrdə hərbi üstünlüyün əsas göstəricilərindən biri tankların, təyyarələrin, gəmilərin və raketlərin sayı idisə, XXI əsrin müharibələrində məlumatı kimin daha sürətli topladığı, emal etdiyi və əməliyyat qərarına çevirdiyi getdikcə daha mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Rusiya–Ukrayna müharibəsi bu transformasiyanın real döyüş şəraitində müşahidə olunduğu əsas münaqişələrdən birinə çevrilib. Burada klassik artilleriya, tank və piyada müharibəsi Sİ, dronlar, elektron müharibə, peyk kəşfiyyatı, avtomatlaşdırılmış hədəfləmə və rəqəmsal komanda-idarəetmə sistemləri ilə eyni döyüş məkanında birləşir.

ABŞ-ın Sİ əsaslı hərbi modeli

ABŞ bu sahədə Sİ-ni gələcək müdafiə konsepsiyasının əsas elementlərindən birinə çevirib. Vaşinqtonun strategiyası peyk məlumatlarının sürətli analizi, pilotsuz və yarımpilotsuz platformalar, avtomatlaşdırılmış qərar mexanizmləri, kəşfiyyat məlumatlarının emalı və texniki xidmət ehtiyaclarının proqnozlaşdırılması kimi imkanların genişləndirilməsinə yönəlib. Məqsəd ABŞ Silahlı Qüvvələrinin mümkün münaqişə ssenarilərində qərarvermə sürətini və taktiki çevikliyini artırmaq, eyni zamanda insan resursuna düşən yükü azaltmaqdır. ABŞ Müdafiə Nazirliyinin Project Maven kimi layihələri maşın öyrənməsi və kompüter görməsinin kəşfiyyat məlumatlarının, xüsusilə görüntülərin emalına tətbiqinin erkən nümunələrindən olmuşdur. Sonrakı mərhələdə ABŞ Müdafiə Nazirliyinin Sİ imkanlarının daha geniş miqyasda inteqrasiyasına yönəlmiş strukturları formalaşdırıldı. Bu yanaşma Sİ-ni yalnız ayrı-ayrı silah platformalarına deyil, komanda-idarəetmə, kəşfiyyat, logistika, planlaşdırma və əməliyyat qərarlarının verilməsi prosesinə daxil etməyə yönəlib.

Replicator təşəbbüsü də bu strategiyanın mühüm istiqamətlərindən biridir. ABŞ Müdafiə Nazirliyi bu təşəbbüs vasitəsilə müxtəlif döyüş sahələrində minlərlə nisbətən ucuz və itirilməsi qəbul edilə bilən avtonom sistemin sürətli şəkildə yerləşdirilməsini hədəfləyib. Bu modeldə məqsəd yalnız yüksək texnologiyalı və bahalı platformalar yaratmaq deyil, eyni zamanda kütləvi şəkildə istehsal edilə bilən avtonom sistemlərin say üstünlüyündən istifadə etməkdir.

Beləliklə, ABŞ modelində yüksək texnologiya ilə kütləvilik arasında yeni balans yaradılmağa çalışılır. Lakin Rusiya baxımından bu yanaşma yalnız texnoloji tərəqqi deyil, ABŞ-ın

qlobal hərbi üstünlüyünü möhkəmləndirməyə yönəlmiş sistemli addımlar kimi qiymətləndirilir. Moskvanın strateji baxışında Sİ, avtonom sistemlər, peyk şəbəkələri və NATO-nun informasiya imkanlarının birləşməsi gələcək müharibələrdə Qərbin texnoloji üstünlüyünü qorumağa yönəlmiş vahid təhlükəsizlik arxitekturasının elementləri kimi qəbul edilir.

Rusiyanın "suveren texnologiya" yanaşması

Rusiya isə Sİ sahəsində yenilənməni daha çox "suveren texnologiya" anlayışı üzərində qurmağa çalışır. Moskva üçün əsas prinsip xarici texnoloji asılılıqları minimuma endirmək, kiber və hərbi sistemlər üzərində milli nəzarəti saxlamaqdır. Bu çərçivədə Rusiya Sİ elementləri ilə gücləndirilmiş gözləyici sursatlar, pilotsuz uçuş aparatları, döyüş tapşırıqları üçün robotlaşdırılmış platformalar və avtomatlaşdırılmış komanda-idarəetmə sistemlərinin inkişafına diqqət yetirir. Eyni zamanda elektron müharibə, informasiya əməliyyatları, kəşfiyyat və taktiki qərarvermə sahələrində Sİ-nin tətbiqi Rusiya hərbi modernləşməsinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilib. Moskvanın yanaşmasına görə, süni intellekt gələcək döyüşlərdə sürət, dəqiqlik, məlumat üstünlüyü və psixoloji təsir imkanlarını artıran əsas vasitələrdən biri olacaq. ABŞ ilə Rusiya arasında Sİ sahəsində rəqabət Ukrayna müharibəsi fonunda daha da kəskinləşib. Moskva baxımından Ukrayna ərazisi faktiki olaraq müasir hərbi texnologiyalar üçün real döyüş sınaq meydanına çevrilib. Rusiya qüvvələri burada kütləvi şəkildə nisbətən ucuz PUA-lardan, gözləyici sursatlardan və dəqiq zərbə vasitələrindən istifadə etməklə klassik müharibə üsullarını yeni texnologiyalarla birləşdirirlər.

Bu yanaşma həm iqtisadi səmərəlilik, həm də taktiki üstünlük baxımından Rusiya hərbi düşüncəsində mühüm yer tutur.

Rusiya–Ukrayna müharibəsində Sİ və dron texnologiyaları

İran istehsalı "Şahid" ailəsinə daxil olan pilotsuz uçuş aparatları və Rusiyanın "Lancet" tipli gözləyici sursatları Ukrayna müharibəsində geniş istifadə olunur. Bu sistemlərin müxtəlif versiyalarında naviqasiya, hədəfləmə və terminal mərhələdə avtomatlaşdırılmış funksiyaların inkişaf etdirilməsi müasir dron müharibəsinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Burada mühüm fərq nəzərə alınmalıdır: bütün "Şahid" və "Lancet" sistemlərini eyni dərəcədə tam Sİ-idarə olunan platformalar kimi təqdim etmək düzgün olmazdı. Lakin kompüter görməsi, avtomatlaşdırılmış hədəfləmə və rabitənin pozulduğu şəraitdə müəyyən səviyyədə avtonom fəaliyyət imkanlarının bu tip sistemlərə inteqrasiyası istiqamətində inkişaf açıq şəkildə müşahidə olunur. Rusiya xüsusilə elektron müharibəyə davamlı dronlar, optik və fiber-optik idarəetmə sistemləri, dron qruplarının koordinasiyası, logistika axınının optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılmış qərar sistemləri üzərində fokuslanır.

Rusiya hərbi yanaşmasında əsas üstünlüklərdən biri kütləvilikdir. Moskva bahalı platformalarla yanaşı, daha ucuz və çoxsaylı dronların geniş istifadəsinə üstünlük verir. Məqsəd düşmənin hava hücumundan müdafiə sistemini yükləmək, logistikanı pozmaq, ön xətdə davamlı müşahidə yaratmaq və şəxsi heyətə təzyiq göstərməkdir.

Ukraynanın Sİ modeli və Qərb texnologiyaları

Ukrayna tərəfi də Qərb dövlətləri və yerli texnoloji şirkətlərlə birlikdə süni intellekti kəşfiyyat, müşahidə, hədəf analizi, əməliyyat planlaşdırılması və informasiya müharibəsində aktiv şəkildə tətbiq edir. Bu texnologiyalar real vaxt rejimində məlumat toplamağa, görüntüləri sürətlə emal etməyə, obyektləri müəyyənləşdirməyə və əməliyyat qərarlarını sürətləndirməyə imkan verir. Nəticədə Sİ həm taktiki, həm də strateji səviyyədə müharibənin gedişinə təsir göstərən amillərdən birinə çevrilib. Ukrayna ordusunun süni intellekt və robot texnologiyalarından istifadəsi çox vaxt hücum xarakterli əməliyyatlardan daha geniş məqsədlə — itkiləri minimuma endirmək və mövcud qüvvəni qorumaq zərurəti ilə izah olunur. Ukraynanın insan və maddi resurs məhdudiyyətləri onu şəxsi heyətin bir sıra təhlükəli tapşırıqlardakı iştirakını azaltmağa sövq edir. Bu səbəbdən ön xətdə əsgərlərin yerinə və ya onlara dəstək məqsədilə pilotsuz sistemlər, robotlaşdırılmış platformalar və avtomatlaşdırılmış nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi genişlənir. Ukrayna Sİ-dən kompüter görməsi, məlumatların birləşdirilməsi və risklərin erkən aşkarlanması üçün də istifadə edir. Dronlardan daxil olan görüntülərin real vaxtda emal edilməsi, hədəflərin avtomatik müəyyənləşdirilməsi və təhlükəli istiqamətlər barədə komandanlığa məlumat verilməsi qərarvermə prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda müdafiə sənayesi kiçik Sİ çipləri və proqram modullarının müxtəlif texnikalara inteqrasiyası üzərində işləyir. Bu texnologiyalar dronların və digər platformaların qismən avtonom fəaliyyətinə imkan yaradır. Ukraynanın özündə də bu sahədə ciddi yerli texnoloji baza formalaşmaqdadır. Buna görə onun modelini yalnız xaricdən gətirilmiş texnologiyaya əsaslanan

sistem kimi təsvir etmək tam mənzərəni əks etdirməz. Bununla yanaşı, peyk məlumatları, xarici kəşfiyyat, bəzi proqram platformaları, maliyyələşmə və Qərb müdafiə sənayesi ilə əməkdaşlıq Ukraynanın texnoloji imkanlarında mühüm rol oynayır. Rusiyönümlü strateji baxış isə məhz bu xarici komponenti ön plana çıxarır və Ukraynanın Qərb texnoloji ekosisteminə inteqrasiyasını uzunmüddətli strateji asılılıq kimi qiymətləndirir.

Sİ və müdafiəçi realizm

ABŞ, Rusiya və Ukraynanın Sİ-dən istifadəsi yalnız texnoloji üstünlük yarışı deyil, təhlükəsizlik balansı uğrunda mübarizə kimi də qiymətləndirilə bilər. Burada müdafiəçi realizm yanaşması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlətlər qeyri-müəyyən və anarxik beynəlxalq sistemdə ilk növbədə öz təhlükəsizliklərini təmin etməyə çalışırlar. Buna görə də hərbi imkanlarını gücləndirir və yeni texnologiyalar əldə edirlər. Lakin burada klassik təhlükəsizlik dilemması meydana çıxır: bir dövlətin öz təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbir digər dövlət tərəfindən hücum hazırlığı kimi qəbul edilə bilər. Sİ sahəsində də eyni proses müşahidə olunur. ABŞ avtonom sistemləri öz qüvvələrinin qorunması və hərbi effektivliyin artırılması üçün inkişaf etdirdiyini bildirə bilər. Rusiya isə bunu ABŞ və NATO-nun texnoloji üstünlüyünün genişlənməsi kimi görə bilər. Rusiya özünün dron, Sİ və elektron müharibə sistemlərini təhlükəsizlik ehtiyacları ilə əsaslandıra bilər, lakin Ukrayna və Qərb bunu əlavə hərbi təhlükə kimi qəbul edir. Ukraynanın cavabı da müdafiəçi realizm modeli çərçivəsində izah oluna bilər. Daha güclü rəqiblə müharibə aparan dövlət kimi

Ukrayna öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daha güclü xarici aktorlarla texnoloji və hərbi əməkdaşlığa girib.

NATO ölkələri və Qərb texnologiya şirkətləri ilə əməkdaşlıq, bulud sistemlərindən, peyk məlumatlarından və xarici Sİ platformalarından istifadə bu strategiyanın elementləridir. Moskva baxımından isə bu proses Ukraynanın sadəcə özünü müdafiə etməsi deyil, Qərbin hərbi və texnoloji infrastrukturunun Rusiya sərhədlərinə doğru genişlənməsinin başqa forması kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, hər tərəfin öz təhlükəsizliyini artırmaq üçün atdığı addımlar qarşı tərəfin təhlükə hissini gücləndirir və nəticədə texnoloji silahlanma dövrəsi yaranır.

Sİ, kiber müharibə və informasiya məkanı

Süni intellektin əhəmiyyəti yalnız fiziki döyüş meydanı ilə məhdudlaşmır. İnformasiya və kiber müstəvidə də Sİ getdikcə daha böyük rol oynayır. Sosial şəbəkələrin avtomatlaşdırılmış təhlili, bot şəbəkələrinin aşkarlanması və ya idarə olunması, dezinformasiyanın müəyyənləşdirilməsi, böyük həcmdə açıq mənbə məlumatının təhlili və auditoriya davranışlarının öyrənilməsi Sİ-nin informasiya müharibəsində istifadəsinin əsas istiqamətlərindəndir. Rusiya və Ukrayna bir-birini informasiya əməliyyatları, dezinformasiya və ictimai rəyə təsir göstərmək cəhdlərində ittiham edir. Bu sahədə avtomatlaşdırılmış vasitələrin inkişafı informasiya müharibəsinin miqyasını genişləndirir.

Ukraynada texnologiya könüllüləri və qeyri-dövlət aktorları da informasiya axınlarının izlənilməsi, bot şəbəkələrinin müəyyənləşdirilməsi, PUA görüntülərinin təhlili və açıq mənbə

kəşfiyyatı sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Müharibə başladıqdan sonra bu fəaliyyətlərin bir hissəsi dövlət və hərbi strukturlarla daha sıx əlaqələndirildi. Mərkəzləşdirilməmiş texnoloji qruplar PUA görüntülərini, xəritələri və digər kəşfiyyat məlumatlarını hərbi strukturlara ötürərək qərarvermə prosesinin sürətlənməsinə kömək edirlər. Rusiyönümlü yanaşmada isə bu proses Qərbin texnoloji, maliyyə və informasiya imkanlarının Ukrayna daxilində səfərbər edilməsi kimi qiymətləndirilir.

Ukrayna modelində mərkəzsizləşdirilmiş texnoloji səfərbərlik

Ukrayna müharibəsinin diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri dövlət, hərbi strukturlar, özəl şirkətlər, startaplar, könüllülər və ayrı-ayrı texniki mütəxəssislər arasındakı sərhədlərin zəifləməsidir. Mərkəzləşdirilməmiş qruplar dron istehsalından proqram təminatına, xəritələşdirmədən kəşfiyyat məlumatlarının emalına qədər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu model müdafiəçi realizmin daha geniş şərhi ilə əlaqələndirilə bilər: təhlükənin artdığı şəraitdə yalnız dövlət aparatı deyil, cəmiyyət daxilindəki müxtəlif aktorlar da təhlükəsizlik fəaliyyətinə qoşulur. Ukraynanın Bayraktar TB2 dronlarından istifadəsi də bu ümumi çərçivədə qiymətləndirilə bilər. Müharibənin müxtəlif mərhələlərində bu sistemlər kəşfiyyat, hədəfləmə və zərbə tapşırıqlarında istifadə olunub. Müharibənin ilk mərhələsində onların Rusiya qüvvələrinə qarşı istifadəsi həm taktiki, həm də informasiya-psixoloji baxımdan böyük diqqət çəkmişdi.

Sonradan Rusiya hava hücumundan müdafiə və elektron müharibə sistemlərinin uyğunlaşması belə platformaların istifadə şəraitini dəyişdirdi. Bu da dron müharibəsinin əsas xüsusiyyətlərindən birini göstərir: hər yeni texnologiyaya qarşı

qısa müddət ərzində əks-tədbirlər hazırlanır və texnoloji üstünlük daimi deyil.

Kəşfiyyat, Müşahidə və Dərk etmə — İSR

Müasir müharibədə Kəşfiyyat, Müşahidə və Dərk etmə (ISR) sahəsi süni intellektin ən sürətlə təsir göstərdiyi istiqamətlərdən biridir. Sİ böyük həcmdə məlumatın toplanmasını, süzgəcdən keçirilməsini və real vaxtda şərh olunmasını xeyli sürətləndirir. Ukrayna müharibəsi göstərdi ki, döyüş meydanında üstünlük artıq təkcə silah gücü ilə deyil, məlumatın kim tərəfindən daha tez və dəqiq emal edilərək əməliyyat qərarına çevrilməsi ilə də müəyyən olunur. ABŞ bu sahədə uzun illərdir sistemli şəkildə işləyir. Project Maven kimi proqramlar dronlardan və digər sensorlardan əldə edilən görüntülərin maşın öyrənməsi vasitəsilə analiz edilməsinə yönəlib. ABŞ-ın hərbi Sİ strukturlarının əsas məqsədlərindən biri müxtəlif mənbələrdən daxil olan böyük məlumat axınını əməliyyat baxımından istifadə edilə bilən informasiyaya çevirməkdir. Özəl texnologiya sektorunun bu prosesdə iştirakı ABŞ modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Google-un Project Maven-in ilkin mərhələsində iştirakı və sonradan bu müqavilədən çəkilməsi, Microsoft, Palantir və digər texnologiya şirkətlərinin müxtəlif müdafiə layihələrində iştirakı dövlət–özəl sektor əməkdaşlığının hərbi Sİ sahəsində nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Rusiya da Sİ-nin İSR üçün əhəmiyyətini qəbul edir və bu sahədə öz yanaşmasını formalaşdırmağa çalışır. Moskva üçün əsas prioritet Qərbdən asılı olmayan və öz nəzarəti altında fəaliyyət göstərən kəşfiyyat və məlumat emalı sistemlərinin yaradılmasıdır. Rusiya ordusu quru, hava və dəniz mühitində kəşfiyyat aparmaq üçün dronlardan,

müxtəlif sensorlardan və digər elektron sistemlərdən istifadə edir. Ukrayna müharibəsində bu texnologiyalar zərbələrin nəticələrinin qiymətləndirilməsi, obyektlərin müəyyənləşdirilməsi və döyüş meydanındakı dəyişikliklərin izlənməsi üçün tətbiq olunur. Xüsusilə elektron müharibə şəraitində rabitə əlaqəsi zəiflədikdə və ya kəsildikdə görüntü tanıma və terminal hədəfləmə imkanlarının əhəmiyyəti artır. Bu səbəbdən həm Rusiya, həm də Ukrayna rabitə əlaqəsindən daha az asılı olan dron texnologiyalarının inkişafına çalışır.

Ukraynanın İSR sistemi və xarici dəstək

Ukrayna tərəfi üçün inkişaf etmiş İSR imkanlarına çıxış strateji baxımdan ciddi fərq yaradıb. Qərb ölkələri ilə kəşfiyyat məlumatlarının paylaşılması genişləndirilib və müxtəlif analitik platformalar məlumatların birləşdirilərək operativ istifadəyə yararlı hala gətirilməsinə kömək edib. Ukrayna ordusu PUA görüntülərini, peyk şəkillərini, açıq mənbə məlumatlarını və sahədən daxil olan hesabatları vahid əməliyyat mənzərəsinə çevirmək üçün müxtəlif rəqəmsal platformalardan istifadə edir. Palantir kimi Qərb şirkətlərinin texnologiyalarının Ukraynada istifadəsi də bu prosesin bir hissəsidir. Bununla yanaşı, Ukraynada jurnalistlər və müstəqil analitiklər sosial media, peyk görüntüləri və açıq mənbələrdən məlumat toplamaq üçün Sİ alətlərindən istifadə ediblər. Bu vasitələr hadisələrin sürətlə sənədləşdirilməsinə və məlumatın ictimaiyyətə çatdırılmasına imkan verib. Rusiyönümlü analitik yanaşma burada mühüm bir məqamı vurğulayır: Ukraynanın İSR sahəsində əldə etdiyi imkanların müəyyən hissəsi xarici kəşfiyyat, peyk infrastrukturu, proqram təminatı və texnoloji dəstəkdən asılıdır. Bununla belə, Ukraynanın öz DELTA kimi döyüş idarəetmə sistemləri, yerli dron

istehsalı və proqram təminatı ekosisteminin inkişafı göstərir ki, onun modeli yalnız xarici texnologiyaların istifadəsindən ibarət deyil.

Bu baxımdan iki paralel proses mövcuddur: Ukrayna bir tərəfdən öz texnoloji bazasını genişləndirir, digər tərəfdən Qərb təhlükəsizlik və texnologiya ekosistemi ilə daha dərin inteqrasiyaya daxil olur.

Muxtar və yarımmuxtar silah sistemləri

Müasir müharibədə süni intellektin ən konkret tətbiq sahələrindən biri muxtar və yarımmuxtar silah sistemləridir. ABŞ, Rusiya və Ukrayna bu texnologiyaları fərqli imkanlar və məqsədlərlə tətbiq etsələr də, ortaq istiqamət insan resursuna düşən riski azaltmaq, döyüş meydanında qərarvermə və reaksiya sürətini artırmaq və qarşı tərəfin fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırmaqdır. ABŞ ordusu bu sahədə "insan–maşın əməkdaşlığı" modelini önə çıxarır. Vaşinqtonun yanaşmasına görə, dronlar və avtomatlaşdırılmış platformalar insanları tamamilə əvəz etməkdən daha çox onların imkanlarını genişləndirən vasitələrdir. Replicator təşəbbüsü minlərlə ucuz və itirilməsi nisbətən qəbul edilə bilən avtonom sistemin müxtəlif döyüş sahələrində sürətlə yerləşdirilməsinə yönəlib. Burada bir dəqiqləşdirmə vacibdir: Replicator proqramının bütün sistemlərini "tam muxtar öldürücü dronlar" kimi təqdim etmək düzgün deyil. Proqram daha geniş "all-domain attritable autonomous systems" kateqoriyasına əsaslanır və müxtəlif hava, dəniz və digər pilotsuz sistemləri əhatə edir. ABŞ-ın yanaşmasında insan nəzarəti və məsuliyyət prinsipi rəsmi olaraq saxlanılır. Bununla belə, rabitənin pozulduğu və qərarvermə müddətinin saniyələrlə ölçüldüyü müasir döyüş

şəraitində platformaların avtonomluq səviyyəsinin artacağı gözlənilir.

Rusiyanın muxtar sistemlər modeli

Rusiya isə bu sahədə kütləvilik, sadəlik, davamlılıq və adaptasiya prinsiplərini ön plana çıxarır. Rusiya ordusu nisbətən ucuz, effektiv və geniş miqyasda istehsal edilə bilən dronların istifadəsinə böyük əhəmiyyət verir. "Şahid/Geran", "Lancet" və digər sistemlər bu yanaşmanın müxtəlif formalarını göstərir. Bu sistemlərin texnoloji səviyyəsi və avtonomluq dərəcəsi eyni deyil. Lakin ümumi istiqamət elektron müharibə şəraitində daha davamlı naviqasiya, hədəf tanıma və terminal istiqamətləndirmə imkanlarının yaradılmasıdır. Rusiya rəhbərliyi dron istehsalının artırılmasını prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirib. Yerüstü robotlar, minaların təmizlənməsi sistemləri, logistika robotları və gözləyici sursatlar da bu transformasiyanın tərkib hissəsidir. Bununla belə, əsas ağırlıq hələlik hava platformalarının kütləvi tətbiqi üzərində qalır.

Ukraynanın muxtar sistemlərə yanaşması

Ukrayna tərəfi bu yarışda pilotsuz sistemləri ilk növbədə şəxsi heyətin həyatını qorumaq, resurs çatışmazlığını qismən kompensasiya etmək və Rusiya qüvvələrinin say üstünlüyünün təsirini azaltmaq üçün istifadə edir. Switchblade, Bayraktar və müxtəlif yerli istehsal FPV və digər dronlar bu geniş ekosistemin müxtəlif elementləridir. Ukraynanın muxtar silah sahəsindəki imkanları sürətlə inkişaf edir, lakin sistemlərin böyük hissəsində insan operatoru hələ də mühüm rol oynayır. GPS, radio əlaqəsi və digər rabitə vasitələrinin elektron müharibə nəticəsində pozulması

isə daha avtonom naviqasiya və hədəfləmə sistemlərinin hazırlanmasını sürətləndirir. Bu səbəbdən Ukrayna Sİ-dən istiqamətin müəyyənləşdirilməsi, kompüter görməsi, hədəf kilidlənməsi, toqquşmadan yayınma, terminal istiqamətləndirmə və müəyyən hallarda dron qruplarının koordinasiyası üçün istifadə edir. Ukraynanın İSR və hədəfləmə sahəsində istifadə etdiyi xarici platformalar onun Qərblə texnoloji inteqrasiyasının göstəricisidir. Bununla yanaşı, yerli şirkətlər və hərbi-texnoloji təşəbbüslər Ukraynanın öz Sİ və dron ekosistemini də genişləndirir.

Rusiyönümlü baxış bu mənzərədə xarici asılılıq amilini xüsusi vurğulayır. Bu yanaşmaya görə, ABŞ və digər Qərb ölkələrinin texnologiya, kəşfiyyat, peyk və proqram təminatı dəstəyi Ukraynanın döyüş imkanlarını artırsa da, uzunmüddətli perspektivdə onun xarici texnoloji infrastrukturlardan asılılığını dərinləşdirir.

Üç fərqli model: ABŞ, Rusiya və Ukrayna

Beləliklə, Ukrayna müharibəsində süni intellekt və muxtar sistemlər üç fərqli strateji yanaşmanı üzə çıxarır. ABŞ modeli yüksək texnologiya, özəl sektorla əməkdaşlıq, geniş məlumat infrastrukturu, qabaqcıl Sİ və çoxsaylı avtonom platformaların sürətli şəkildə istehsalı və yerləşdirilməsinə əsaslanır. Rusiya modeli texnoloji suverenlik, kütləvilik, daha ucuz sistemlərin geniş istehsalı, elektron müharibə şəraitinə adaptasiya və xarici texnologiyalardan asılılığın azaldılması məqsədinə söykənir. Ukrayna modeli isə sürətli adaptasiya, mərkəzsizləşdirilmiş innovasiya, yerli startaplar, Qərb texnologiyaları və real döyüş təcrübəsinin birləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Rusiyönümlü yanaşma Rusiya modelinin daha çox strateji muxtariyyət

yaratdığını, Ukrayna modelinin isə Qərb texnoloji sistemlərindən asılılığını artırdığını ön plana çıxarır. Digər tərəfdən, Ukrayna və Qərb yanaşmasında xarici texnologiya və kəşfiyyat əməkdaşlığı asılılıqdan daha çox, koalisiya müharibəsinin və daha böyük rəqib qarşısında texnoloji imkanların birləşdirilməsinin elementi kimi qiymətləndirilir.

Bu iki yanaşma arasındakı fərq yalnız texnologiya haqqında deyil, suverenlik və təhlükəsizliyin necə başa düşülməsi haqqında da fundamental fikir ayrılığını göstərir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, Ukrayna müharibəsi süni intellektin müasir müharibədə rolunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Sİ artıq yalnız köməkçi texnologiya deyil; kəşfiyyatın, hədəfləmənin, dron müharibəsinin, elektron müharibənin, logistikanın, informasiya əməliyyatlarının və komanda-idarəetmənin tərkib hissəsinə çevrilməkdədir. Müasir müharibədə texnoloji üstünlük yalnız daha çox silaha sahib olmaqla müəyyən olunmur. Məlumatın toplanması, emalı, analiz edilməsi və mümkün qədər qısa müddətdə əməliyyat qərarına çevrilməsi getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Rusiya baxımından Ukrayna müharibəsi Sİ-nin strateji əhəmiyyətini və texnoloji müstəqilliyin zəruriliyini nümayiş etdirən əsas təcrübələrdən biridir. Moskvanın yanaşmasına görə, xarici texnologiyalardan asılılığın azaldılması və milli nəzarət altında olan Sİ sistemlərinin yaradılması gələcək müharibələrdə strateji davamlılığın şərtlərindən biridir. Ukrayna isə başqa model formalaşdırır: yerli texnoloji innovasiyanı Qərbin maliyyə, kəşfiyyat və texnologiya imkanları ilə birləşdirərək daha böyük rəqib qarşısında öz hərbi imkanlarını artırmağa çalışır. ABŞ isə Ukrayna müharibəsinin təcrübələrindən istifadə edərək Sİ,

insan–maşın əməkdaşlığı, ucuz və kütləvi avtonom sistemlər və sürətli hərbi innovasiya modelini daha geniş strategiyaya inteqrasiya edir. Bu baxımdan Ukrayna müharibəsi yalnız iki dövlət arasında aparılan klassik müharibə deyil, eyni zamanda gələcəyin hərbi texnologiyalarının real döyüş şəraitində formalaşdığı böyük sınaq mühitlərindən biridir. Əsas dəyişiklik ondan ibarətdir ki, müasir döyüş artıq yalnız tankların, artilleriyanın, raketlərin və əsgərlərin qarşıdurması deyil. Mübarizə eyni zamanda alqoritmlər, sensorlar, məlumat bazaları, rabitə şəbəkələri, elektron müharibə sistemləri və qərar mexanizmləri arasında aparılır. Bu səbəbdən gələcək müharibələrdə həlledici sual yalnız hansı dövlətin daha çox silaha sahib olması olmayacaq. Eyni dərəcədə mühüm suallar bunlar olacaq: hansı dövlət məlumatı daha sürətli toplaya və emal edə bilir, hansı tərəf Sİ-ni mövcud silah sistemlərinə daha effektiv inteqrasiya edir, hansı ölkə elektron müharibə şəraitində texnoloji sistemlərinin fəaliyyətini davam etdirə bilir və hansı dövlət texnoloji yenilikləri kütləvi istehsala daha sürətlə keçirə bilir.

Məhz bu mənada süni intellekt XXI əsrin müharibələrində ayrıca bir silah növündən daha çox, digər silahların, kəşfiyyat sistemlərinin və qərarvermə mexanizmlərinin imkanlarını birləşdirən strateji güc multiplikatoruna çevrilir.

Sİ, kiber və elektron müharibə

Kiber və elektron müharibə sahəsində də Sİ mühüm rol oynayır. ABŞ və Rusiya bu sahəni gələcək müharibələrin əsas cəbhələrindən biri hesab edirlər. ABŞ Kiber Komandanlığı və digər strukturlar Sİ-dən böyük həcmdə şəbəkə məlumatlarını emal etmək, anomaliyaları müəyyənləşdirmək, potensial hücumları aşkar etmək və zəif nöqtələri müəyyən etmək məqsədilə istifadə

edir. Rusiya da uzun müddətdir kiber imkanların inkişafına böyük əhəmiyyət verir və Sİ texnologiyalarının yayılması bu sahədə daha sürətli məlumat emalı və daha hədəfli əməliyyatlar üçün yeni imkanlar yaradır. Ukrayna tərəfinin açıqlamalarına görə, Rusiya ilə əlaqələndirilən haker qrupları maşın öyrənməsi və avtomatlaşdırmadan istifadə edərək daha hədəfli fişinq hücumları hazırlamaq, əldə olunmuş məlumatları sürətlə təhlil etmək və əməliyyatları konkret şəxslərə uyğunlaşdırmaq imkanlarını genişləndirirlər. Bu cür texnologiyalar kiberhücumların miqyasını artırmaqla yanaşı, onların fərdiləşdirilməsini də asanlaşdıra bilər. Əvvəllər minlərlə insana eyni məzmunlu fişinq məktubu göndərilirdisə, Sİ konkret şəxsin fəaliyyəti, vəzifəsi, əlaqələri və maraqları əsasında daha inandırıcı məzmun hazırlamağa imkan verir. Elektron müharibədə də oxşar vəziyyət müşahidə olunur. Sİ siqnalların avtomatik tanınmasını, radioelektron mühitdə böyük həcmdə məlumatın sürətlə təhlilini və müdaxilə vasitələrinin daha operativ tətbiqini mümkün edir. Rusiya ordusu radioelektron kəşfiyyat və müdaxilə imkanlarına xüsusi əhəmiyyət verir. Bu sistemlərin avtomatlaşdırılması Ukrayna tərəfinin rabitə, naviqasiya və dron idarəetmə imkanlarını daha sürətli müəyyənləşdirmək və onlara qarşı tədbir görmək imkanını genişləndirə bilər. Eyni zamanda bu qarşıdurma birtərəfli deyil. Ukrayna da Qərb texnologiyalarından və öz yerli sistemlərindən istifadə edərək elektron müharibə və radioelektron kəşfiyyat imkanlarını inkişaf etdirir. Nəticədə dron və elektron müharibə sahəsində davamlı "tədbir–əks-tədbir" dövrəsi formalaşır: bir tərəf yeni texnologiya hazırladıqda, qarşı tərəf ona uyğun müdafiə və ya müdaxilə üsulu yaratmağa çalışır. Rusiyönümlü baxışdan əsas məqamlardan biri budur ki, Ukrayna bu texnologiyaların müəyyən hissəsini Qərbin dəstəyi ilə əldə edir və bu, uzunmüddətli perspektivdə xarici texnoloji infrastrukturlardan

asılılığı artıra bilər. Rusiya isə sadə, ucuz və mümkün qədər yerli imkanlara əsaslanan Sİ tətbiqləri vasitəsilə döyüş meydanında davamlılıq qazanmağa çalışır.

Bu fərq müasir müharibələrin mahiyyətinə təsir göstərir və gələcək qarşıdurmalarda yalnız hansı tərəfin daha qabaqcıl texnologiyaya sahib olmasının deyil, həmin texnologiyanı nə qədər kütləvi istehsal edə, itkiləri nə qədər sürətlə əvəz edə və elektron müharibə şəraitində nə qədər davamlı işlədə bilməsinin də mühüm olacağını göstərir.

Süni intellekt və informasiya müharibəsi

Müasir müharibədə süni intellekt təkcə silah və texnika sahəsində deyil, məlumat və təbliğat əməliyyatlarında da əsas alətlərdən birinə çevrilib. İnformasiya mühiti artıq ayrıca mübarizə sahəsidir və burada sürət, miqyas və təsir gücü həlledici rol oynayır. ABŞ və NATO bu sahədə fəaliyyətlərini əsasən strateji kommunikasiya, xarici informasiya manipulyasiyasına qarşı mübarizə və dezinformasiyanın aşkarlanması çərçivəsində təqdim edir. Rusiya isə informasiya təhlükəsizliyini dövlət təhlükəsizliyinin ayrılmaz komponentlərindən biri kimi qəbul edir və informasiya mübarizəsinə daha geniş təhlükəsizlik prizmasından yanaşır. Rusiyanın yanaşmasında əsas məsələlərdən biri informasiya məkanına nəzarəti qorumaq, rəqibin narrativ üstünlük əldə etməsinin qarşısını almaq və öz baxışını daxili və xarici auditoriyaya çatdırmaqdır. Süni intellekt bu məqsədlər üçün əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha geniş imkanlar yaradır. Sİ vasitəsilə böyük həcmdə mətn, şəkil, səs və video məzmununun qısa müddətdə hazırlanması və emal edilməsi mümkündür. Avtomatlaşdırılmış sistemlər sosial şəbəkələrdə məlumatların yayılmasını sürətləndirə, auditoriyanın reaksiyasını təhlil edə və

müxtəlif istifadəçi qruplarına uyğun məzmun hazırlaya bilər. Belə texnologiyalar informasiya əməliyyatlarının xərcini aşağı salır, sürətini və miqyasını artırır və onların aşkarlanmasını daha mürəkkəb hala gətirir. Generativ Sİ-nin inkişafı ilə əvvəllər böyük insan resursu tələb edən məzmun istehsalı və auditoriya analizi daha yüksək səviyyədə avtomatlaşdırıla bilir.

Qərb və Ukraynanın əks-informasiya modeli

Qərb və Ukrayna tərəfi Rusiya ilə əlaqələndirdikləri fəaliyyətlərin əhəmiyyətli hissəsini "dezinformasiya" və "xarici informasiya manipulyasiyası" kimi xarakterizə edir və Sİ-dən belə kampaniyaların müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edir. ABŞ və Avropada sosial media platformaları maşın öyrənməsinə əsaslanan sistemlər vasitəsilə şübhəli hesabları, əlaqəli paylaşımları və koordinasiyalı davranış nümunələrini müəyyən etməyə çalışırlar. Ukraynada da dövlət strukturları, texnologiya şirkətləri, analitik qruplar və QHT-lər Rusiya informasiya məkanından yayılan məlumatları izləyir, yoxlayır və onlara alternativ izahlar təqdim edirlər. Beləliklə, Sİ informasiya mühitində həm təsir vasitəsi, həm də təsirin aşkarlanması və qarşısının alınması vasitəsinə çevrilir. Bir tərəf Sİ vasitəsilə məzmun istehsalını və yayılmasını sürətləndirdikcə, digər tərəf həmin məzmunu müəyyənləşdirmək və təsnif etmək üçün başqa Sİ sistemlərindən istifadə edir. Bu səbəbdən informasiya sahəsində tam və davamlı üstünlük əldə etmək getdikcə çətinləşir.

Narrativlər və strateji rəqabət

Rusiyönümlü baxımdan diqqətçəkən məqam ondan ibarətdir ki, Qərbin informasiya fəaliyyətlərini "dəyərlər", "demokratiya", "strateji kommunikasiya" və "dezinformasiyaya qarşı mübarizə"

terminləri ilə təqdim etməsi həmin fəaliyyətlərin geosiyasi rəqabətdən kənarda olduğu mənasına gəlmir. Bu yanaşmaya görə, Ukrayna ətrafında qurulan informasiya narrativlərinin müəyyən hissəsi Rusiyanın beynəlxalq mövqeyinin zəiflədilməsinə və ona qarşı siyasi, iqtisadi və diplomatik təzyiqin legitimləşdirilməsinə xidmət edir. Moskva isə bu şəraitdə öz informasiya məkanını qorumağa və Qərbin qlobal media üstünlüyünü balanslaşdırmağa çalışdığını bildirir. Qərb və Ukrayna yanaşmasında isə məsələ fərqli təqdim olunur. Bu baxışa görə, əsas məqsəd Rusiya dövlətinin informasiya manipulyasiyasına qarşı cəmiyyətin dayanıqlığını qorumaq, müstəqil məlumat əldə etmək imkanını təmin etmək və xarici təsir əməliyyatlarının qarşısını almaqdır. Beləliklə, tərəflər yalnız konkret hadisələr haqqında deyil, informasiya mübarizəsinin öz mahiyyəti haqqında da fərqli təsəvvürlərə malikdirlər. Bir tərəfin "strateji kommunikasiya" adlandırdığı fəaliyyət digər tərəf tərəfindən "təbliğat", bir tərəfin "informasiya təhlükəsizliyi" adlandırdığı siyasət isə qarşı tərəf tərəfindən "informasiya nəzarəti" kimi təqdim edilə bilər. Sİ bu mübarizəni daha da mürəkkəbləşdirir, çünki artıq rəqabət yalnız məlumatın kim tərəfindən yayıldığı üzərində deyil, onun hansı sürətlə yaradıldığı, fərdiləşdirildiyi, auditoriyaya çatdırıldığı və qarşı tərəfin məlumatının nə qədər sürətlə müəyyən edilərək neytrallaşdırıldığı üzərində gedir.

Sİ və komanda-idarəetmə sistemləri

Süni intellekt eyni zamanda komanda və idarəetmə sistemlərinin mərkəzinə yerləşdirilir. ABŞ ordusu müxtəlif mənbələrdən daxil olan məlumatları real vaxtda birləşdirmək və qərarverməni sürətləndirmək üçün Sİ-yə əsaslanan kompleks sistemlər qurur.

Məqsəd quru, hava, dəniz, kosmos və kiber məkan daxil olmaqla müxtəlif əməliyyat sahələrindən daxil olan məlumatların vahid əməliyyat mənzərəsinə çevrilməsidir. Belə bir sistem komandirə ayrı-ayrı sensorlardan gələn minlərlə məlumatı özü təhlil etmək əvəzinə, Sİ tərəfindən süzgəcdən keçirilmiş və prioritetləşdirilmiş informasiya əsasında daha sürətli qərar vermək imkanı yaradır. Bu, ABŞ-ın texnoloji üstünlüyünü qorumaq cəhdinin əsas istiqamətlərindən biridir. Rusiya isə daha praqmatik yanaşmaya üstünlük verir. Moskva Qərbdə qurulan bəzi genişmiqyaslı inteqrasiya sistemləri ilə müqayisədə fərqli imkanlara malik olsa da, Sİ-dən qərarların modelləşdirilməsi, mümkün ssenarilərin hesablanması, böyük həcmdə kəşfiyyat məlumatının emalı və əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə etməyə çalışır. Rusiya hərbi rəhbərliyi baxımından əsas məqsədlərdən biri qərarvermə dövrünü qısaltmaq və mövcud resursları daha səmərəli bölüşdürməkdir. Sİ bu prosesdə komandanlığa alternativ variantları daha sürətlə qiymətləndirməyə və daha qısa müddətdə məlumatlandırılmış qərar qəbul etməyə imkan verə bilər.

İnsan nəzarəti və Sİ-nin məhdudiyyətləri

Bununla yanaşı, həm Rusiya, həm ABŞ, həm də digər böyük dövlətlər anlayırlar ki, süni intellekt hələ tam etibarlı sistem deyil. Qərarların yanlış və ya natamam məlumat əsasında qurulması, alqoritmlərin manipulyasiyaya açıq olması, elektron müharibə şəraitində sensor məlumatlarının dəyişdirilməsi və öldürücü qərarların avtomatlaşdırılması ciddi risklər yaradır. Sİ sisteminin sürətli qərar verməsi həmin qərarın avtomatik olaraq düzgün olması demək deyil. Əgər sistemin daxil olduğu məlumat yanlış, manipulyasiya edilmiş və ya natamamdırsa, Sİ səhv nəticəyə insan operatorundan daha sürətli şəkildə də gələ bilər. Buna görə bütün

texnoloji irəliləyişlərə baxmayaraq, həlledici qərarlarda insan faktorunun saxlanılması mühüm prinsip olaraq qalır. Rusiyanın rəsmi yanaşmasında da insanın komanda-idarəetmə sistemində əsas rolunun qorunması vurğulanır: Sİ qərarverməni sürətləndirən və insan imkanlarını genişləndirən vasitədir, lakin strateji və siyasi məsuliyyət insan komandanlığının üzərində qalır. Bu yanaşma insan–Sİ əməkdaşlığının gələcək hərbi sistemlərdə əsas modellərdən birinə çevriləcəyini göstərir. Tam insan idarəetməsi ilə tam maşın avtonomiyası arasında müxtəlif səviyyəli yarımmuxtar sistemlər formalaşır və real döyüş təcrübəsi bu balansın hansı istiqamətdə dəyişəcəyini müəyyənləşdirir.

Sİ, informasiya suverenliyi və strateji davamlılıq

Süni intellektin informasiya və təbliğat sahəsində istifadəsi Rusiya–Ukrayna müharibəsinin artıq yalnız fiziki silahlarla aparılan qarşıdurma olmadığını göstərir. Mübarizə eyni zamanda məlumat, qavrayış, narrativ, siyasi legitimlik və ictimai rəy üzərində gedir. Bu baxımdan döyüş meydanındakı hadisənin özü qədər onun hansı şəkildə təqdim olunması da strateji əhəmiyyət daşıya bilər. Hərbi uğur informasiya müstəvisində düzgün təqdim edilmədikdə siyasi təsirini itirə, məhdud hərbi hadisə isə geniş informasiya kampaniyası vasitəsilə daha böyük strateji əhəmiyyət qazana bilər. Rusiyönümlü baxışda Rusiya bu reallığı dövlət təhlükəsizliyinin mühüm elementi kimi qəbul edir və süni intellekti informasiya suverenliyinin, texnoloji müstəqilliyin və strateji davamlılığın vasitələrindən biri kimi mövqeləndirir. Bu yanaşmada informasiya suverenliyi yalnız xarici məlumatların qarşısının alınması anlamına gəlmir. Buraya milli informasiya

infrastrukturu, yerli proqram təminatı, məlumat bazaları, Sİ modelləri, kommunikasiya platformaları və onların xarici texnoloji mərkəzlərdən mümkün qədər müstəqil fəaliyyət göstərə bilməsi də daxildir. Beləliklə, müasir hərbi rəqabətdə Sİ-nin rolu ayrı-ayrı dronların və robotların idarə olunmasından daha genişdir. O, eyni zamanda kiber müdafiə və hücum imkanlarını, elektron müharibəni, informasiya əməliyyatlarını, kəşfiyyatı və komanda-idarəetməni birləşdirən ümumi texnoloji mühitin əsas elementlərindən birinə çevrilir. Bu baxımdan gələcək qarşıdurmalarda üstünlüyü yalnız ən mürəkkəb Sİ sisteminə malik tərəf əldə etməyəcək. Həmin sistemləri kütləvi istehsala keçirə, real döyüş şəraitinə sürətlə uyğunlaşdıra, elektron və kiber müdaxilələr qarşısında işlək saxlaya, etibarlı məlumatla təmin edə və insan qərarverməsi ilə düzgün birləşdirə bilən tərəf daha davamlı mövqe qazana bilər.

Məhz buna görə Sİ uğrunda rəqabət artıq yalnız texnoloji yarış deyil; o, hərbi güc, informasiya suverenliyi, sənaye potensialı və strateji davamlılıq uğrunda mübarizənin tərkib hissəsinə çevrilir.

Sİ-dəstəkli dron müharibəsi və kəmiyyət–texnologiya modeli

Ukrayna müharibəsi süni intellektin dron əməliyyatlarında oynadığı rolu açıq şəkildə üzə çıxarıb. Xüsusilə Rusiya tərəfi bu sahədə kəmiyyət + texnologiya yanaşmasını əsas götürərək hava məkanında üstünlük yaratmağa çalışır. Moskvanın strategiyası yalnız bahalı və azsaylı platformalara deyil, çoxsaylı, nisbətən ucuz və getdikcə daha yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmış pilotsuz vasitələrə söykənir. Bu yanaşma Ukraynanın hava hücumundan müdafiə imkanlarını daim gərgin vəziyyətdə saxlayır və müdafiə resurslarının geniş əraziyə bölüşdürülməsini zəruri

edir. Dronların kütləvi istifadəsinin əsas üstünlüklərindən biri də məhz budur: onların hamısının hədəfə çatması vacib deyil. Çoxsaylı dronların eyni vaxtda və müxtəlif istiqamətlərdən göndərilməsi hava hücumundan müdafiə sistemlərini aşkar etmə, izləmə və məhvetmə vasitələrini davamlı işlətməyə məcbur edir.

İran mənşəli, lakin artıq Rusiyada da istehsal olunan "Şahid/Geran" tipli dronlar bu strategiyanın əsas elementlərindən biridir. Bu sistemlər nisbətən sadə konstruksiyaya malik olsalar da, əvvəlcədən proqramlaşdırılmış marşrut üzrə uzun məsafələr qət edə və peyk və inertial naviqasiya vasitələrindən istifadə edə bilirlər. Müharibə davam etdikcə onların naviqasiya, rabitə, elektron müdaxiləyə davamlılıq və müəyyən variantlarda daha inkişaf etmiş hədəfləmə imkanlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində iş aparılıb. Burada bütün "Şahid/Geran" sistemlərini tam Sİ-idarə olunan dronlar kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bununla belə, ümumi inkişaf istiqaməti operator və xarici rabitədən asılılığın azaldılması, dronların dəyişən elektron müharibə şəraitində fəaliyyət qabiliyyətinin artırılması və terminal mərhələdə daha yüksək avtonomluğun təmin edilməsidir. Rusiya istehsalı olan digər dron və gözləyici sursat sistemlərində də bortda görüntü emalı, obyektlərin tanınması və avtomatlaşdırılmış hədəfləmə imkanlarının genişləndirilməsi üzərində iş aparılır. Bu cür texnologiyaların əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, dronun operatorla rabitəsi zəiflədikdə belə sistem müəyyən edilmiş tapşırığın müəyyən hissəsini avtonom şəkildə davam etdirə bilər. Rusiya tərəfindən Sİ və kompüter görməsinə əsaslanan hədəfləmə funksiyalarına malik dronların döyüş şəraitində tətbiqi istiqamətində addımlar atılır. Bununla yanaşı, pilotsuz sistemlər artıq ayrıca vasitə deyil, Rusiya ordusunun strukturunda daha sistemli şəkildə təşkil olunan döyüş elementinə çevrilir. Kütləvi dron hücumlarının miqyası da artıb. Rusiyanın

Ukraynaya qarşı bir ay ərzində minlərlə drondan istifadə etdiyi mərhələyə keçilməsi bu sistemlərin artıq yardımçı silah deyil, strateji zərbə kampaniyasının əsas komponentlərindən biri olduğunu göstərir. Daha yeni və sürətli variantların meydana çıxması Ukraynanın hava hücumundan müdafiəsini əlavə təzyiq altında saxlayır. Bu taktika nəticəsində Rusiya enerji infrastrukturu, nəqliyyat və sənaye obyektləri, hərbi-logistika infrastrukturu və şəhərlərdəki müxtəlif hədəflərə ardıcıl zərbələr endirə bilir. Ukrayna isə zenit-raket sistemlərini, mobil atəş qruplarını, radioelektron mübarizə vasitələrini və getdikcə daha çox dron-ələkeçiriciləri geniş əraziyə bölüşdürməyə məcbur olur.

Ukraynanın dron müharibəsi modeli

Ukrayna tərəfi də dron texnologiyalarından geniş şəkildə istifadə edir. Bununla belə, onun sistemi yalnız Qərb istehsalı platformalardan ibarət deyil. Müharibə uzandıqca Ukraynanın öz daxilində böyük dron istehsalı və proqram təminatı ekosistemi formalaşıb. “Switchblade”, “Bayraktar” və Qərbdən alınan digər pilotsuz sistemlərlə yanaşı, yerli istehsal FPV, uzaqmənzilli zərbə, kəşfiyyat və dəniz dronları Ukrayna strategiyasının mühüm hissəsinə çevrilib. Bu sistemlərin böyük hissəsində insan operatoru hələ də mühüm rol oynayır. GPS, radio rabitəsi və digər əlaqə vasitələrinin elektron müharibə nəticəsində pozulması isə ciddi məhdudiyyət yaradır. Buna görə Ukrayna Sİ-dən kompüter görməsi, istiqamətin müəyyənləşdirilməsi, hədəfin tanınması və kilidlənməsi, terminal istiqamətləndirmə, dron qruplarının koordinasiyası və rabitə itirildikdə müəyyən funksiyaların davam etdirilməsi üçün getdikcə daha geniş istifadə edir. Bununla belə, Ukraynanın dronlardan istifadəsi müharibənin xarakterini ciddi

şəkildə dəyişib. Bir sıra cəbhə sahələrində dronların yaratdığı daimi müşahidə və zərbə təhlükəsi ənənəvi piyada və mexanikləşdirilmiş qüvvələrin sərbəst hərəkətini xeyli məhdudlaşdırıb. Döyüş meydanında əsgər artıq yalnız qarşı tərəfin piyadası, tankı və artilleriyası ilə üzləşmir. Onun üzərində daimi müşahidə aparan kəşfiyyat dronları, artilleriya atəşini korrektə edən PUA-lar və birbaşa hücum həyata keçirən FPV sistemləri mövcuddur. Bu, insanın döyüş meydanından tamamilə çıxması demək deyil. Əksinə, Rusiya–Ukrayna müharibəsində canlı qüvvə hələ də ərazinin tutulması və saxlanılması üçün əsas amildir. Lakin insanın birbaşa təmas döyüşünə daxil olmadan əvvəl dronlar vasitəsilə aşkarlanması və zərbə altında qalması müasir müharibənin xarakterini dəyişdirib.

Dronların “qüvvə çoxaldanı” kimi rolu

Rusiyönümlü baxımdan diqqətçəkən əsas məqam ondan ibarətdir ki, Sİ ilə dəstəklənən və daha yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılan dronlar qüvvə çoxaldanı rolunu oynayır. Onlar canlı qüvvə ehtiyacını müəyyən qədər kompensasiya edir, operatorların birbaşa təhlükəyə məruz qalmasını azaldır, geniş ərazidə daimi müşahidə yaratmağa və düşmən üzərində fasiləsiz təzyiq saxlamağa imkan verir. Eyni zamanda kütləvi dron axınları Ukraynanın müdafiəsini daha mürəkkəb və bahalı edir. Ucuz hücum vasitəsinə qarşı daim bahalı zenit raketindən istifadə etmək iqtisadi baxımdan əlverişli deyil. Buna görə müasir hava hücumundan müdafiədə raketlərlə yanaşı, mobil atəş qrupları, elektron müdaxilə sistemləri, dron-ələkeçiricilər, akustik aşkarlama və digər daha ucuz vasitələrin birgə tətbiqi zərurəti yaranıb. Bu, müasir müharibədə mühüm iqtisadi problemi ortaya çıxarır: məhvetmə vasitəsinin qiyməti hücum vasitəsinin

qiymətindən dəfələrlə yüksəkdirsə, uzunmüddətli müharibədə müdafiəçinin üzərinə qeyri-proporsional iqtisadi yük düşə bilər. Analitiklər Ukrayna və Qərb üçün akustik sensorlar, elektron müdaxilə, dron-ələkeçiricilər, yönləndirilmiş enerji sistemləri və digər alternativ həllər təklif edirlər. Lakin ümumi mənzərə dəyişmir: müharibə eyni zamanda davamlı texnoloji yarışa çevrilib.

Rusiya burada sınaqdan keçirilmiş, nisbətən sadə və miqyaslana bilən həllərə üstünlük verir. Bu yanaşma göstərir ki, müasir müharibədə üstünlük yalnız ən qabaqcıl texnologiyaya malik olmaqdan deyil, həmin texnologiyanı kütləvi istehsal etmək, davamlı yeniləmək və uzun müddət döyüş meydanında saxlamaq qabiliyyətindən də asılıdır.

Ukraynanın Sİ əsaslı kəşfiyyat və hədəfləmə sistemi

Mənbə və canlı qüvvə baxımından məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, Ukrayna həm özünün inkişaf etdirdiyi sistemlər, həm də Qərb tərəfindən təqdim olunan texnoloji vasitələr hesabına süni intellekti kəşfiyyat, məlumat analizi və hədəfləmə proseslərinə sürətlə inteqrasiya edib. Xüsusilə ABŞ mənşəli rəqəmsal platformalar Ukraynanın döyüş meydanında məlumat üstünlüyü əldə etməsində mühüm rol oynayır. “Palantir” kimi şirkətlərin təqdim etdiyi analitik sistemlər böyük həcmdə məlumatın emalına və müxtəlif mənbələrdən daxil olan informasiyanın vahid əməliyyat mənzərəsində birləşdirilməsinə imkan verir. Ukrayna ilə “Palantir” arasında əməkdaşlıq müharibə dövründə daha da genişlənib. 2026-cı ildə Ukrayna Sİ modellərinin hazırlanması üçün real döyüş məlumatlarından istifadə edən “Brave1

Dataroom" təşəbbüsünü "Palantir"lə əməkdaşlıq şəraitində inkişaf etdirməyə başlayıb. Bu məlumatlardan Rusiya dronlarının aşkarlanması və ələ keçirilməsi üçün Sİ modellərinin hazırlanmasında istifadə olunur. Belə sistemlər peyk görüntüləri, dronlardan daxil olan videolar, açıq mənbə məlumatları, sensor məlumatları və sahədən gələn hesabatlar kimi müxtəlif informasiya axınlarının sürətli emalına imkan verir. Bunun nəticəsində böyük həcmdə məlumat insan analitiklərinin təkbaşına emal edə biləcəyindən daha sürətli şəkildə əməliyyat üçün yararlı informasiyaya çevrilir. Bu imkanlar artilleriya, dron və uzaqmənzilli zərbə sistemlərinin daha effektiv planlaşdırılmasına kömək edə bilər. Rusiyönümlü baxışda bu vəziyyət Ukraynanın daxili texnoloji imkanlarından əlavə, xarici rəqəmsal infrastruktura arxalanması kimi qiymətləndirilir. ABŞ və digər Qərb texnologiyalarının, peyk və kəşfiyyat məlumatlarının Ukrayna sisteminə inteqrasiyası onun döyüş imkanlarını artırmaqla yanaşı, Moskvanın yanaşmasına görə, xarici texnoloji infrastrukturlardan asılılığını da dərinləşdirir.

Bununla belə, Ukraynanın öz daxilində DELTA kimi döyüş idarəetmə platformalarının, yerli dron istehsalının, "Brave1" ekosisteminin və müxtəlif Sİ layihələrinin inkişafı göstərir ki, bu model yalnız xarici texnologiyanın istifadəsinə əsaslanmır. Ukrayna xarici dəstəyi özünün sürətlə böyüyən yerli hərbi-texnoloji infrastrukturu ilə birləşdirir.

Açıq mənbə məlumatları və informasiya analizi

Ukraynada fəaliyyət göstərən texnoloji startaplar, analitik qruplar, QHT-lər və könüllü şəbəkələr də açıq mənbə məlumatlarını emal etmək, sosial mediada yayılan materialları yoxlamaq və

informasiya axınını izləmək üçün Sİ alətlərindən istifadə edirlər. Bu fəaliyyətlər Rusiya ilə informasiya qarşıdurmasının mühüm elementinə çevrilib. Ukrayna və onun tərəfdaşları Rusiya mənbələrindən yayılan məlumatları təhlil edir, onların doğruluğunu yoxlamağa çalışır və beynəlxalq auditoriyaya alternativ izahlar təqdim edirlər. Rusiyönümlü yanaşmada bu fəaliyyətlərin müəyyən hissəsi yalnız fakt-yoxlama fəaliyyəti deyil, Rusiya narrativlərinə qarşı informasiya üstünlüyü yaratmaq cəhdi kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, açıq mənbə kəşfiyyatı, Sİ əsaslı məlumat analizi və informasiya əməliyyatları arasında sərhəd getdikcə daha da bulanıqlaşır.

Sİ və mina təmizləmə əməliyyatları

Sİ-nin tətbiq edildiyi digər mühüm sahə mina aşkarlanması və mina təmizləmə əməliyyatlarıdır. Geniş ərazilərin mina və partlamamış sursatlarla çirklənməsi Ukrayna üçün həm hərbi, həm humanitar, həm də iqtisadi problem yaradıb. Bu işdə pilotsuz və Sİ ilə dəstəklənən sistemlərdən getdikcə daha geniş istifadə olunur. Dronlar, multisensor platformalar, maqnitometrlər, yeraltı radarlar və Sİ əsaslı görüntü analizi potensial təhlükəli sahələrin müəyyən edilməsini sürətləndirə və insanların birbaşa təhlükəli əraziyə daxil olması ehtiyacını azalda bilər. UNDP-nin Ukraynada apardığı sınaqlarda elektro-optik sensorların Sİ və maşın öyrənməsi ilə birləşdirilməsi mina və partlamamış sursatların aşkarlanmasında sınaqdan keçirilib. Ukrayna Müdafiə Nazirliyi də Sİ ilə işləyən və yeraltı radar məlumatlarını təhlil edən dron sistemlərinin nümayiş etdirildiyini bildirib. Ukraynanın mina təmizləmə strategiyasında xarici texnologiya və maliyyə mühüm rol oynasa da, yerli texnoloji həllər də inkişaf etdirilir. Dövlət

səviyyəsində yaradılan innovasiya platformalarında avtonom robot sistemləri, dronlar, multisensor platformalar və partlayıcı sursatların aşkarlanması üçün Sİ həllərinin inkişafı nəzərdə tutulur.

Buna görə bu sahədə də Ukrayna modeli yerli texnoloji inkişafla xarici maliyyə, ekspertiza və texnologiyanın birləşdirilməsinə əsaslanır.

Kiber qarşıdurmada süni intellekt

İnformasiya və kiber müstəvidə Sİ-nin rolu daha da artıb. Rusiya ilə əlaqələndirilən kiber qrupların Sİ vasitələrindən kəşfiyyat, məlumat analizi, fişinq məzmununun hazırlanması və zərərli fəaliyyətlərin avtomatlaşdırılması üçün istifadə etməsi barədə məlumatlar mövcuddur. 2026-cı ildə açıqlanan təhlükə araşdırmalarında Rusiya ilə əlaqələndirilən hakerlərin Ukrayna rəsmilərinə qarşı kiberkəşfiyyat fəaliyyətində generativ Sİ vasitələrindən istifadə etdiyi bildirilirdi. Belə sistemlər əldə edilmiş böyük həcmdə məlumatı daha sürətlə süzgəcdən keçirməyə, prioritet şəxsləri müəyyən etməyə və konkret hədəfə uyğunlaşdırılmış fişinq məzmunu hazırlamağa imkan verə bilər. Ukrayna tərəfi isə kiberhücumların vaxtında aşkarlanması, şəbəkə anomaliyalarının müəyyənləşdirilməsi və təhlükələrin təhlili üçün avtomatlaşdırılmış və Sİ əsaslı müdafiə vasitələrindən istifadə edir.

Beləliklə, kiber qarşıdurmada da eyni texnologiya həm hücum, həm müdafiə funksiyasını yerinə yetirir.

Sİ, təbliğat və informasiya qarşıdurması

Təbliğat və dezinformasiya sahəsində də Sİ əsas alətlərdən birinə çevrilib. Generativ Sİ qısa müddət ərzində mətn, şəkil, səs və video hazırlamağa, onları müxtəlif auditoriyalara uyğunlaşdırmağa və böyük miqyasda yaymağa imkan verir. Rusiya ilə əlaqələndirilən informasiya şəbəkələrinin avtomatlaşdırılmış hesablar və rəqəmsal məzmundan istifadə etməsi Qərb və Ukrayna tərəfindən informasiya təsiri və dezinformasiya kampaniyalarının bir hissəsi kimi təqdim olunur. Ukrayna və Qərb tərəfi isə belə materialları müəyyənləşdirmək, mənbələrini araşdırmaq və onların təsirini azaltmaq üçün avtomatlaşdırılmış yoxlama, məzmun analizi və filtrasiya sistemlərindən istifadə edir. Rusiyönümlü baxışda isə Qərbin öz informasiya sistemi də neytral məkan kimi deyil, geosiyasi mübarizənin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmaya görə, Qərbin media, sosial şəbəkə və informasiya infrastrukturu Ukrayna müharibəsi haqqında beynəlxalq narrativin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, Sİ informasiya müharibəsində yalnız saxta material yaratmaq vasitəsi deyil. O, eyni zamanda məlumatı seçmək, təsnif etmək, auditoriyanı təhlil etmək, narrativləri yaymaq, qarşı tərəfin məlumatını müəyyənləşdirmək və informasiya reaksiyasını sürətləndirmək üçün istifadə olunur.

Nəticədə informasiya müharibəsi daha sürətli, daha avtomatlaşdırılmış və daha mürəkkəb xarakter alır.

Sİ, sənaye potensialı və strateji davamlılıq

Rusiyönümlü baxışda Ukrayna müharibəsi süni intellekt və pilotsuz sistemlər üçün böyük real sınaq meydanına çevrilib. Burada Sİ-nin effektivliyi yalnız laboratoriya şəraitində deyil, elektron müdaxilə, rabitə itkisi, fiziki dağıntılar və sürətlə dəyişən taktiki vəziyyət daxilində sınaqdan keçirilir. Ukraynanın bu sahədə əldə etdiyi imkanların mühüm hissəsi Qərb texnologiyaları, maliyyə, kəşfiyyat və rəqəmsal infrastrukturu ilə əlaqəlidir. Bununla yanaşı, müharibə Ukraynanın özündə də sürətlə böyüyən dron, proqram təminatı və Sİ ekosisteminin yaranmasına səbəb olub. Rusiya isə paralel şəkildə Sİ-ni hərbi, kiber, elektron və informasiya sahələrində milli təhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissəsinə çevirməyə və mümkün qədər öz istehsal bazasına söykənən model qurmağa çalışır. Bu modeldə əsas məsələ yalnız texnoloji mürəkkəblik deyil. İstehsal miqyası, qiymət, ehtiyat hissələrinin mövcudluğu, sistemin elektron müharibəyə davamlılığı, onun nə qədər sürətlə dəyişdirilə bilməsi və itirilən vasitələrin nə qədər tez əvəz olunması eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Məhz Rusiya–Ukrayna müharibəsi göstərir ki, müasir hərbi texnologiyanın real dəyəri yalnız onun texniki göstəriciləri ilə müəyyən edilmir. Bir sistem çox inkişaf etmiş ola bilər, lakin kifayət qədər istehsal edilmirsə, baha başa gəlirsə və döyüş meydanındakı dəyişikliklərə sürətlə uyğunlaşdırıla bilmirsə, uzunmüddətli müharibədə onun strateji təsiri məhdud qala bilər. Əksinə, daha sadə, ucuz və kütləvi istehsal edilə bilən sistem davamlı şəkildə yenilənirsə, real döyüş təcrübəsinə əsasən dəyişdirilirsə və sənaye miqyasında cəbhəyə çatdırılırsa, böyük strateji əhəmiyyət qazana bilər. Bu baxımdan Rusiya üçün dron və Sİ sahəsində əsas məsələ təkcə ayrı-ayrı texnoloji yeniliklərin yaradılması deyil, həmin yeniliklərin istehsal sisteminə daxil

edilməsi və geniş miqyasda tətbiqidir. Moskvanın uzunmüddətli uyğunlaşma modelinin əsas sınağı da məhz burada yerləşir. Beləliklə, süni intellekt müasir müharibədə təkcə taktiki üstünlük vasitəsi deyil, sənaye potensialı, texnoloji müstəqillik və strateji davamlılıq məsələsinə çevrilir. Rusiya–Ukrayna müharibəsində qarşıdurma yalnız səngərdə və hava məkanında deyil, laboratoriyada, proqram təminatında, məlumat bazalarında və istehsal xəttində də davam edir.

Süni intellekt və Ukraynanın milli təhlükəsizlik strategiyası

ABŞ və Rusiya arasında gedən süni intellekt rəqabəti Ukraynanın kiber və milli təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərir. Rusiya–Ukrayna müharibəsi göstərir ki, Sİ artıq yalnız dronların və digər silah sistemlərinin imkanlarını artıran texnologiya deyil. O, kiber təhlükəsizlik, hava hücumundan müdafiə, kəşfiyyat, informasiya müharibəsi, komanda-idarəetmə və strateji qərarvermənin müxtəlif mərhələlərinə daxil olur. Bu şərait Ukrayna üçün ikili nəticə yaradır. Bir tərəfdən, Sİ ölkənin daha böyük hərbi rəqib qarşısında mövcud zəifliklərinin müəyyən hissəsini kompensasiya etməsinə imkan verir. Digər tərəfdən isə müasir Sİ sistemlərinin tələb etdiyi məlumat bazaları, peyk infrastrukturu, proqram təminatı, hesablama gücü və xarici kəşfiyyat imkanları Ukraynanın Qərb texnoloji ekosistemi ilə inteqrasiyasını daha da dərinləşdirir.

Kiber təhlükəsizlik və Sİ

Xüsusilə Rusiyanın Sİ və avtomatlaşdırma vasitələri ilə gücləndirilən kiber-kəşfiyyat fəaliyyəti Ukraynanın rəqəmsal infrastrukturu, dövlət qurumları və hərbi rabitə sistemləri üçün

ciddi risk yaradır. Maşın öyrənməsi və generativ Sİ fişinq hücumlarının fərdiləşdirilməsini, böyük həcmdə oğurlanmış məlumatın daha sürətlə təhlilini və kiber-kəşfiyyat prosesinin müəyyən hissələrinin avtomatlaşdırılmasını asanlaşdıra bilər. Bu baxımdan Ukrayna öz kiber müdafiəsini sürətlə gücləndirməyə və Sİ əsaslı təhlükə aşkarlama sistemlərinə, davamlı şəbəkə monitorinqinə, giriş hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına və Qərb ölkələrinin kiber strukturları ilə koordinasiyaya daha çox əhəmiyyət verməyə məcbur qalıb. "Sıfır etibar" — *Zero Trust* — yanaşmasının əsas prinsipi şəbəkə daxilində yerləşən istifadəçi və sistemlərə avtomatik etibar edilməməsidir. İstifadəçi, cihaz və xidmətlərin identifikasiyası və səlahiyyətləri davamlı şəkildə yoxlanılır. NATO-nun rəqəmsal strategiyasında da Zero Trust prinsiplərinin rəqəmsal infrastruktura inteqrasiyası kiber müdafiə və dayanıqlığın gücləndirilməsi vasitəsi kimi müəyyənləşdirilib. Rusiyönümlü qiymətləndirmədə isə Ukraynanın bu sahədəki əsas zəifliklərindən biri xarici texnologiya, ekspertiza və təhlükəsizlik strukturlarına yüksək səviyyədə bağlılığıdır. Bu yanaşmaya görə, Ukrayna öz kiber imkanlarını inkişaf etdirsə də, Qərbin kiber infrastrukturu və texniki dəstəyi onun müdafiə sisteminin mühüm hissəsinə çevrilib.

Bununla belə, Ukraynanın kiber dayanıqlıq baxımından Rusiyadan ümumilikdə "geri qalmasını" dəyişməz fakt kimi qəbul etmək çətindir. Müharibə hər iki tərəfin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxarıb və Ukrayna müharibə dövründə öz kiber müdafiə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirib. Buna görə xarici dəstəkdən asılılıqla ümumi kiber qabiliyyət səviyyəsini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Sİ və kinetik müdafiənin transformasiyası

Kinetik müdafiə sahəsində də oxşar mənzərə müşahidə olunur. Rusiyanın çoxsaylı dron və raket sistemlərini genişmiqyaslı və sistemli şəkildə tətbiq etməsi Ukraynanın hava hücumundan müdafiə imkanlarını ciddi sınağa çəkir. Nisbətən ucuz və kütləvi istehsal olunan dronların davamlı istifadəsi Ukraynanı həm hərbi, həm enerji, nəqliyyat və digər kritik infrastrukturu, həm də yaşayış məntəqələrini müdafiə etmək üçün məhdud resurslarını geniş əraziyə bölüşdürməyə məcbur edir. Burada əsas problem təkcə hərbi deyil, həm də iqtisadidir. Hücum edən tərəf nisbətən ucuz dronlardan kütləvi istifadə etdiyi halda, müdafiə edən tərəfin hər bir drona qarşı bahalı zenit raketindən istifadə etməsi uzunmüddətli perspektivdə səmərəli model deyil.Bu səbəbdən Ukrayna və onun tərəfdaşları çoxsəviyyəli müdafiə modelinə üstünlük verməyə çalışırlar. Buraya zenit-raket kompleksləri ilə yanaşı qısa mənzilli sistemlər, mobil atəş qrupları, elektron müdaxilə vasitələri, radar və akustik aşkarlama şəbəkələri, dron-ələkeçiricilər və perspektivdə yönləndirilmiş enerji texnologiyaları daxil ola bilər. Lakin rusiyönümlü baxışda burada yenidən eyni strateji problem meydana çıxır: Ukraynanın yüksək texnologiyalı müdafiə sistemlərinin mühüm hissəsi xarici istehsal, maliyyələşdirmə və təchizat zəncirlərindən asılıdır.

Bu isə müharibənin yalnız Rusiya ilə Ukraynanın hərbi istehsal imkanları arasında deyil, daha geniş şəkildə Rusiya sənaye potensialı ilə Ukraynanı dəstəkləyən Qərb hərbi-sənaye sisteminin imkanları arasında texnoloji və istehsal rəqabətinə çevrilməsinə səbəb olur.

İnformasiya təhlükəsizliyi və Sİ

İnformasiya mühiti də Ukraynanın milli təhlükəsizliyi üçün həssas sahələrdən biridir. Sİ ilə yaradılan *deepfake* videolar, manipulyativ mətn və görüntülər, avtomatlaşdırılmış hesablar və koordinasiyalı informasiya kampaniyaları ictimai etimada təsir göstərmək potensialına malikdir. Rusiya informasiya əməliyyatlarını daha geniş strateji mübarizənin tərkib hissəsi kimi görür. Ukrayna isə cavab olaraq media monitorinqi, faktların yoxlanması, koordinasiyalı hesab şəbəkələrinin aşkarlanması və informasiya axınının təhlili üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə edir. Bu istiqamətdə yerli startapların, analitik mərkəzlərin və texnologiya şirkətlərinin inkişafı da təşviq edilir. Rusiyönümlü baxışda isə Ukraynanın bu fəaliyyəti yalnız daxili informasiya təhlükəsizliyi kimi deyil, NATO və Qərbin daha geniş strateji kommunikasiya və koqnitiv mübarizə sisteminin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmaya görə, Ukraynanın informasiya siyasəti Qərbin siyasi və təhlükəsizlik strukturları ilə sıx inteqrasiya olunduğuna görə onun informasiya suverenliyinin tam müstəqil olmasından danışmaq çətindir. Ukrayna və Qərb tərəfi isə eyni prosesi başqa cür izah edir: onların yanaşmasına görə, əməkdaşlığın məqsədi xarici informasiya manipulyasiyasına qarşı dayanıqlığın artırılması və Ukraynanın öz informasiya məkanını qorumasıdır. Beləliklə, mübahisə yalnız texnologiya haqqında deyil, "informasiya təhlükəsizliyi", "strateji kommunikasiya", "təbliğat" və "koqnitiv müharibə" anlayışlarının necə şərh olunması üzərində də gedir.

Xarici texnologiyalar və qərarvermə asılılığı

Ən mühüm məsələlərdən biri Ukraynanın qərarvermə prosesində müttəfiqlərinin kəşfiyyat, məlumat analitikası və rəqəmsal infrastrukturlarından asılılığının artmasıdır. Ukraynada sürətlə inkişaf edən Sİ, proqram təminatı və müdafiə texnologiyaları sektoru mövcuddur, lakin ölkə ABŞ-ın böyük texnologiya ekosistemi ilə eyni miqyasda hesablama, peyk, məlumat analitikası və sənaye imkanlarına malik deyil. Bu boşluğun müəyyən hissəsini "Palantir", "Microsoft" və digər Qərb texnologiya şirkətləri, həmçinin dövlətlərarası texniki əməkdaşlıq doldurur. Bu dəstək qısa müddətdə Ukraynaya mühüm imkanlar qazandırır. Böyük həcmdə kəşfiyyat məlumatının emalı, müxtəlif sensorlardan gələn məlumatların birləşdirilməsi, kiber müdafiənin təşkili və əməliyyat qərarlarının sürətləndirilməsi bunun nümunələridir. Lakin xarici infrastruktura bağlılığın strateji riskləri də mövcuddur. Bunun ən aydın nümunələrindən biri 2025-ci ilin martında ABŞ-ın Ukrayna ilə kəşfiyyat məlumatlarının paylaşılmasını müvəqqəti dayandırması oldu. CIA direktoru Con Retkliff həmin fasiləni təsdiqləmişdi və Reuters-in məlumatına görə, kritik hədəfləmə məlumatlarının paylaşılmasının dayandırılması Ukraynanın əməliyyat imkanlarına təsir göstərə biləcək addım idi. Bu hadisə göstərdi ki, xarici kəşfiyyat və texnoloji infrastruktura çıxış yalnız texniki məsələ deyil. O, siyasi münasibətlərdən və tərəfdaş dövlətlərin qərarlarından da asılıdır. Rusiyönümlü baxışda məhz bu hadisə Ukraynanın texnoloji asılılığının onun strateji manevr imkanlarını məhdudlaşdırdığına dair mühüm nümunə kimi qiymətləndirilə bilər.

Muxtar silahların hüquqi və etik problemi

Muxtar silahların genişlənməsi Ukrayna müharibəsinin ortaya çıxardığı digər mühüm məsələlərdən biridir. Sİ ilə dəstəklənən silah sistemlərində hədəfin müəyyənləşdirilməsi, səhv qərarların nəticələri, mülki itkilər və hüquqi məsuliyyət kimi məsələlər getdikcə daha mürəkkəb xarakter alır. Burada vacib hüquqi fərq mövcuddur: beynəlxalq humanitar hüququn qüvvədə olan prinsipləri muxtar silahlara da şamil edilir. Bununla belə, məhz bu silahların avtonom xüsusiyyətlərinə uyğun ayrıca beynəlxalq məcburi qaydaların yaradılması barədə dövlətlər arasında hələ yekun razılaşma əldə edilməyib. BQXK-nın mövqeyinə görə, hədəfi insanın sonrakı müdaxiləsi olmadan seçib ona güc tətbiq edə bilən sistemlər ciddi hüquqi, humanitar və etik problemlər yaradır. Təşkilat proqnozlaşdırılması mümkün olmayan muxtar silahların və insanları birbaşa hədəf alan avtonom sistemlərin qadağan edilməsini, digər sistemlərin isə sərt şəkildə məhdudlaşdırılmasını təklif edir. 2026-cı ildə BQXK və BMT rəhbərliyi bu istiqamətdə ayrıca hüquqi qaydaların qəbul edilməsi çağırışını yenidən səsləndirib. Problem yalnız silahın özündə deyil, Sİ əsaslı qərar-dəstək sistemlərində də mövcuddur. Alqoritmin yanlış məlumatı düzgün hesab etməsi, komandirin sistemin nəticəsinə həddindən artıq etibar etməsi və qərarın hansı məlumat əsasında formalaşdığının tam izah edilə bilməməsi hərbi qərarvermədə əlavə risk yaradır. BQXK da Sİ-nin insan qərarını dəstəkləməli, onu kor-koranə əvəz etməməli olduğunu vurğulayır. Rusiyönümlü yanaşmada bu vəziyyət Qərbin də tam nəzarət edə bilmədiyi sürətli texnoloji hərbiləşmənin yaratdığı ziddiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Ukraynanın hərbi-texnoloji ekosisteminin genişləndirilməsi

Yuxarıdakı proseslər Ukraynanın təhlükəsizlik strategiyasının getdikcə daha çox texnologiyaya əsaslandığını göstərir. Buna görə ölkənin Sİ və müdafiə texnologiyaları potensialının genişləndirilməsi həm Kiyev, həm də onun Qərb tərəfdaşları üçün mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilib. Bu çərçivədə Ukraynanın yerli startaplarının, texnoloji inkubatorlarının və müdafiə yönümlü layihələrinin inkişafı təşviq edilir. BRAVE1, D3, Osavul və digər texnoloji təşəbbüslər Ukraynanın müharibə şəraitində formalaşan hərbi-texnoloji ekosisteminin müxtəlif elementlərini təşkil edir. Məqsəd hərbi hissələrin ehtiyacları ilə özəl texnologiya sektorunun imkanları arasındakı məsafəni azaltmaq və yeni texnologiyanın ideyadan döyüş meydanına keçmə müddətini mümkün qədər qısaltmaqdır. Rusiyönümlü baxışa görə isə bu proses Ukraynanın tam müstəqil texnoloji sistem yaratmasından daha çox, onun Qərbin təhlükəsizlik və müdafiə sənayesi arxitekturasına daha dərindən inteqrasiya olunmasına xidmət edir. Ukrayna və Qərb baxımından isə eyni proses xarici asılılığın artırılması deyil, əksinə, Ukraynanın öz müdafiə sənayesinin və innovasiya potensialının yaradılması kimi təqdim olunur. Reallıqda hər iki proses müəyyən dərəcədə paralel gedə bilər: Ukrayna öz texnoloji bazasını genişləndirir, lakin bunu Qərbin maliyyə, texnologiya, kəşfiyyat və institusional imkanları ilə sıx inteqrasiya şəraitində həyata keçirir.

NATO ilə texnoloji inteqrasiya

Ukrayna, NATO və Avropa strukturları arasında Sİ sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi bu prosesin digər istiqamətidir. Birgə

kəşfiyyat, rəqəmsal komanda-idarəetmə, peyk müşahidəsi, kiber müdafiə və Sİ əsaslı qərar dəstəyi Ukraynanın hərbi imkanlarını genişləndirə bilər. Bu inteqrasiya artıq yalnız nəzəri xarakter daşımır. NATO-nun Müttəfiq Transformasiya Komandanlığı 2026-cı ildə özünün hazırladığı Sİ modelinin Ukraynanın DELTA rəqəmsal komanda-idarəetmə ekosisteminə inteqrasiya edildiyini açıqlayıb. NATO-nun məlumatına görə, DELTA-dan Ukrayna Müdafiə Qüvvələrinin 200 mindən çox üzvü istifadə edir. Mülki dayanıqlıq istiqamətində də oxşar inteqrasiya gedir. NATO 2026-cı ildə Ukraynanın iştirakı ilə Sİ ilə gücləndirilmiş və kiber təhlükəsiz fövqəladə halların idarəetmə sisteminin növbəti mərhələsini başladıb. Rusiyönümlü baxışda bu proses Ukraynanın NATO təhlükəsizlik sisteminə faktiki texnoloji inteqrasiyasının dərinləşməsi kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmaya görə, formal üzvlük olmasa belə, kəşfiyyat, komanda-idarəetmə, Sİ və rəqəmsal infrastruktur səviyyəsində qarşılıqlı bağlılıq Ukraynanı Qərbin təhlükəsizlik arxitekturasına daha sıx bağlayır. Ukrayna və NATO isə bu əməkdaşlığı Ukraynanın özünümüdafiə qabiliyyətinin, interoperabelliyinin və milli dayanıqlığının artırılması kimi təqdim edir.

Sİ, koqnitiv mübarizə və strateji kommunikasiya

İnformasiya və strateji kommunikasiya sahəsində Sİ-nin tətbiqi də Ukrayna üçün ayrıca əhəmiyyət daşıyır. Dezinformasiyanın aşkarlanması, böyük informasiya axınlarının təhlili, müxtəlif auditoriyaların reaksiyasının öyrənilməsi və beynəlxalq auditoriyaya yönəlmiş mesajların hazırlanmasında Sİ imkanlarından istifadə oluna bilər. Bu texnologiyalar Ukraynanın

informasiya mühitində daha sürətli fəaliyyət göstərməsinə kömək edir. Rusiyönümlü baxışda isə bu proses Qərbin daha geniş "koqnitiv müharibə" konsepsiyası ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşmaya görə, mübarizə yalnız konkret saxta məlumatların ifşası ilə məhdudlaşmır; tarix, kimlik, siyasi legitimlik, sosial dəyərlər və Rusiyaya münasibət kimi daha uzunmüddətli qavrayışların formalaşdırılması da informasiya qarşıdurmasının tərkib hissəsinə çevrilir. Lakin burada NATO-nun açıq sənədləri ilə rusiyönümlü interpretasiyanı fərqləndirmək lazımdır. NATO öz fəaliyyətini əsasən strateji kommunikasiya, hibrid təhdidlərə qarşı dayanıqlıq və dezinformasiyaya qarşı müdafiə çərçivəsində təqdim edir. Rusiyönümlü yanaşma isə həmin fəaliyyətlərin daha geniş geosiyasi və koqnitiv təsir məqsədi daşıdığını irəli sürür.

Sİ və strateji asılılıq dilemması

Süni intellekt Ukrayna üçün həm imkan, həm də risk mənbəyinə çevrilib. Ukrayna Sİ-dən istifadə etməklə canlı qüvvə və resurs çatışmazlığını müəyyən qədər kompensasiya edə, kəşfiyyat məlumatlarını daha sürətlə emal edə, dron və artilleriya əməliyyatlarının effektivliyini artıra və kiber təhlükələrə daha çevik reaksiya verə bilir. Lakin eyni texnoloji model yeni asılılıq formaları da yaradır. Müasir Sİ sistemi yalnız proqram kodundan ibarət deyil. Onun arxasında böyük məlumat bazaları, hesablama infrastrukturu, bulud xidmətləri, peyk rabitəsi, sensor şəbəkələri, yarımkeçiricilər, proqram təminatı, maliyyə və ixtisaslı insan kapitalı dayanır. Bunların mühüm hissəsi xarici tərəfdaşlardan təmin edildikdə, texnoloji imkan siyasi münasibətlərdən ayrılmaz hala gəlir. 2025-ci ildə ABŞ kəşfiyyat məlumatlarının paylaşılmasını müvəqqəti dayandıranda bu əlaqə aydın şəkildə göründü: siyasi qərar qısa müddətdə hərbi-texnoloji imkanlara

təsir göstərə bildi. Rusiyönümlü baxış məhz bu nöqtəni ön plana çıxarır və Ukraynanın Qərb texnoloji sisteminə inteqrasiyasını onun strateji müstəqilliyinin məhdudlaşması kimi qiymətləndirir. Ukrayna və Qərb isə həmin inteqrasiyanı daha böyük rəqib qarşısında resursların və imkanların birləşdirildiyi təhlükəsizlik tərəfdaşlığı kimi təqdim edir. Beləliklə, əsas ziddiyyət "Sİ Ukraynaya üstünlük verirmi?" sualından daha dərindir. Sİ Ukraynanın imkanlarını artırır, lakin həmin imkanların hansı hissəsinin ölkənin öz daxilində yaradıldığı, hansı hissəsinin xarici infrastruktura bağlı olduğu və böhran anında bu infrastruktura çıxışın siyasi qərarlardan nə dərəcədə asılı qalacağı strateji əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan Ukrayna müharibəsində süni intellekt neytral texnoloji vasitə olmaqdan çıxaraq hərbi güc, texnoloji suverenlik, siyasi asılılıq və böyük güclər arasındakı sistemli rəqabətin əsas elementlərindən birinə çevrilir.

Yekun

Müasir müharibə süni intellektin təsiri altında köklü şəkildə dəyişməkdədir və bu transformasiya ABŞ–Rusiya–Ukrayna qarşıdurmasında aydın şəkildə müşahidə olunur. Süni intellekt artıq yalnız ayrıca texnoloji vasitə deyil; kəşfiyyat və müşahidədən hədəfləməyə, komanda-idarəetmədən elektron və kiber müharibəyə, pilotsuz sistemlərdən informasiya əməliyyatlarına qədər geniş hərbi fəaliyyət spektrinin tərkib hissəsinə çevrilib. ABŞ və Rusiya silahlı qüvvələri müşahidə, hədəfləmə, əməliyyatların sürətləndirilməsi, məlumatların emalı və muxtar sistemlər sahəsində Sİ-dən istifadə etməklə hərbi üstünlük əldə etməyə çalışırlar.

Eyni zamanda, hər iki tərəf qarşı tərəfin bu texnologiyalardan necə, hansı miqyasda və hansı səviyyədə istifadə edə biləcəyinə dair qeyri-müəyyənliklə üz-üzədir. Sİ sistemlərinin real imkanlarının bir hissəsinin məxfi saxlanılması, texnologiyanın sürətlə dəyişməsi və mülki innovasiyaların qısa müddətdə hərbi məqsədlərə uyğunlaşdırıla bilməsi rəqibin potensialını əvvəlcədən dəqiq qiymətləndirməyi çətinləşdirir. Bu qeyri-müəyyənlik isə klassik təhlükəsizlik dilemmasını yeni texnoloji səviyyəyə daşıyır: bir tərəfin öz təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə Sİ və muxtar sistemlərə sərmayə qoyması digər tərəfdə təhlükə hissini gücləndirir və onu eyni istiqamətdə daha böyük investisiyalara sövq edir. Nəticədə texnoloji silahlanma yarışı özünü sürətləndirən prosesə çevrilir. Ukrayna üçün isə müharibə klassik silahlı qarşıdurmanın sərhədlərini aşaraq dronların, elektron müharibənin, kiberhücumların, peyk və rəqəmsal kəşfiyyatın, avtomatlaşdırılmış qərar sistemlərinin və psixoloji-informasiya əməliyyatlarının eyni vaxtda tətbiq edildiyi genişmiqyaslı sınaq meydanına çevrilib. Burada ənənəvi artilleriya, tank, raket və piyada qüvvələri yox olmayıb; əksinə, onlar yeni texnologiyalarla birləşərək daha mürəkkəb döyüş sistemi yaradıb. Bu baxımdan Ukrayna müharibəsi köhnə və yeni müharibə formalarının eyni döyüş məkanında birləşməsinin ən mühüm müasir nümunələrindən biridir. Sİ texnologiyaları Ukrayna üçün ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, Sİ ilə gücləndirilmiş kiberhücumlar, avtomatlaşdırılmış kəşfiyyat, dron hücumları, *deepfake* texnologiyaları və informasiya əməliyyatları yeni təhlükələr yaradır. Digər tərəfdən, eyni texnologiyalar Ukraynaya canlı qüvvə və resurs çatışmazlığını avtomatlaşdırma yolu ilə müəyyən qədər kompensasiya etməyə, döyüş meydanını daha geniş müşahidə etməyə, böyük həcmdə məlumatı qısa müddətdə emal etməyə və qərarvermə prosesini sürətləndirməyə imkan verir.

Dron müharibəsi bu transformasiyanın ən aydın nümunələrindən biridir. Rusiya–Ukrayna müharibəsi göstərdi ki, müasir döyüşdə yalnız ən mürəkkəb və texnoloji cəhətdən ən qabaqcıl sistemə sahib olmaq kifayət etmir. Texnologiyanın qiyməti, istehsal sürəti, kütləvi tətbiq imkanı, elektron müharibəyə davamlılığı, döyüş təcrübəsi əsasında nə qədər sürətlə dəyişdirilə bilməsi və itirilən sistemlərin hansı templə əvəz olunması da həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada Sİ ilə dronların birləşməsi müasir müharibənin iqtisadi və sənaye məntiqini də dəyişdirir. Rusiyönümlü baxışdan Rusiya bu prosesdə kütləvilik, nisbətən ucuz istehsal, texnoloji suverenlik və uzunmüddətli sənaye davamlılığına əsaslanan model qurmağa çalışır. Moskva üçün əsas məsələ yalnız qabaqcıl Sİ sistemlərinin yaradılması deyil, həmin texnologiyaların mümkün qədər milli istehsal imkanları daxilində geniş miqyasda tətbiq edilməsidir. Bu yanaşmada Sİ milli təhlükəsizlik, hərbi istehsal, informasiya suverenliyi və strateji davamlılığın bir-biri ilə əlaqəli elementinə çevrilir. Ukrayna isə fərqli model formalaşdırıb. Yerli dron istehsalı, proqram təminatı, startaplar və sürətli hərbi innovasiya Qərbin peyk, kəşfiyyat, maliyyə, proqram təminatı və digər texnoloji imkanları ilə birləşdirilir. Bu model Ukraynaya daha böyük rəqib qarşısında müəyyən texnoloji üstünlüklər və çeviklik qazandırır. Bununla belə, Ukraynanın Sİ sahəsində adaptasiyasının mühüm hissəsinin xarici dəstəyə bağlı olması uzunmüddətli təhlükəsizlik baxımından ayrıca problem yaradır. Xarici kəşfiyyat, hesablama infrastrukturu, proqram təminatı, peyk imkanları və maliyyəyə çıxış siyasi münasibətlərdən asılı olduqda texnoloji imkanla siyasi asılılıq arasında birbaşa əlaqə meydana çıxır. Bu baxımdan Ukrayna qarşısında əsas strateji məsələlərdən biri xarici əməkdaşlıqdan əldə etdiyi imkanlarla milli texnoloji müstəqillik arasında tarazlığın yaradılmasıdır. Xarici dəstək qısa və orta müddətdə

hərbi imkanları əhəmiyyətli şəkildə artıra bilər, lakin uzunmüddətli təhlükəsizlik yalnız xaricdən alınan texnologiyaya əsaslana bilməz. Yerli Sİ modellərinin, hesablama imkanlarının, məlumat bazalarının, müdafiə sənayesinin, kiber infrastrukturun və ixtisaslı insan kapitalının inkişaf etdirilməsi bu səbəbdən strateji əhəmiyyət daşıyır. Araşdırmada nəzərdən keçirilən proseslər göstərir ki, süni intellekt böyük gücləri hərbi texnologiyalara daha çox sərmayə qoymağa sövq edir və bu tendensiyanın yaxın illərdə Ukraynanın təhlükəsizlik mühitinə təsir göstərməyə davam edəcəyi gözlənilir. Heç bir dövlət rəqibinin Sİ sahəsindəki real imkanlarını tam dəqiqliklə müəyyən edə bilmir. Xüsusilə muxtar sistemlər, kiber imkanlar, elektron müharibə, maşın görməsi və hərbi qərar dəstəyi kimi sahələrdə real imkanlarla elan edilən imkanlar arasında fərq ola bilər. Məhz bu qeyri-müəyyənlik keçmiş silahlanma yarışlarında olduğu kimi daha çox investisiyanı və potensial eskalasiyanı təşviq edir. Lakin Sİ yarışının əvvəlki silahlanma yarışlarından mühüm fərqi mövcuddur: burada hərbi və mülki texnologiyalar arasındakı sərhəd daha zəifdir. Kommersiya dronu, görüntü tanıma proqramı, bulud hesablama sistemi, peyk xidməti və generativ Sİ modeli qısa müddətdə hərbi məqsədlərə uyğunlaşdırıla bilər. Buna görə Sİ əsaslı hərbi rəqabətin tam şəkildə yalnız dövlət və hərbi strukturlar daxilində nəzarətdə saxlanılması əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çətindir. Ukrayna bu rəqabətin mərkəzində yerləşdiyinə görə yeni Sİ həllərini güclü və dayanıqlı müdafiə strukturları ilə birləşdirməyə məcburdur. Gələcək perspektivdə ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün süni intellekt texnologiyalarından istifadənin davam etdirilməsi, eyni zamanda xarici tərəfdaşlardan asılılığın yaratdığı strateji risklərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir şəraitdə həm müdafiə, həm kəşfiyyat, həm kiber təhlükəsizlik, həm də digər hərbi

tətbiqlərdə Sİ imkanlarının inkişaf etdirilməsi milli təhlükəsizlik siyasətinin mühüm elementlərindən birinə çevrilib. Bununla yanaşı, süni intellektin hərbi tətbiqinin genişlənməsi ciddi hüquqi və etik problemlər yaradır. Xüsusilə muxtar silah sistemlərində insan nəzarətinin hansı mərhələyə qədər saxlanılması, hədəfin müəyyənləşdirilməsində Sİ-nin rolunun sərhədləri, səhv qərara görə məsuliyyətin kimə aid olması və mülki əhalinin qorunmasının necə təmin ediləcəyi açıq müzakirə mövzuları olaraq qalır. Sİ-nin hərbi istifadəsinin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi isə texnologiyanın inkişaf sürəti ilə müqayisədə daha yavaş gedir. Buna görə Ukrayna müharibəsinin təcrübəsi yalnız yeni silah sistemlərinin effektivliyini deyil, onların yaratdığı hüquqi, etik və siyasi problemləri də gündəmə gətirir. Muxtar hərbi sistemlərin nəzarətsiz tətbiqindən doğa biləcək risklərin azaldılması üçün beynəlxalq hüquq, dövlətlərarası razılaşmalar və normativ mexanizmlərin texnoloji inkişafla paralel şəkildə yenilənməsi zərurəti getdikcə daha aydın görünür. Ümumilikdə, Ukraynada müşahidə olunan Sİ əsaslı müharibə gələcək qarşıdurmaların necə aparılacağına dair mühüm dərslər təqdim edir. Bu təcrübə göstərir ki, kəşfiyyat, çəkindirmə, müdafiə, hava hücumundan müdafiə, kiber təhlükəsizlik və komanda-idarəetmə kimi klassik anlayışların yeni texnoloji şəraitə uyğun şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi tələb olunur. Süni intellektin yüksəlişi bu sahələrin hamısını dəyişdirir. Bununla belə, texnologiya özü-özlüyündə strateji üstünlüyə zəmanət vermir. Sİ-nin effektivliyi onun sənaye potensialı, məlumat infrastrukturu, insan kapitalı, elektron müharibəyə davamlılığı, istehsal imkanları və insan qərarverməsi ilə nə dərəcədə düzgün inteqrasiya edilməsindən asılıdır. Bu səbəbdən gələcəyin hərbi gücü yalnız ən inkişaf etmiş alqoritmə və ya ən müasir drona sahib olmaqla ölçülməyəcək. Texnologiyanı istehsal

edə bilmək, onu kütləvi şəkildə tətbiq etmək, real döyüş şəraitinə uyğunlaşdırmaq, itkiləri sürətlə əvəz etmək və bütün bunları uzun müddət davam etdirə biləcək siyasi, iqtisadi və sənaye sisteminə malik olmaq eyni dərəcədə həlledici olacaq. Məhz bu baxımdan Rusiya–Ukrayna müharibəsi süni intellekt dövrünün mühüm hərbi dərslərindən birini ortaya qoyur: gələcəyin müharibəsində rəqabət yalnız cəbhədə deyil, alqoritmlər, məlumat bazaları, laboratoriyalar, rabitə şəbəkələri, sənaye müəssisələri və istehsal xətləri arasında da aparılacaq. Dövlətlərin qarşısında duran əsas məsələ isə bu texnoloji yarışın təhlükəsizlik dilemmasını nəzarətsiz şəkildə dərinləşdirməsinə imkan vermədən hərbi təhlükəsizliklə uzunmüddətli strateji sabitlik arasında tarazlıq yaratmaqdır.

Rusiyanın Ukraynadakı müharibə üsulu: sıxışdırma və uzunmüddətli təzyiq strategiyası

Ukrayna müharibəsinin real gedişi ilə bağlı Qərb ictimaiyyətində, Ukraynada və Rusiyada bir-birindən fərqli narrativlər formalaşıb. Mənbədə istinad edilən CSIS məlumatları fonunda 2024-cü ilin yanvarından etibarən Rusiya Silahlı Qüvvələrinin bir sıra istiqamətlərdə hücum əməliyyatları aparmasına baxmayaraq, əldə edilən nəticələrin məhdud ərazi qazancları, ciddi texnika itkiləri və yüksək insan tələfatı ilə müşayiət olunduğu göstərilir. Bu göstəricilər Rusiyanın döyüş meydanında sürətli və həlledici üstünlük əldə etməsi barədə iddiaları mübahisələndirir. Bununla yanaşı, Qərbdə və Ukraynada bəzi siyasətçi və analitiklər müharibənin mövcud trayektoriyasının Rusiyanın xeyrinə dəyişdiyini və strateji təşəbbüsün Moskvanın əlində olduğunu irəli sürürlər. ABŞ-dakı bəzi akademik dairələrdə "Qərb və Ukrayna bu müharibəni artıq uduzub" kimi daha kəskin mövqelər də səsləndirilir. Eyni zamanda, Ukraynanın keçmiş xarici işlər naziri Dmitro Kuleba mövcud strategiyanın dəyişməyəcəyi təqdirdə Ukraynanın məğlubiyyət riskinin artacağını bildirib.Bu yanaşmalar əsasən Rusiyanın uzunmüddətli resurs üstünlüyünə, səfərbərlik potensialına və siyasi iradəsinə istinad edir. Moskvanın rəsmi mövqeyi isə daha qətiyyətlidir. Prezident Vladimir Putin Rusiya qüvvələrinin bütün təmas xətti boyunca "strateji təşəbbüsü" saxladığını və Ukrayna ordusunun tədricən zəiflədildiyini bildirir. Dövlət Dumasının Müdafiə Komitəsinin sədri Andrey Kartapolov isə bu mövqeyi daha sərt ritorika ilə

tamamlayaraq, Kiyevin Moskvanın irəli sürdüyü tələblərə uyğun davranmayacağı təqdirdə hərbi təzyiqin artacağını bəyan edir.Lakin mənbədə təqdim edilən göstəricilər müharibənin gedişinin bundan daha mürəkkəb olduğunu göstərir. Rusiya qüvvələrinin irəliləmə tempi aşağıdır, ələ keçirilən ərazilərin miqyası məhduddur, texnika itkiləri yüksəkdir və canlı qüvvə itkiləri ağır olaraq qalır. Bu baxımdan mövcud vəziyyəti nə Rusiyanın tam məğlubiyyəti, nə də Moskvanın sürətli və qəti qələbəsi kimi xarakterizə etmək mümkündür. Əksinə, müharibənin hazırkı mərhələsi Rusiyanın strateji səbrə, resursların uzunmüddətli səfərbərliyinə və mərhələli təzyiq siyasətinə əsaslanan yanaşmasını ön plana çıxarır.

Döyüş meydanındakı nəticələrin yalnız ərazi xəritəsinə baxmaqla deyil, onların hansı insan, texnika, iqtisadi və siyasi xərclər hesabına əldə edildiyi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməsi zəruridir.

Rusiyanın strateji baxışı və Ukrayna

Rusiyanın Ukraynadakı müharibə üsulu Kremlin daha geniş strateji və tarixi-siyasi baxışları ilə əlaqələndirilir. Vladimir Putin öz çıxış və məqalələrində ruslar, ukraynalılar və belarusları Qədim Rusun tarixi irsi ilə əlaqələndirir və onların ortaq tarixi, dini və mədəni bağlarını xüsusi vurğulayır. Bu baxış çərçivəsində Ukraynanın Rusiyadan tamamilə ayrı geosiyasi və sivilizasiya məkanına inteqrasiyası Moskva tərəfindən təhlükəsizlik və tarixi kimlik məsələsi kimi təqdim edilir. Ukrayna tərəfi isə öz milli kimliyini və dövlətçiliyini ayrıca tarixi inkişafın nəticəsi hesab edir. Məhz bu fərqli tarixi-siyasi baxışlar müharibənin ideoloji fonunun mühüm elementlərindən birini təşkil edir. 2014-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı və Şərqi Ukraynada qeyri-nizami

hərbi vasitələrlə təsir yaratmaq cəhdlərindən sonra qarşıdurma yeni mərhələyə keçdi. 2022-ci ilin fevralında isə Rusiya genişmiqyaslı və daha açıq konvensional hərbi müdaxilə yolunu seçdi. Müharibənin ilkin mərhələsində Rusiya qüvvələrinin Kiyev istiqamətində sürətli irəliləyişi qısa müddətdə siyasi və hərbi nəticə əldə etmək cəhdini göstərirdi. Lakin bu plan uğursuz oldu və Rusiya qüvvələri Ukraynanın şimalından geri çəkildi.

Bundan sonra müharibənin xarakteri tədricən dəyişərək daha klassik və sərt sıxışdırma və ya tükəndirmə — attrisiya — müharibəsi formasına keçdi.

Sıxışdırma müharibəsinin mahiyyəti

Sıxışdırma müharibəsinin əsas məntiqi düşməni ani və həlledici manevrlə məğlub etməkdən daha çox, onu mərhələli şəkildə resurs, texnika və canlı qüvvə baxımından tükətməkdir. Bu modeldə əsas məqsəd sürətli qələbə deyil. Qarşı tərəfin döyüş qabiliyyəti uzunmüddətli və davamlı təzyiq vasitəsilə zəiflədilir. Belə müharibələr adətən yüksək insan itkiləri, böyük həcmdə sursat və texnika sərfi, uzun cəbhə xətti və ərazinin yavaş-yavaş dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Mənbədəki təhlilə görə, Rusiya Ukraynada getdikcə daha çox bu modelə əsaslanır: müdafiə xətlərini mərhələli şəkildə geri itələmək, Ukrayna ordusunun canlı qüvvəsini və texnikasını zəiflətmək, onun səfərbərlik potensialına təzyiq göstərmək və qarşı tərəfin uzunmüddətli dözümlülüyünü sınağa çəkmək.

Bu yanaşmada zaman özü strateji resursa çevrilir. Əgər Moskva özünün sənaye, insan və iqtisadi resurslarının Ukraynanın və onu dəstəkləyən dövlətlərin uzunmüddətli səfərbərlik imkanlarından daha dayanıqlı olduğunu hesab edirsə,

müharibənin uzanması Rusiya strategiyasının bir hissəsi kimi qəbul edilə bilər.

Strateji təşəbbüs və yavaş irəliləyiş

2024-cü ilin əvvəlindən etibarən Rusiya cəbhənin böyük hissəsində təşəbbüsü öz əlində saxlamağa çalışıb. Burada "təşəbbüs" anlayışı sürətli ərazi irəliləyişi ilə eyniləşdirilməməlidir.

Strateji və əməliyyat təşəbbüsü döyüşlərin tempini və istiqamətini müəyyənləşdirmək, qarşı tərəfi daimi reaksiya vəziyyətində saxlamaq və onun ehtiyat qüvvələrinin harada istifadə olunacağını müəyyən dərəcədə diktə etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Rusiya hücumları əsasən piyada bölmələrinin, mexanikləşdirilmiş hissələrin, FPV dronların, artilleriyanın və planerli bombaların kombinasiyası ilə həyata keçirilir. Xüsusilə planerli bombalar Ukrayna mövqelərinə qarşı mühüm vasitəyə çevrilib. Nisbətən ucuz və böyük dağıdıcı gücə malik bu sursatların uzaq məsafədən buraxılması Rusiya aviasiyasına bəzi hallarda Ukraynanın ön xətt hava hücumundan müdafiəsinin birbaşa fəaliyyət zonasına daxil olmadan zərbə endirməyə imkan verir.

Kiçik hücum qrupları və "atəşlə kəşfiyyat"

Taktiki səviyyədə Rusiya tez-tez kiçik hücum dəstələrindən istifadə edir. Bu qruplar müəyyən hallarda Ukrayna müdafiə mövqelərini aşkar etmək və onun atəş sistemlərini üzə çıxarmaq məqsədilə irəli göndərilir. Mövqelər müəyyənləşdirildikdən sonra artilleriya, dron və hava zərbələri vasitəsilə daha geniş hücum üçün şərait yaradılmağa çalışılır. Bu yanaşma hücum edən tərəf

üçün böyük itkilərə səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq, mənbədə təqdim olunan təhlilə görə, Rusiya komandanlığı bunu Ukraynanın müdafiə sistemini mərhələli şəkildə aşındıran və tükəndirən prosesin bir hissəsi kimi qiymətləndirir.

Burada yenidən attrisiya məntiqi ortaya çıxır: əsas məsələ hər bir taktiki əməliyyatın dərhal böyük ərazi qazancı yaratması deyil, qarşı tərəfin canlı qüvvə, sursat, texnika və ehtiyatlarını davamlı şəkildə döyüşə cəlb etməsidir.

Uzaqmənzilli zərbələr və arxa cəbhəyə təzyiq

Paralel olaraq, Rusiya uzaqmənzilli raket və dron zərbələri ilə Ukraynanın arxa cəbhəsinə, enerji infrastrukturuna və şəhərlərinə təzyiq göstərir. Bu zərbələrin hərbi və iqtisadi təsirləri ilə yanaşı, mülki əhali üzərində psixoloji nəticələri də mövcuddur. Enerji və digər kritik infrastrukturun zədələnməsi iqtisadi və sosial dayanıqlığa təsir göstərir. Bununla belə, mənbədə vurğulandığı kimi, bu zərbələr indiyədək Ukrayna müdafiəsini tam çökməyə məcbur edə bilməyib. Eyni zamanda, Rusiya atəş gücünü sürətli və genişmiqyaslı manevr müharibəsi ilə birləşdirməkdə çətinliklərlə üzləşib. Bu səbəbdən böyük atəş üstünlüyü həmişə eyni miqyasda ərazi irəliləyişinə çevrilmir.

Ukraynanın müdafiə modeli

Ukrayna tərəfi isə müharibənin hazırkı mərhələsində əsasən müdafiə mövqeyindən çıxış edərək dərin istehkamlar, xəndəklər, mina sahələri və müxtəlif fiziki maneələr qurmaqla Rusiya qüvvələrinin irəliləyişini yavaşlatmağa çalışır. Dronlar və artilleriya ilə dəstəklənən bu müdafiə modeli Rusiya hücumlarının qiymətini yüksəldir. Müasir dron müşahidəsi hücum edən

qüvvələrin gizli şəkildə böyük qruplaşmalar yaratmasını çətinləşdirir. Mina sahələri və artilleriya ilə birlikdə bu şərait müdafiə edən tərəfə mühüm üstünlüklər verir. Ukrayna qüvvələri eyni zamanda daha qeyri-ənənəvi əməliyyatlarla, o cümlədən Rusiya ərazisində strateji obyektlərə uzaqmənzilli dron zərbələri ilə operativ və psixoloji təsir yaratmağa çalışır.

Bu əməliyyatların məqsədi yalnız konkret obyektin məhv edilməsi deyil, eyni zamanda Rusiyanın arxa cəbhəsinin tam təhlükəsiz olmadığını nümayiş etdirmək və Moskvanı hava hücumundan müdafiə resurslarının müəyyən hissəsini daha geniş əraziyə yaymağa məcbur etməkdir.

Rusiyanın struktur üstünlükləri və məhdudiyyətləri

Bütün bunlara baxmayaraq, mənbədə Rusiya üçün bir sıra struktur üstünlüklər göstərilir: daha geniş sənaye bazası, böyük səfərbərlik imkanları və müharibəni uzun müddət davam etdirmək üçün siyasi iradə. Uzunmüddətli sıxışdırma müharibəsində bu amillər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki belə qarşıdurmada yalnız cəbhədəki taktiki uğurlar deyil, sursat istehsalının davamlılığı, itirilən texnikanın əvəz edilməsi, yeni şəxsi heyətin hazırlanması və iqtisadiyyatın uzunmüddətli müharibə rejiminə uyğunlaşması da həlledici rol oynayır. Bununla yanaşı, Rusiya ordusu da ciddi problemlərlə üzləşir. Təcrübəli zabitlərin itirilməsi, bölmələrarası koordinasiya problemləri və mürəkkəb, çevik əməliyyatların aparılmasındakı çətinliklər onun hərbi potensialının istifadəsini məhdudlaşdıra bilər.

Kremlin hesablamalarında mühüm amillərdən biri Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın Ukraynaya hərbi və maliyyə dəstəyinin uzunmüddətli davamlılığıdır.

Rusiyanın sıxışdırma strategiyasının siyasi tərəfi də məhz burada ortaya çıxır: Moskvanın hesablamasına görə, qarşıdurmanın uzanması yalnız Ukraynanın hərbi ehtiyatlarını deyil, onu dəstəkləyən Qərb dövlətlərinin siyasi iradəsini də sınağa çəkə bilər.

Beləliklə, Rusiyanın müharibə üsulu sürətli qələbədən daha çox uzunmüddətli sıxışdırma və tükəndirmə strategiyasına əsaslanır. Bu strategiya yüksək insan və maddi xərclərlə müşayiət olunur. Bununla belə, Moskva onu zaman keçdikcə Ukraynanın və onu dəstəkləyən dövlətlərin dözümlülüyünə təzyiq göstərə biləcək vasitə kimi görür.

Döyüş meydanındakı real dinamika: sürət, ərazi və tükəndirmə

Rusiyanın döyüş meydanındakı performansını qiymətləndirmək üçün 2024-cü ilin yanvarından etibarən bir neçə əsas göstəriciyə diqqət yetirmək lazımdır: irəliləyişin tempi, ələ keçirilən ərazilərin miqyası, texnika itkilərinin həcmi və canlı qüvvə itkiləri. Bu göstəricilər birlikdə Rusiyanın Ukraynada apardığı müharibənin real xarakterini və onun struktur məhdudiyyətlərini daha aydın şəkildə ortaya qoyur.

Avdiyivka–Pokrovsk istiqamətində irəliləyiş

İrəliləyişin sürəti ilk baxışdan aşağı görünə bilər, lakin mənbədə bu vəziyyət müharibənin daxil olduğu mərhələnin xüsusiyyətləri

ilə əlaqələndirilir. 2024-cü ilin əvvəlindən etibarən Rusiya ordusunun gündəlik irəliləyiş tempi Ukraynanın dərin və çoxqatlı müdafiə xətləri ilə qarşılaşdığı üçün ciddi şəkildə məhdudlaşıb. Donetsk istiqamətində, xüsusilə Avdiyivkanın ələ keçirilməsindən sonra Pokrovsk istiqamətində aparılan hücumlar zamanı Rusiya qüvvələri təxminən 60 kilometrlik məsafəni bir ildən artıq müddətdə qət edib. Mənbədə bunun orta hesabla gündə təxminən 135 metr irəliləyişə uyğun gəldiyi göstərilir. Bu rəqəm klassik manevr müharibəsi ilə müqayisədə olduqca aşağı görünə bilər. Lakin sıxışdırma müharibəsi kontekstində ərazi irəliləyişinin sürəti yeganə göstərici deyil. Qarşı tərəfin ehtiyatlarının, texnikasının və canlı qüvvəsinin hansı səviyyədə aşındırılması da strategiyanın nəticəsinin qiymətləndirilməsində nəzərə alınır.

Kupyansk istiqaməti

Xarkov istiqamətində, xüsusilə Kupyansk ətrafında vəziyyət daha mürəkkəb olub. Mənbədəki rəqəmlərə görə, Rusiya qüvvələri Oskil çayını keçdikdən sonra beş ay ərzində təxminən 8 kilometrlik irəliləyiş əldə edib. Bu isə gündə orta hesabla təxminən 50 metr deməkdir. Digər cəbhə sahələrində isə Rusiya hücumlarının bir hissəsi Ukrayna qüvvələrini müəyyən mövqelərdə saxlamaq, ehtiyatların başqa istiqamətlərə göndərilməsini çətinləşdirmək və onların manevr imkanlarını məhdudlaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirib. Belə hallarda ərazi qazancı ikinci dərəcəli məqsədə çevrilə bilər.

Mövqe müharibəsi və müdafiənin üstünlüyü

Bu yavaş temp yalnız Rusiyaya xas xüsusiyyət deyil. Mənbədə bunun bütövlükdə müharibənin hazırkı mərhələsinin struktur xüsusiyyəti olduğu vurğulanır. Müasir döyüş meydanında müdafiə

vasitələrinin inkişafı və cəbhə xəttinin uzun müddət ərzində möhkəmləndirilməsi sürətli və genişmiqyaslı hücum əməliyyatlarını xeyli çətinləşdirib. Ukrayna cəbhə boyunca sıx mina sahələri, uzunmüddətli xəndək sistemləri, zirehli texnikaya qarşı maneələr və artilleriya ilə dəstəklənən müdafiə mövqeləri yaradıb. Bunlara müasir dövrdə dronların yaratdığı daimi müşahidəni də əlavə etdikdə hücum edən qüvvələrin vəziyyəti daha da mürəkkəbləşir. Dronlar cəbhə xəttinin və arxa bölgələrin fasiləsiz müşahidəsinə imkan verdiyindən böyük qüvvələrin gizli şəkildə cəmləşdirilməsi, zirehli texnikanın açıq sahədə hərəkəti və logistika xətlərinin qorunması əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çətin olub. Aşkarlanan qüvvələr artilleriya və digər zərbə vasitələrinin hədəfinə çevrilə bildiyindən hücum edən tərəf daha yüksək itki riski ilə üzləşir və irəliləyiş tempi azalır. Müharibənin ilkin mərhələsi ilə müqayisə bu fərqi daha aydın göstərir. 2022-ci ilin əvvəlində müdafiə xətləri indiki səviyyədə formalaşmadığı üçün Kiyev istiqamətində bəzi dövrlərdə gündə üç kilometrdən, Sumı–Çerniqiv istiqamətlərində isə altı kilometrdən artıq irəliləyiş qeydə alınmışdı. Sonrakı mərhələdə cəbhənin möhkəmləndirilməsi, mina sahələrinin genişlənməsi və müşahidə imkanlarının artması belə sürətli manevrləri xeyli çətinləşdirdi.

Bu vəziyyət müəyyən mənada Birinci Dünya müharibəsində müşahidə olunan mövqe müharibəsini xatırladır. Fərq ondadır ki, bugünkü səngər və müdafiə xətlərinin üzərində dronlar uçur, mövqelər daha geniş texnoloji vasitələrlə müşahidə edilir və aşkar edilmiş hədəflərə daha sürətli zərbə endirmək mümkündür. Buna baxmayaraq, əsas məntiq oxşar qalır: güclü və dərin müdafiə xətləri hücum edən tərəfin manevr imkanlarını məhdudlaşdırır və böyük ərazi dəyişikliklərini çətinləşdirir. Beləliklə, müasir Ukrayna cəbhəsində XXI əsrin texnologiyaları ilə klassik səngər

və aşındırma müharibəsinin elementləri eyni döyüş məkanında birləşir.

2022-ci ilin manevr müharibəsi ilə müqayisə

Müharibənin əvvəlki mərhələləri ilə müqayisə fərqi daha aydın göstərir. 2022-ci ilin əvvəlində müdafiə xətlərinin hələ tam formalaşmadığı dövrdə Rusiya qüvvələri Belarus istiqamətindən Kiyevə doğru gündə orta hesabla 3 kilometrdən çox irəliləmişdi. Eyni zamanda Sumı və Çerniqiv istiqamətlərində aparılan manevrlər zamanı gündəlik irəliləyişin 6 kilometrdən artıq olduğu hallar müşahidə olunmuşdu. Bu, müharibənin sonrakı mərhələsindən fərqli olaraq daha çox klassik manevr müharibəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirirdi.

Həmin mərhələdə cəbhə xətləri hələ sabitləşməmişdi, böyük mina sahələri və çoxqatlı istehkam sistemləri indiki səviyyədə formalaşmamışdı və hər iki tərəfin geniş ərazilərdə sürətli manevr imkanları daha böyük idi.

Ukraynanın Xarkov və Xerson əməliyyatları

Oxşar şəkildə, 2022-ci ilin payızında Ukraynanın Xarkov və Xerson istiqamətlərində həyata keçirdiyi hücumlar da sürətli olmuşdu.

Mənbədə göstərilən rəqəmlərə görə, Xarkov əməliyyatında Ukrayna qüvvələri gündə orta hesabla 7 kilometrdən çox irəliləmişdi. Xerson istiqamətində irəliləyiş daha ehtiyatlı olsa da, davamlı xarakter daşımışdı. Daha sonrakı dövrdə Ukraynanın Kursk istiqamətində həyata keçirdiyi əməliyyat da kifayət qədər hazırlanmamış müdafiəyə qarşı sürpriz amilinin nə qədər mühüm

olduğunu nümayiş etdirdi.Bu nümunələr göstərir ki, irəliləyiş sürəti yalnız hücum edən ordunun ümumi hərbi gücü ilə müəyyən edilmir. Qarşı tərəfin müdafiəsinin hazırlıq səviyyəsi, mina sahələri, ehtiyatların yerləşdirilməsi, kəşfiyyat imkanları və sürpriz amili nəticəyə birbaşa təsir göstərir.

2023-cü il Ukrayna əks-hücumu ilə müqayisə

Bu baxımdan Rusiyanın 2024–2025-ci illərdəki irəliləyişini 2022-ci ilin sürətli manevr əməliyyatları ilə deyil, Ukraynanın 2023-cü ilin yay və payız aylarında möhkəmləndirilmiş Rusiya mövqelərinə qarşı həyata keçirdiyi hücumlarla müqayisə etmək daha uyğun hesab edilir. Mənbədəki göstəriciyə görə, həmin dövrdə Ukrayna qüvvələri bəzi istiqamətlərdə gündə təxminən 90 metr irəliləyə bilmişdi. Bu müqayisə göstərir ki, hazırkı Rusiya irəliləyişinin aşağı sürəti yalnız Rusiya ordusunun öz xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilməz. Müasir möhkəmləndirilmiş müdafiəyə qarşı hücumun özü son dərəcə mürəkkəb və bahalı prosesə çevrilib.

Tarixi müqayisələr

Mənbədə bu vəziyyəti izah etmək üçün tarixi müqayisələrə də müraciət edilir.

Kupyansk istiqamətindəki Rusiya hücumunun irəliləyiş tempi Birinci Dünya müharibəsində Somme döyüşü zamanı Müttəfiq qüvvələrin irəliləyişindən bir qədər sürətli göstərilir. Avdiyivka–Pokrovsk xətti üzrə hücumun tempi isə bir sıra tarixi kampaniyalarla, o cümlədən ABŞ ordusunun Belleau Wood döyüşündəki irəliləyişi ilə müqayisə edilir və daha yavaş olduğu göstərilir. Bu müqayisələrin əsas məqsədi müasir döyüş

meydanında güclü və hazırlanmış müdafiənin hücum edən tərəfin sürətini nə qədər aşağı sala bildiyini nümayiş etdirməkdir.

Lakin tarixi müqayisələrə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Birinci Dünya müharibəsinin texnologiyası, qoşun strukturu, logistika imkanları və əməliyyat şəraiti müasir Rusiya–Ukrayna müharibəsindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna görə belə müqayisələr tam ekvivalentlik deyil, irəliləyiş tempinin miqyasını anlamaq üçün analitik vasitə kimi qəbul edilməlidir.

Ərazi sürətindən strateji tükəndirməyə

Nəticə etibarilə, Rusiyanın döyüş meydanındakı irəliləyişi sürətli deyil. Lakin mənbədə təqdim edilən yanaşmaya görə, bu vəziyyət Kremlin hazırkı sıxışdırma strategiyasının məntiqinə müəyyən dərəcədə uyğundur. Məqsəd qısa müddətdə böyük əraziləri ələ keçirməkdən daha çox, Ukrayna ordusunun canlı qüvvə və texnika ehtiyatlarını mərhələli şəkildə aşındırmaq, onun səfərbərlik və müdafiə imkanlarını zəiflətmək və strateji dözümlülüyünü sınağa çəkməkdir.

Bu modeldə cəbhə xəttinin gündə neçə metr dəyişməsi mühüm olsa da, yeganə göstərici deyil. Hər iki tərəfin nə qədər canlı qüvvə və texnika itirdiyi, hansı sürətlə yeni qüvvə hazırlaya bildiyi, sursat və dron istehsalını hansı səviyyədə davam etdirdiyi, iqtisadiyyatın müharibə yükünü nə qədər daşıya bildiyi və xarici dəstəyin hansı müddətə qədər davam edəcəyi də strateji nəticəni müəyyənləşdirən amillərdir. Beləliklə, sıxışdırma müharibəsində əsas resurslardan biri zamandır. Moskvanın yanaşmasına görə, əgər Rusiya öz hərbi-sənaye istehsalını və insan resurslarını uzun müddət səfərbər vəziyyətdə saxlaya bilirsə, zaman Ukraynanın canlı qüvvəsinə, iqtisadi imkanlarına və Qərbin siyasi dəstəyinin davamlılığına təzyiq vasitəsinə çevrilə bilər.

Lakin eyni məntiq Rusiya üçün də keçərlidir. Uzanan müharibə daha çox canlı qüvvə və texnika itkisi, daha böyük iqtisadi xərc və uzunmüddətli hərbi-sənaye səfərbərliyi tələb edir. Buna görə sıxışdırma strategiyasının real uğuru yalnız əldə edilən ərazi ilə deyil, qarşı tərəfə vurulan xərclə Rusiyanın özünün ödədiyi xərc arasındakı uzunmüddətli nisbətlə qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan Ukrayna müharibəsi klassik "kim daha çox ərazi ələ keçirir?" sualından daha mürəkkəb strateji qarşıdurmaya çevrilib. Əsas suallardan biri artıq budur: hansı tərəf insan, texnika, sənaye, iqtisadiyyat və siyasi iradə baxımından uzunmüddətli tükəndirmə müharibəsinə daha çox davam gətirə bilər?

Məhz buna görə Rusiyanın hazırkı müharibə modelini yalnız xəritədəki gündəlik irəliləyişlə qiymətləndirmək kifayət deyil. Onun mahiyyəti sürətli manevrdən çox, zamanın, sənaye potensialının, atəş gücünün, dron texnologiyalarının və uzunmüddətli resurs səfərbərliyinin vahid sıxışdırma strategiyasına çevrilməsindədir.

Ərazi qazancları və müharibənin dəyişən xarakteri

2024-cü ilin yanvarından sonrakı mərhələdə Rusiyanın ərazi qazancları da irəliləyiş sürəti kimi təvazökar olmuşdur. Ən nəzərəçarpan irəliləyişlər şərq cəbhəsində qeydə alınıb. Avdiyivkanın ələ keçirilməsi Rusiya üçün taktiki və əməliyyat baxımından mühüm mərhələ sayılsa da, bundan sonrakı Pokrovsk istiqamətində irəliləyişlər yavaş və mərhələli xarakter daşıyıb. Bu xətt üzrə Rusiya təxminən 3100 kvadrat kilometr ərazini nəzarətə götürə bilib.

Şimal-şərq istiqamətində, xüsusilə Kupyansk ətrafında aparılan mühasirə və sıxışdırma əməliyyatları isə 2024-cü ilin noyabrından etibarən təxminən 500 kvadrat kilometr ərazi qazancı ilə nəticələnib. Ümumilikdə bütün cəbhə boyunca Rusiyanın 2024-cü ilin yanvarından etibarən ələ keçirdiyi ərazi 5000 kvadrat kilometrdən az olub. 2025-ci ilin yazına doğru bu dinamika daha da zəifləyib və gündəlik ərazi qazancı orta hesabla bir neçə kvadrat kilometr səviyyəsində qalıb. Bu göstəricilər müharibənin əvvəlki mərhələləri ilə müqayisədə kəskin şəkildə fərqlənir. 2022-ci ilin yazında, ilkin işğal mərhələsində Rusiya qüvvələri qısa müddət ərzində on minlərlə kvadrat kilometr ərazini nəzarət altına almışdı. Sonrakı aylarda Ukraynanın uğurlu əks-hücumları bu ərazilərin mühüm hissəsinin geri alınması ilə nəticələnsə də, həmin dövrdə ərazi dəyişiklikləri daha sürətli və genişmiqyaslı idi. 2022-ci ilin payızında Xarkov və Xerson istiqamətlərində Ukraynanın apardığı hücumlar da müharibənin manevr elementlərini hələ əhəmiyyətli dərəcədə qoruduğu mərhələyə aid idi. Bunun əksinə olaraq, 2025-ci ilə doğru münaqişə getdikcə klassik sıxışdırma və mövqe müharibəsinə çevrilmiş, hətta məhdud ərazi dəyişiklikləri belə aylarla davam edən ağır döyüşlər tələb etmişdir.

Beləliklə, ərazi qazanclarının məhdudluğu təkcə hər hansı tərəfin hərbi zəifliyi ilə izah edilə bilməz. Mina sahələri, istehkamlar, artilleriya, dron müşahidəsi və zərbə sistemlərinin geniş yayılması müasir döyüş meydanında müdafiəni gücləndirmiş, böyük qüvvələrlə sürətli manevri isə xeyli çətinləşdirmişdir.

Texnika itkiləri və sıxışdırma strategiyasının qiyməti

Texnika itkiləri Rusiyanın bu mərhələdə seçdiyi strategiyanın real qiymətini daha aydın göstərir. Hücum əməliyyatlarının davam etdirilməsi böyük həcmdə zirehli maşın, artilleriya vasitəsi və digər döyüş texnikasının itkisi ilə müşayiət olunub.

Müharibənin müxtəlif mərhələlərində Rusiya və Ukraynanın texnika itkiləri arasındakı nisbət hücum və müdafiə intensivliyinin göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. İlkin işğal mərhələsində Rusiya üçün əlverişsiz olan bu nisbət sonrakı dövrlərdə də dəyişkən xarakter daşıyıb. Xüsusilə Avdiyivka uğrunda ağır döyüşlər zamanı Rusiyanın texnika itkiləri kəskin şəkildə artıb və bəzi dövrlərdə Ukraynanın itkilərini bir neçə dəfə üstələyib.

Bu vəziyyət Rusiya ordusunun möhkəmləndirilmiş müdafiə xətlərinə qarşı davamlı frontal təzyiqə və kütləvi atəş gücünə əsaslanan metodlardan geniş istifadə etdiyini göstərir. Belə yanaşma müəyyən taktiki nəticələr versə də, əməliyyat səviyyəsində yüksək texnika xərcləri yaradır. Moskva bu itkiləri daxili hərbi-sənaye istehsalını artırmaq, köhnə sovet ehtiyatlarını yenidən dövriyyəyə qaytarmaq və xarici tərəfdaşlardan əldə edilən təchizat vasitəsilə kompensasiya etməyə çalışır. İran və Şimali Koreya ilə hərbi-texniki əlaqələr, eləcə də Çinlə geniş iqtisadi və sənaye münasibətləri Rusiyanın Qərb sanksiyaları şəraitində alternativ təchizat və istehsal kanallarının qorunması strategiyasının müxtəlif elementləri kimi çıxış edir.

Bu isə Rusiyanın müharibəni qısamüddətli hərbi kampaniyadan daha çox uzunmüddətli resurs mübarizəsi kimi aparmağa uyğunlaşdığını göstərir.

Canlı qüvvə itkiləri və insan resursu

Canlı qüvvə itkiləri münaqişənin ən ağır və siyasi baxımdan həssas aspektlərindən biridir. Müharibənin başlanğıcından etibarən Rusiyanın verdiyi itkilərin miqyası postsovet dövründə ölkənin iştirak etdiyi digər hərbi münaqişələrlə müqayisədə son dərəcə yüksək səviyyəyə çatıb. Rusiya qüvvələrinin komplektləşdirilməsində regionlardan cəlb edilən müqaviləli hərbçilər, səfərbər olunan şəxslər və müharibənin müəyyən mərhələlərində cəzaçəkmə müəssisələrindən cəlb edilmiş şəxslər mühüm rol oynayıb. Müharibəyə cəlb olunmanın sosial və regional bölgüsü Rusiyada ayrıca siyasi və sosial müzakirə mövzusuna çevrilib.

Bu vəziyyətin Kremlin daxili siyasi sabitliyi qoruma strategiyası ilə əlaqəli olduğunu irəli sürən təhlillər mövcuddur. Bu yanaşmaya görə, müharibənin sosial yükünün Moskva və Sankt-Peterburq kimi iri şəhərlərin daha imkanlı təbəqələrində deyil, regionlarda daha çox hiss edilməsi müharibənin ölkənin siyasi mərkəzlərinə birbaşa təsirini müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Ukraynanın da canlı qüvvə itkiləri ağırdır və bu, müharibənin hər iki tərəf üçün son dərəcə aşındırıcı xarakter daşıdığını göstərir. Rusiyönümlü baxış bucağından isə əsas məsələ yalnız mütləq itki rəqəmləri deyil, həmin itkilərin hansı sürətlə və hansı qiymətə əvəz edilə bilməsidir. Moskvanın uzunmüddətli münaqişə hesablamasında sənaye potensialı, əhali ehtiyatları, hərbi istehsal və xarici tərəfdaşlardan əldə edilən dəstək mühüm yer tutur.

Başqa sözlə, sıxışdırma müharibəsində itkinin özü ilə yanaşı, itkini əvəz etmək qabiliyyəti də strateji resursa çevrilir.

“Bütün kartlar Rusiyanın əlindədir” yanaşması

Bu kontekstdə **“Rusiyanın əlində bütün kartlar var”** iddiası müharibənin mürəkkəb reallığını tam əks etdirməyən sadələşdirilmiş yanaşmadır.

Rusiya döyüş meydanında sürətli və həlledici qələbə əldə edə bilməyib. Bununla yanaşı, Ukraynanın da Rusiyanı qısa və orta müddətdə strateji məğlubiyyətə uğratmaq imkanları ciddi məhdudiyyətlərlə qarşılaşır. Belə şəraitdə Moskvanın əsas hesablamalarından biri Qərbin, xüsusilə ABŞ-ın Ukraynaya hərbi və maliyyə dəstəyinin uzunmüddətli davamlılığı ilə bağlıdır. Rusiya rəhbərliyi Qərb ölkələrində siyasi prioritetlərin dəyişməsi, iqtisadi xərclərin artması və digər beynəlxalq böhranların meydana çıxmasının Ukraynaya verilən dəstəyin səviyyəsinə təsir göstərə biləcəyini nəzərə alır. Moskva əvvəlki regional münaqişələr və Qərbin uzunmüddətli xarici hərbi öhdəlikləri ilə bağlı təcrübələrdən çıxış edərək zaman amilinin müəyyən mərhələdə öz xeyrinə işləyə biləcəyini hesablayır.

Bu yanaşmada əsas məsələ Ukrayna ordusunu bir neçə ay ərzində tam məğlub etmək deyil. Məqsəd qarşı tərəfin və onun xarici tərəfdaşlarının hərbi, iqtisadi və siyasi dözümlülüyünü daha uzun zaman kəsiyində sınağa çəkməkdir.

Sıxışdırma müharibəsində zaman və resurs

Tarixi təcrübə göstərir ki, sıxışdırma və mövqe müharibələrinin nəticəsinə resurslar, sənaye gücü, insan ehtiyatları və siyasi dözümlülük ciddi təsir göstərir. Uzunmüddətli qarşıdurmalarda taktiki çeviklik mühüm olsa da, itirilmiş texnikanı, sursatı və şəxsi heyəti əvəz etmək, iqtisadiyyatı müharibə şəraitində işlək

saxlamaq və siyasi iradəni qorumaq da həlledici əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu səbəbdən Rusiya öz strategiyasını yalnız qısamüddətli hərbi uğurlar üzərində deyil, uzunmüddətli aşındırma və resurs üstünlüyü üzərində qurmağa çalışır. Bununla belə, hətta sıxışdırma müharibəsinin uzunmüddətli perspektivdə uğurla nəticələndiyi hallarda belə, bu modelin qaçılmaz və ağır xərcləri mövcuddur. Sıxışdırma strategiyası qələbəni sürətli manevr və qəfil sındırma üzərində deyil, davamlı itkilərin mənimsənilməsi və qarşı tərəfdən daha uzun müddət dözmək qabiliyyəti üzərində qurur. Bu isə həm canlı qüvvə, həm texnika, həm də iqtisadi resurslar baxımından yüksək itkiləri qəbul etməyə siyasi və institusional hazırlıq tələb edir. Rusiya Ukrayna müharibəsində məhz bu tip münaqişə modelinə uyğunlaşmağa çalışır və burada onun nisbi üstünlükləri əhali ehtiyatları, hərbi-sənaye bazası və alternativ xarici təchizat kanalları ilə əlaqələndirilir. Çin, İran və Şimali Koreya kimi tərəfdaşlarla iqtisadi və ya hərbi-texniki əlaqələr Moskvanın uzunmüddətli davamlılığının müxtəlif səviyyələrinə töhfə verir.

Qərb dəstəyi və Ukraynanın strateji davamlılığı

Eyni zamanda, Ukrayna üçün Avropa ölkələri və xüsusilə ABŞ tərəfindən göstərilən hərbi, maliyyə və kəşfiyyat dəstəyi mühüm rol oynayır.

Bu dəstək silah və sursat təchizatı ilə məhdudlaşmır. Kəşfiyyat məlumatları, peyk imkanları, hava hücumundan müdafiə sistemləri, maliyyə yardımları, hərbi təlim və texniki xidmət Ukraynanın uzunmüddətli müqavimət qabiliyyətinin mühüm elementlərinə çevrilib. Rusiyönümlü strateji hesablamaya görə, Vaşinqtonun və digər Qərb dövlətlərinin bu dəstəyi əhəmiyyətli

dərəcədə azaltması və ya dayandırması Ukraynanın müharibəni eyni intensivlikdə davam etdirməsini çətinləşdirə və strateji balansı Moskvanın xeyrinə dəyişdirə bilər. Bu səbəbdən Kremlin əsas hesablamalarından biri Qərbin siyasi iradəsinin zamanla zəifləməsi ehtimalıdır. Belə yanaşmada zaman yalnız hərbi deyil, həm də siyasi silaha çevrilir. Moskva cəbhədəki uzunmüddətli təzyiqin Ukraynanın resurslarını tükəndirməklə yanaşı, ABŞ və Avropa daxilində müharibənin davam etdirilməsinin qiyməti haqqında siyasi mübahisələri də gücləndirəcəyini hesablayır.

Rusiyanın iqtisadi zəifliklər

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Moskvanın mövqeyi tam toxunulmaz deyil. Rusiya strateji baxımdan bütün üstünlükləri əlində cəmləşdirmiş vəziyyətdə deyil və onun da müəyyən struktur zəifliklər mövcuddur. Bu zəifliklərin başında iqtisadi faktor dayanır. Uzunmüddətli müharibə böyük həcmdə dövlət xərcləri, hərbi istehsalın genişləndirilməsi və əmək resurslarının hərbi-sənaye sektoruna yönəldilməsini tələb edir. Bu proses inflyasiya təzyiqləri, əmək bazarında çatışmazlıq və mülki iqtisadiyyatla hərbi sektor arasında resurs rəqabəti yarada bilər. Rusiya dövlət gəlirlərində neft və qaz sektoru mühüm yer tutmağa davam edir. Bu isə enerji qiymətləri, ixrac imkanları və xarici sanksiyaları uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığa təsir edə biləcək amillərə çevirir. Enerji sektoruna yönəlmiş əlavə məhdudiyyətlər və Rusiyanın enerji ixracında iştirak edən üçüncü ölkə və şirkətlərə qarşı ikinci dərəcəli sanksiyaların genişləndirilməsi Moskvanın gəlirlərinə əlavə təzyiq yaratmaq üçün Qərbdə müzakirə edilən vasitələr sırasındadır.

Bunun real təsiri isə həmin tədbirlərin miqyasından, tətbiq səviyyəsindən, dünya enerji bazarının reaksiyasından və Rusiyanın alternativ ticarət kanallarını hansı sürətlə uyğunlaşdıra bilməsindən asılıdır.

Müharibənin sosial və siyasi "qan dəyəri"

Rusiya üçün daha həssas məsələlərdən biri müharibənin sosial və siyasi "qan dəyəri"dir. Münaqişə uzandıqca insan itkilərinin cəmiyyətə təsiri artmaq potensialına malikdir. Hazırkı mərhələdə regionlardan və sosial-iqtisadi baxımdan daha zəif ərazilərdən müqaviləli hərbi xidmətə cəlb olunmanın mühüm rol oynaması müharibənin sosial yükünün ölkə daxilində qeyri-bərabər bölüşdürülməsi haqqında müzakirələrə səbəb olub. Rusiyanın daxili sabitliyi baxımından əsas suallardan biri bu modelin nə qədər davam etdirilə biləcəyidir. Müharibənin daha geniş miqyas alması, yeni böyük səfərbərlik dalğasına ehtiyac yaranması və ya itkilərin iri şəhər mərkəzlərinin gündəlik həyatına daha birbaşa təsir göstərməsi siyasi riskləri yüksəldə bilər.

Bu kontekstdə ABŞ və müttəfiqlərinin Ukraynaya uzaqmənzilli zərbə vasitələri, hava hücumundan müdafiə sistemləri və kəşfiyyat imkanları təqdim etməsi Rusiyanın əməliyyat xərclərini yüksəldə biləcək amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Eskalasiya və Moskvanın strateji hesablaması

Bununla belə, Rusiya baxış bucağından əsas məsələlərdən biri ABŞ-ın mövcud iqtisadi və hərbi alətlərindən nə dərəcədə istifadə etməyə hazır olmasıdır. Moskvanın hesablamasına görə, Vaşinqton iqtisadi təzyiqi gücləndirmək imkanına malik olsa da, bunun qlobal enerji bazarlarına və digər iqtisadi münasibətlərə

təsirini də nəzərə almalıdır. Hərbi sahədə isə Rusiya ilə birbaşa qarşıdurma riskinin artması Qərbin addımlarına müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. ABŞ hərbçilərinin Ukrayna cəbhəsində birbaşa döyüşən tərəf olmaması da münaqişənin əsas yükünün Ukrayna tərəfindən daşınması deməkdir. Moskvanın strateji hesablamasında bu vəziyyət uzunmüddətli səbr siyasətini təşviq edən amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşmaya görə, münaqişənin uzanması Qərbin diqqətinin başqa geosiyasi böhranlara yönəlməsi, siyasi hakimiyyətlərin dəyişməsi və Ukraynaya dəstəyin daxili siyasi mübahisə predmetinə çevrilməsi ehtimalını artırır. Bu səbəbdən Moskva üçün danışıqları özünün daha əlverişli hesab etdiyi şərait yaranana qədər gecikdirmək və hərbi təzyiqi davam etdirmək mümkün strategiyalardan biri olaraq qalır.

Zaman, iqtisadi dözümlülük və siyasi iradə

Beləliklə, Rusiya bütün üstünlükləri əlində cəmləşdirmiş olmasa da, uzunmüddətli müharibəni davam etdirmək üçün əhəmiyyətli resurslara malikdir. Kremlin əsas üstünlüklərindən biri sürətli qələbə imkanından daha çox zamanı strateji resursa çevirmək cəhdidir. Lakin zamanın avtomatik olaraq Rusiyanın xeyrinə işlədiyini söyləmək də düzgün olmazdı. Müharibənin uzanması Ukrayna və onun tərəfdaşları üçün olduğu kimi Rusiya üçün də iqtisadi, demoqrafik, hərbi və siyasi xərcləri artırır. Buna görə əsas məsələ kimin daha çox resursa sahib olması ilə məhdudlaşmır. Həlledici sual həmin resursların hansı sürətlə istehlak edilməsi və hansı sürətlə əvəz edilə bilməsidir. Rusiyanın strategiyası onun sənaye istehsalının, insan resurslarının və siyasi sisteminin Ukrayna və onu dəstəkləyən dövlətlərdən daha uzun müddət yüksək intensivlikli qarşıdurmanı davam etdirə biləcəyi

hesablamasına əsaslanır. Ukraynanın strategiyası isə öz daxili resurslarını Qərbin daha geniş iqtisadi, texnoloji və hərbi imkanları ilə birləşdirməyə söykənir. Bu mənada Rusiya–Ukrayna müharibəsi təkcə iki ordunun deyil, iki fərqli strateji davamlılıq modelinin qarşıdurmasına çevrilib. Müharibənin gələcək istiqamətini yalnız cəbhə xəttində gündə neçə kilometr irəliləyiş əldə olunması müəyyən etməyəcək. İqtisadi dözümlülük, hərbi-sənaye istehsalı, canlı qüvvənin əvəzlənməsi, xarici yardımın davamlılığı və siyasi iradənin qorunması eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyacaq. Bu baxımdan müharibənin əsas suallarından biri getdikcə daha aydın görünür: zaman hansı tərəfin resurslarını daha sürətlə tükəndirəcək və hansı tərəf öz itkilərini daha uzun müddət əvəz edə biləcək? Məhz bu sual Rusiyanın sıxışdırma strategiyasının uğur və ya uğursuzluğunu müəyyən edən əsas meyarlardan biri olacaq.

Mənbə müəllifi haqqında

Bu təhlilin əsaslandığı müəlliflərdən Seth G. Jones Vaşinqtondakı Strateji və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzində (CSIS) Müdafiə və Təhlükəsizlik Departamentinin rəhbəridir. O, hərbi strategiya, böyük güclər arasında rəqabət, müdafiə texnologiyaları və müasir müharibələr üzrə araşdırmaları ilə tanınır. Jones həmçinin *The American Edge: The Military-Tech Nexus and the Sources of Great Power Dominance* (“Amerika üstünlüyü: Hərbi-texnoloji əlaqə və böyük güc dominantlığının mənbələri”) kitabının müəllifidir.

Rusiya cəmiyyətinin Ukrayna müharibəsinə münasibəti: 2024-cü ilin iyul göstəriciləri

Rusiya–Ukrayna müharibəsinin uzunmüddətli sıxışdırma müharibəsinə çevrilməsi yalnız hərbi və iqtisadi resurslar məsələsini deyil, cəmiyyətin müharibəyə münasibətini və siyasi dözümlülüyünü də mühüm amilə çevirir. Bu baxımdan Rusiyada ictimai rəyin dinamikası Kremlin uzunmüddətli müharibə strategiyasının sosial bazasını anlamaq üçün əhəmiyyətlidir. Levada Mərkəzinin 2024-cü ilin iyul ayı üzrə açıqladığı sorğu nəticələri Rusiya cəmiyyətində ziddiyyətli görünən iki meylin eyni vaxtda mövcud olduğunu göstərir. Bir tərəfdən, respondentlərin böyük əksəriyyəti Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəklədiyini bildirirdi. Digər tərəfdən isə sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarlarının sayı hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin sayından əhəmiyyətli dərəcədə çox idi. Başqa sözlə, orduya və dövlətin hərəkətlərinə ümumi dəstəklə müharibənin davam etdirilməsinə münasibət eyni göstərici deyil. 2024-cü ilin iyul sorğusu Rusiya ictimai rəyinin təhlilində bu fərqin nəzərə alınmasının vacibliyini göstərir.

Müharibəyə diqqətin tədricən azalması

2024-cü ilin ilk yarısında Ukrayna ətrafındakı vəziyyəti diqqətlə izlədiyini bildirən rusiyalı respondentlərin payında tədricən azalma müşahidə olunurdu. İyul ayında Ukrayna ətrafındakı

vəziyyəti “kifayət qədər diqqətlə” və ya “çox diqqətlə” izlədiyini bildirənlərin ümumi payı 51% təşkil edib. Bu göstərici 2024-cü ilin mart ayı ilə müqayisədə 9 faiz bəndi aşağı idi. Respondentlərin daha 35%-i vəziyyəti xüsusi diqqət göstərmədən izlədiyini, 14%-i isə Ukrayna ətrafındakı vəziyyəti ümumiyyətlə izləmədiyini bildirib. Demoqrafik bölgü də müəyyən fərqləri ortaya çıxarırdı. Müharibəyə daha çox diqqət göstərənlər arasında kişilər 56%, 55 yaş və daha yuxarı respondentlər isə 64% təşkil edirdi. Televiziyadan informasiya alanlar arasında bu göstərici 58%, Rusiya qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləyənlər arasında da 58% idi. Münaqişəyə daha az diqqət göstərən qruplar arasında isə qadınlar, gənclər və sosial şəbəkələrdən informasiya alanlar seçilirdi. Qadınların 47%-i, 24 yaşadək respondentlərin cəmi 29%-i, sosial şəbəkələrdən informasiya alanların isə 44%-i vəziyyəti diqqətlə izlədiyini bildirirdi.Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləməyən respondentlər arasında müharibəni diqqətlə izləyənlərin payı cəmi 31% idi. Bu rəqəmlər müharibəyə marağın yaş, cins, siyasi mövqe və istifadə olunan informasiya mənbəyi ilə müəyyən əlaqəsinin olduğunu göstərirdi.

Rusiya ordusunun fəaliyyətinə dəstək

2024-cü ilin iyulunda Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətinə ifadə olunan dəstək yüksək olaraq qalırdı. Respondentlərin 44%-i Rusiya ordusunun fəaliyyətini “mütləq dəstəklədiyini”, daha 31%-i isə “çox güman ki, dəstəklədiyini” bildirib. Beləliklə, ümumi dəstək göstəricisi təxminən 75% təşkil edirdi. Respondentlərin ümumilikdə 17%-i Rusiya ordusunun Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləmədiyini bildirib. Bunların 7%-i “mütləq dəstəkləmirəm”, 10%-i isə “çox güman ki, dəstəkləmirəm” cavabını verib. Dəstək kişilər arasında 78%, 55

yaş və daha yuxarı respondentlər arasında 80% təşkil edirdi. Ölkədə hadisələrin düzgün istiqamətdə inkişaf etdiyini düşünən respondentlərin 84%-i, Vladimir Putinin prezident kimi fəaliyyətini təsdiqləyənlərin 81%-i, əsas informasiya mənbəyi kimi televiziyaya etibar edənlərin isə 83%-i Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəklədiyini bildirirdi. Daha aşağı göstəricilər qadınlar (73%), 18–24 yaşlı respondentlər (66%), ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini düşünənlər (50%) və Vladimir Putinin fəaliyyətini təsdiqləməyənlər (34%) arasında qeydə alınmışdı. Sosial şəbəkələrdən və YouTube kanallarından informasiyaya etibar edən respondentlər arasında Rusiya ordusunun fəaliyyətinə dəstək hər iki qrupda 71% təşkil edirdi. Bununla belə, müxtəlif informasiya mənbələrinə etibar edən qruplar arasında Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləməyənlərin ən yüksək payı məhz YouTube-a informasiya mənbəyi kimi etibar edən respondentlər arasında qeydə alınmışdı — 27%.

Bu göstəricilər informasiya mənbəyi ilə müharibəyə münasibət arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğunu göstərir. Lakin sorğu məlumatlarının özü bu əlaqənin səbəbini müəyyən etmir. Yəni televiziyaya baxmağın müharibəyə dəstək yaratdığını və ya artıq müharibəni dəstəkləyən şəxslərin televiziyaya daha çox üstünlük verdiyini yalnız bu rəqəmlər əsasında müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Orduya dəstək, lakin danışıqlara üstünlük

Sorğunun ən maraqlı nəticələrindən biri Rusiya ordusunun fəaliyyətinə yüksək dəstəyin sülh danışıqlarına keçid istəyinin artması ilə paralel mövcud olmasıdır. 2024-cü ilin iyulunda

respondentlərin 58%-i sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarı olduğunu bildirib. Bu göstərici əvvəlki ayla eyni səviyyədə qalaraq həmin dövrədək aparılmış ölçmələrdə qeydə alınan ən yüksək göstəricilərdən birini təkrarlayıb. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinin tərəfdarlarının sayı isə iki ay ərzində 9 faiz bəndi azalaraq 34%-ə düşüb.

Bu, Levada Mərkəzinin həmin vaxta qədər apardığı ölçmələr ərzində hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinə verilən dəstəyin ən aşağı səviyyəsi idi. Beləliklə, 2024-cü ilin iyulunda respondentlərin təxminən dörddə üçü Rusiya Silahlı Qüvvələrinin fəaliyyətini dəstəklədiyini bildirsə də, yalnız təxminən üçdə biri hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyirdi. Bu fərq Rusiya ictimai rəyinin sadəcə "müharibəni dəstəkləyənlər" və "müharibəyə qarşı olanlar" şəklində iki qrupa bölünməsinin kifayət qədər dəqiq yanaşma olmadığını göstərir. Respondentlərin müəyyən hissəsi eyni zamanda həm Rusiya ordusunu dəstəkləyə, həm də müharibənin danışıqlar vasitəsilə başa çatmasını arzulaya bilər.

Sülh danışıqlarını kimlər daha çox dəstəkləyirdi?

Sülh danışıqlarına keçid fikri bəzi sosial və siyasi qruplarda daha yüksək səviyyədə dəstəklənirdi. Qadınların 64%-i, 18–24 yaşlı respondentlərin 64%-i, maddi vəziyyətini "ərzağa güclə kifayət edən" səviyyədə qiymətləndirənlərin 66%-i sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarı idi. Əhalisi 100 min nəfərədək olan şəhərlərin sakinləri arasında bu göstərici 65% təşkil edirdi. Ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini düşünən respondentlərin 76%-i, Vladimir Putinin prezident kimi fəaliyyətini təsdiqləməyənlərin 79%-i, YouTube kanallarından informasiyaya etibar edənlərin isə 70%-i danışıqlara keçidi dəstəkləyirdi. Ən

yüksək göstəricilərdən biri Rusiya qoşunlarının Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləməyən respondentlər arasında qeydə alınmışdı: onların 88%-i sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarı idi.

Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini kimlər istəyirdi?

Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinin tərəfdarları arasında isə kişilərin payı daha yüksək idi. Kişilərin 43%-i, 55 yaş və daha yuxarı respondentlərin 41%-i əməliyyatların davam etdirilməsinin tərəfdarı olduğunu bildirib. Daha imkanlı respondentlər — uzunmüddətli istifadə mallarını almaq imkanına malik olanlar — arasında bu göstərici 36% təşkil edirdi. Ölkədə hadisələrin düzgün istiqamətdə getdiyini düşünənlərin 39%-i, Vladimir Putinin prezident kimi fəaliyyətini təsdiqləyənlərin 37%-i, televiziyaya informasiya mənbəyi kimi etibar edənlərin 38%-i hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini dəstəkləyirdi. Rusiya qoşunlarının Ukraynadakı fəaliyyətini ümumilikdə dəstəkləyən respondentlər arasında belə hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı 42% idi. Bu sonuncu rəqəm xüsusilə diqqətəlayiqdir. O göstərir ki, hətta Rusiya ordusunun fəaliyyətini dəstəkləyən respondentlərin əhəmiyyətli hissəsi müharibənin sonsuz davam etdirilməsinin deyil, müəyyən mərhələdə danışıqlara keçilməsinin tərəfdarı ola bilərdi.

İctimai rəyin dəyişkənliyi: sentyabr göstəriciləri

2024-cü ilin sentyabr ayına aid daha sonrakı Levada məlumatları iyulda qeydə alınan meyllərin tam sabit olmadığını göstərirdi. Sentyabrda sülh danışıqlarını dəstəkləyən respondentlərin payı 54%-ə enmişdi. İyulda bu göstərici 58% idi. Eyni zamanda, hərbi

əməliyyatların davam etdirilməsini dəstəkləyənlərin payı iyuldakı 34%-dən sentyabrda 39%-ə yüksəlmişdi. Bu dəyişiklik mühüm metodoloji nəticə ortaya qoyur: Rusiya cəmiyyətinin müharibəyə münasibətini sabit və dəyişməz mövqe kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Cəbhədəki hadisələr, siyasi bəyanatlar, informasiya mühiti, təhlükəsizlik hadisələri və sosial-iqtisadi vəziyyət ictimai əhval-ruhiyyəyə təsir göstərə bilər. Başqa sözlə, ictimai rəy Kremlin uzunmüddətli müharibə aparmaq imkanlarının mühüm elementlərindən biri olsa da, dəyişməz resurs deyil.

Hərbi əməliyyatların gedişinə verilən qiymət

2024-cü ilin iyulunda respondentlərin əksəriyyəti Rusiyanın "xüsusi hərbi əməliyyat" adlandırdığı hərbi kampaniyanın uğurla getdiyini düşündüyünü bildirib. Respondentlərin 64%-i əməliyyatların uğurla davam etdiyini hesab edirdi. Bu göstərici 2024-cü ilin fevralında aparılan əvvəlki ölçmə ilə müqayisədə 6 faiz bəndi azalmışdı. Respondentlərin 17%-i əməliyyatların uğursuz getdiyini bildirib, daha 19%-i isə suala cavab verməkdə çətinlik çəkib. Burada da siyasi mövqe və informasiya mənbəyi ilə respondentlərin qiymətləndirmələri arasında fərqlər görünürdü. Kişilərin 67%-i, ölkədə hadisələrin düzgün istiqamətdə getdiyini düşünənlərin 72%-i, Vladimir Putinin fəaliyyətini təsdiqləyənlərin 70%-i, televiziyaya etibar edənlərin 73%-i və Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləyənlərin 76%-i hərbi əməliyyatların uğurla getdiyini düşünürdü. Bu göstəricilər obyektiv döyüş nəticələrinin deyil, respondentlərin müharibənin gedişini necə qavradığının ölçüsüdür. Buna görə onları cəbhədəki

real hərbi vəziyyətin göstəriciləri ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı.

İctimai rəy və Rusiyanın uzunmüddətli müharibə strategiyası

Levada Mərkəzinin 2024-cü ilin iyul göstəriciləri Rusiyanın uzunmüddətli sıxışdırma strategiyasını qiymətləndirərkən mühüm bir məqamı ortaya çıxarır. Bir tərəfdən, dövlət və orduya ifadə olunan dəstək yüksək olaraq qalırdı. Respondentlərin təxminən dörddə üçü Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləyirdi və 64%-i hərbi əməliyyatların uğurla getdiyini düşünürdü. Digər tərəfdən isə müharibəyə diqqətin azalması və sülh danışıqlarına keçidi dəstəkləyənlərin 58%-ə çatması cəmiyyətdə müəyyən müharibə yorğunluğunun formalaşması ehtimalını göstərirdi.

Lakin bunu avtomatik şəkildə müharibəyə qarşı kütləvi siyasi etiraz kimi şərh etmək olmaz. Mövcud göstəricilər daha mürəkkəb vəziyyəti əks etdirir: respondentlərin müəyyən hissəsi dövlətə və orduya loyal münasibətini qorumaqla yanaşı, hərbi əməliyyatların başa çatmasını və danışıqların başlanmasını da arzulaya bilər. Bu isə əvvəlki bölmədə nəzərdən keçirilən sıxışdırma strategiyasının başqa bir tərəfini ortaya çıxarır. Uzunmüddətli müharibədə yalnız tankların, dronların, raketlərin və canlı qüvvənin əvəz edilməsi kifayət deyil. Cəmiyyətin müharibənin xərclərini qəbul etməyə nə qədər davam edə bilməsi də strateji resursa çevrilir.

Rusiya üçün zamanın strateji üstünlüyə çevrilməsi yalnız Ukraynanın və Qərbin resurslarının tükənməsindən asılı deyil. Moskva eyni zamanda öz cəmiyyətində müharibəyə siyasi və sosial dözümlülüyü qorumağa məcburdur. 2024-cü ilin iyul

göstəriciləri həmin mərhələdə Kremlin bu baxımdan ciddi ictimai dəstəyə malik olduğunu göstərsə də, eyni zamanda başqa bir tendensiyanı da üzə çıxarırdı: orduya dəstək yüksək qalsa belə, müharibənin davam etdirilməsinə verilən dəstək eyni səviyyədə deyildi. Bu fərq uzunmüddətli perspektivdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əgər müharibə uzandıqca canlı qüvvə itkiləri, iqtisadi xərclər və sosial təsirlər yüksələrsə, ictimai rəy də Rusiyanın strateji davamlılığını müəyyən edən amillərdən birinə çevrilə bilər. Beləliklə, sıxışdırma müharibəsində "zaman kimin xeyrinə işləyir?" sualına yalnız hərbi və iqtisadi göstəricilər əsasında cavab vermək mümkün deyil. Zaman eyni zamanda cəmiyyətlərin siyasi və psixoloji dözümlülüyünü də sınağa çəkir. Rusiya–Ukrayna müharibəsinin uzunmüddətli nəticəsinə təsir göstərəcək amillərdən biri də məhz bu dözümlülüyün hansı tərəfdə və hansı müddətə qədər qoruna bilməsi olacaq.

Rusiya cəmiyyətində müharibə və sülhə münasibətin dəyişməsi

Levada Mərkəzinin 2024-cü ilin iyul ayına dair göstəriciləri Rusiya cəmiyyətində orduya yüksək dəstəklə sülh danışıqlarına artan tələbin paralel mövcud olduğunu göstərirdi. Daha sonrakı sorğular isə bu tendensiyanın birdəfəlik olmadığını və müəyyən dəyişikliklərlə davam etdiyini göstərir. Russian Field tərəfindən aparılmış daha sonrakı sorğunun nəticələri Rusiya cəmiyyətində müharibəyə münasibətin mürəkkəb və bəzən ilk baxışdan ziddiyyətli xarakter daşıdığını ortaya qoyur. Bir tərəfdən, respondentlərin əhəmiyyətli hissəsi ölkənin ümumi siyasi istiqamətini və hərbi əməliyyatların gedişini müsbət qiymətləndirir. Digər tərəfdən isə sülh danışıqlarına, atəşkəsə və

prezident tərəfindən verilə biləcək sülh qərarına yüksək dəstək müşahidə olunur. Bu mənzərə Rusiya cəmiyyətində müharibəyə münasibətin sadəcə "dəstəkləyənlər" və "əleyhdarlar" şəklində iki hissəyə bölünə bilməyəcəyini bir daha göstərir.

Rusiyanın inkişaf istiqamətinə münasibət

Sorğuda iştirak edənlərin təxminən üçdə ikisi Rusiyanın hazırda düzgün istiqamətdə irəlilədiyini düşünür. Respondentlərin dörddə birindən bir qədər az hissəsi isə ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyi qənaətindədir. Demoqrafik göstəricilər burada müəyyən fərqlərin mövcudluğunu göstərir. Qadınlar ölkənin mövcud inkişaf istiqamətini daha çox düzgün qiymətləndirir, kişilər və xüsusilə 18–29 yaşlı gənclər isə ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini daha çox bildirirlər. Ölkənin inkişaf istiqamətini düzgün hesab edənlər arasında daha çox varlı respondentlər, ali təhsili olmayanlar, kiçik şəhər, qəsəbə və kənd sakinləri, eləcə də televiziya, çap mətbuatı, Telegram kanalları və sosial ətrafdan informasiya alanlar yer alır. Əksinə, mövcud istiqaməti yanlış hesab edənlər arasında ali təhsilli respondentlər, böyük və orta şəhərlərin sakinləri, internet mediasından və YouTube-dan məlumat alanlar daha çoxdur.

2024-cü ilin noyabr ayı ilə müqayisədə ölkənin inkişafına dair müsbət qiymətləndirmələrin payı azalıb, mənfi qiymətləndirmələrin payı isə artıb. Bununla da göstəricilər təxminən 2024-cü ilin fevralındakı səviyyəyə qayıdıb.

Müharibə gündəminə maraq

Sorğuda iştirak edənlərin təxminən dörddə üçü Rusiyada rəsmi olaraq "Xüsusi Hərbi Əməliyyat" — XHƏ — adlandırılan

müharibə ilə bağlı xəbərlərlə maraqlandığını bildirib. Müharibə xəbərlərinə ən yüksək maraq kişilər və 45 yaşdan yuxarı respondentlər arasında müşahidə olunur. Qadınlar və 44 yaşadək respondentlər isə bu mövzuya maraq göstərmədiklərini daha çox bildirirlər. Respondentlərin təxminən yarısı XHƏ ilə bağlı xəbərlərə əvvəlki səviyyədə maraq göstərdiyini qeyd edib. Üçdə birindən bir qədər az hissəsi əvvəlki dövrlə müqayisədə müharibə xəbərlərini daha az izlədiyini bildirib. Təxminən hər səkkizinci respondent isə əksinə, müharibə ilə bağlı xəbərləri əvvəlkindən daha fəal izlədiyini qeyd edib. Qadınlar və 60 yaşdan yuxarı respondentlər maraqlarının artdığını daha çox bildirirlər. Kişilər və 45–59 yaşlı respondentlər arasında isə marağın əvvəlki səviyyədə qaldığını deyənlərin payı daha yüksəkdir. XHƏ xəbərlərinə marağın artdığını bildirənlər arasında daha çox kasıb, ali təhsili olmayan respondentlər, kiçik yaşayış məntəqələrinin sakinləri, eləcə də televiziya, radio və çap mətbuatından məlumat alanlar yer alır. Eyni zamanda, varlı respondentlər, televiziya tamaşaçıları və çap nəşrlərinin oxucuları mövzuya maraqlarının dəyişmədiyini daha çox bildirirlər. Marağın azaldığını isə daha çox böyük və orta şəhərlərin sakinləri, Telegram və YouTube istifadəçiləri, həmçinin məlumatı tanış və yaxınlarından alan respondentlər qeyd edirlər.

Hərbi əməliyyatların uğuruna münasibət

Sorğuda iştirak edənlərin təxminən üçdə ikisi XHƏ-nin Rusiya ordusu üçün uğurlu getdiyini düşünür. Respondentlərin dörddə birindən bir qədər az hissəsi isə əməliyyatların uğursuz getdiyini bildirir. Hərbi əməliyyatların uğurla getdiyini daha çox 60 yaşdan yuxarı respondentlər, ali təhsili olmayanlar, kiçik yaşayış

məntəqələrinin sakinləri və ənənəvi media auditoriyası düşünür. Əksinə, əməliyyatların uğursuz getdiyini bildirənlər arasında kişilər, 29 yaşadək gənclər, maddi vəziyyəti daha zəif respondentlər, internet mediasından və YouTube-dan istifadə edənlər, eləcə də öz sosial ətrafından informasiya alanlar daha çoxdur. 2025-ci ilin fevral ayından etibarən XHƏ-nin gedişini uğurlu hesab edənlərin payı 6 faiz bəndi artıb. Hərbi əməliyyatların uğursuz getdiyini bildirənlərin payında isə dəyişiklik qeydə alınmayıb.

Burada əvvəlki sorğularda müşahidə olunan tendensiya yenidən üzə çıxır: hərbi əməliyyatların gedişinə müsbət münasibətlə müharibənin davam etdirilməsini istəmək eyni mövqe deyil.

Müharibənin yaxın gələcəkdə başa çatmasına inam

Rusiyalı respondentlərin əksəriyyəti hərbi əməliyyatların 2025-ci ildə başa çatacağını gözləmir. Təxminən yalnız dörddə biri döyüşlərin həmin il ərzində sona çatacağını düşünür. 2025-ci ilin fevral ayı ilə müqayisədə müharibənin müddətinə dair pessimizm əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Başqa sözlə, respondentlərin daha böyük hissəsi hərbi əməliyyatların yaxın gələcəkdə başa çatacağına şübhə ilə yanaşmağa başlayıb. Müharibənin tezliklə bitəcəyinə inam qadınlar və 60 yaşdan yuxarı respondentlər arasında daha yüksəkdir. Kişilər və 30–44 yaşlı respondentlər isə əməliyyatların davam edəcəyini düşünməyə daha çox meyllidirlər. XHƏ-nin yaxın zamanda başa çatacağına dair optimizm maddi vəziyyəti zəif olanlar, ali təhsili olmayanlar, kiçik yaşayış məntəqələrinin sakinləri və hərbi əməliyyatların uğurla getdiyini düşünənlər arasında daha çox müşahidə edilir.

Əksinə, daha varlı respondentlər və XHƏ-ni uğursuz hesab edənlər müharibənin müddətinə daha pessimist yanaşırlar.

Hərbi əməliyyatların davamı, yoxsa sülh danışıqları?

Sorğunun ən mühüm nəticələrindən biri hərbi əməliyyatların davam etdirilməsi ilə sülh danışıqları arasında respondentlərin seçimidir. Respondentlərin 39%-i hərbi əməliyyatların davam etdirilməli olduğunu düşünür. Təxminən yarısı isə sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarıdır. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini kişilər və 45 yaşdan yuxarı respondentlər daha çox dəstəkləyirlər. Sülh danışıqlarının tərəfdarları arasında isə qadınlar və 29 yaşadək gənclər daha çoxdur. Müharibənin davam etdirilməsinə dəstək varlı respondentlər, XHƏ-ni uğurlu hesab edənlər və prezidentin hipotetik sülh qərarını dəstəkləməyəcəyini bildirənlər arasında da daha yüksəkdir. Sülh danışıqlarına keçidi isə daha çox kasıb respondentlər, XHƏ-nin gedişini mənfi qiymətləndirənlər və prezident tərəfindən veriləcək sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirənlər istəyirlər. 2025-ci ilin fevral ayından etibarən sülh yolu ilə həlli dəstəkləyənlərin payı nəzərəçarpacaq dərəcədə artıb, hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinin tərəfdarlarının payı isə azalıb.Sorğunun müəllifləri bu vəziyyətin müəyyən mənada 2024-cü ilin ilk yarısındakı ictimai rəy mənzərəsini xatırlatdığını qeyd edirlər.

Putinin mümkün sülh qərarına münasibət

Respondentlərə prezident Vladimir Putinin sülh haqqında qərar qəbul etməsi halında bu qərara necə münasibət göstərəcəkləri də soruşulub. Respondentlərin 82%-i prezident tərəfindən qəbul ediləcək hipotetik sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirib. Onların

yarısından çoxu belə qərarı "mütləq dəstəkləyəcəyini" qeyd edib. Sülh qərarına qarşı çıxacağını bildirənlərin payı isə cəmi 12% olub. Belə qərara dəstək qadınlar və 29 yaşadək gənclər arasında daha yüksək, kişilər və 60 yaşdan yuxarı respondentlər arasında isə nisbətən aşağıdır. Maddi vəziyyəti zəif olan respondentlər və XHƏ-ni uğursuz hesab edənlər prezidentin sülh qərarını daha çox dəstəkləyirlər. Varlı respondentlər və hərbi əməliyyatların uğurla getdiyini düşünənlər arasında isə belə qərara qarşı çıxanların payı daha yüksəkdir. 2025-ci ilin fevralından etibarən prezidentin sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirənlərin payı 6 faiz bəndi artıb, əleyhdarların payı isə 4 faiz bəndi azalıb.

Bu göstərici Rusiya ictimai rəyinin başqa bir mühüm xüsusiyyətini ortaya qoyur. Müharibənin davam etdirilməsini dəstəkləyən müəyyən sosial baza mövcud olsa da, siyasi rəhbərliyin sülh qərarı verməsi halında cəmiyyətin daha böyük hissəsi həmin qərarı qəbul etməyə hazır görünür.

İlkin şərt olmadan atəşkəs

Sorğuda respondentlərdən ilkin şərtlər irəli sürülmədən atəşkəs razılaşmasına münasibətləri də soruşulub. Respondentlərin 58%-i belə atəşkəsi dəstəkləyəcəyini bildirib. 33%-i ilkin şərtsiz atəşkəsi dəstəkləməyəcəyini qeyd edib. Təxminən 10%-i isə suala cavab verməkdə çətinlik çəkib. İlkin şərtsiz atəşkəsə qadınlar, 44 yaşadək respondentlər, maddi vəziyyəti zəif olanlar, XHƏ-nin gedişini tənqidi qiymətləndirənlər və prezidentin sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirənlər daha müsbət yanaşırlar. Əks mövqe kişilər, 60 yaşdan yuxarı respondentlər, varlılar, hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlər və XHƏ-nin uğurlu getdiyini düşünənlər arasında daha geniş yayılıb.

Rusiya və Ukraynadan hansı sülhə daha çox maraqlıdır?

Respondentlərin 60%-i sülh danışıqlarına daha çox Rusiyanın maraq göstərdiyini düşünür. 24%-i isə Ukraynanın sülh üçün daha çox səy göstərdiyi qənaətindədir. Rusiyanın danışıqlara daha çox maraq göstərdiyini düşünənlər arasında qadınlar, 60 yaşdan yuxarı respondentlər, kasıblar, ali təhsili olmayanlar, kiçik şəhər və kənd sakinləri və XHƏ-ni uğurlu hesab edənlər daha çoxdur. Bu mövqe televiziya, radio və çap mətbuatından informasiya alanlar, eləcə də sosial ətrafının fikrinə etibar edənlər arasında da daha geniş yayılıb. Ukraynanın sülhə daha çox maraq göstərdiyini düşünənlər isə daha çox 44 yaşadək respondentlər, varlılar, ali təhsillilər, böyük və orta şəhərlərin sakinləri və XHƏ-ni uğursuz hesab edənlərdir. Telegram və YouTube istifadəçiləri arasında da Ukraynanın sülhə daha çox maraq göstərdiyini düşünənlərin payı nisbətən yüksəkdir. 2025-ci ilin fevralından etibarən Rusiyanın danışıqlara daha çox maraq göstərdiyini düşünənlərin payı 24 faiz bəndi artıb, təşəbbüsü Ukrayna tərəfində görənlərin payı isə 8 faiz bəndi azalıb.

Bu rəqəmlər tərəflərin faktiki diplomatik niyyətlərini deyil, Rusiya respondentlərinin həmin niyyətləri necə qavradığını göstərir.

Donald Trampın roluna münasibət

Sorğuda ABŞ prezidenti Donald Trampın Rusiya–Ukrayna münaqişəsinin həllində oynaya biləcəyi rola münasibət də öyrənilib. Respondentlərin 30%-i Trampın Rusiya və Ukrayna arasındakı münaqişəni həll etməyə çalışdığını düşünür. 54%-i isə bunun əksini düşünür. 29 yaşadək respondentlər Trampın sülhün

əldə olunmasında rol oynamaq istədiyinə daha çox inanırlar. 60 yaşdan yuxarı respondentlər arasında isə onun münaqişənin həllinə real şəkildə çalışmadığını düşünənlərin payı daha yüksəkdir. Trampın münaqişənin həllinə çalışdığını düşünənlər arasında varlılar, ali təhsillilər, XHƏ-ni uğurlu hesab edənlər, Telegram və YouTube istifadəçiləri və çap mətbuatı auditoriyası daha çoxdur. Onun niyyətlərinə şübhə ilə yanaşanlar isə daha çox ali təhsili olmayan respondentlər və televiziya auditoriyasıdır. Respondentlərin demək olar ki, üçdə ikisi Tramp tərəfindən təklif edilə biləcək şərtlərin Rusiya üçün sərfəli olmayacağını düşünür. Yalnız 20% belə şərtlərin potensial olaraq Rusiya üçün əlverişli ola biləcəyini hesab edir. Kişilər və yaşlı respondentlər bu şərtlərin Rusiya üçün sərfəli olacağına daha çox şübhə edirlər. 29 yaşadək gənclər və YouTube istifadəçiləri isə daha optimist mövqe nümayiş etdirirlər. XHƏ-ni uğurlu hesab edən respondentlər arasında da Trampın təklif edə biləcəyi şərtlərin Rusiya üçün sərfəli olmayacağını düşünənlərin payı daha yüksəkdir.

İstanbul danışıqlarına münasibət

İstanbulda aparılan danışıqlar Rusiya ictimaiyyətində geniş şəkildə tanınır. Respondentlərin 82%-i İstanbul danışıqları haqqında məlumatlı olduğunu bildirib. Daha 7%-i danışıqlar haqqında müəyyən məlumat eşitdiyini qeyd edib. 11%-i isə bu hadisələrdən xəbərsiz olduğunu və ya suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini bildirib. Məlumatlılıq kişilər, 45 yaşdan yuxarı respondentlər, varlılar, ali təhsillilər və böyük və orta şəhərlərin sakinləri arasında daha yüksəkdir. İnternet mediası, televiziya, Telegram və YouTube istifadəçiləri də danışıqlar haqqında daha yüksək məlumatlılıq nümayiş etdirirlər. Respondentlərin təxminən dörddə üçü İstanbul danışıqlarının inkişafını izlədiyini

bildirib. Təxminən dörddə biri isə danışıqları izləməyib. Maraq kişilər, 45 yaşdan yuxarı respondentlər, Telegram və YouTube istifadəçiləri, eləcə də çap mətbuatı auditoriyası arasında daha yüksəkdir.

İstanbul danışıqlarında tərəflərin niyyətlərinin qavranılması

Respondentlərin 73%-i Rusiya tərəfinin İstanbul danışıqlarında sülh müqaviləsi bağlamağa çalışdığını düşünür. 22%-i isə bunun əksini düşünür. Qadınlar və yaşlı respondentlər Rusiyanın sülhə can atdığı fikrini daha çox ifadə edirlər. Kişilər və 44 yaşadək respondentlər arasında isə bu məsələyə skeptik yanaşanların payı daha yüksəkdir. Rusiyanın razılaşmaya çalışdığını daha çox kasıb respondentlər, ali təhsili olmayanlar, kiçik şəhər və kənd sakinləri, televiziya, radio və çap mətbuatı auditoriyası, eləcə də öz sosial ətrafına etibar edənlər düşünür. Əks mövqeni varlılar, ali təhsillilər, böyük və orta şəhərlərin sakinləri, Telegram və YouTube istifadəçiləri daha çox ifadə edirlər. Ukrayna tərəfinə münasibətdə isə tam fərqli mənzərə yaranır. Respondentlərin 81%-i Ukraynanın İstanbul danışıqları zamanı sülh müqaviləsi bağlamağa çalışmadığını düşünür. Yalnız 15%-i Ukraynanın sülhə maraqlı olduğu qənaətindədir. 29 yaşadək gənclər Ukraynanın sülhə maraqlı olduğunu digər yaş qrupları ilə müqayisədə daha çox düşünürlər. Ukraynanın sülhə can atdığını düşünənlər Telegram və YouTube istifadəçiləri arasında daha çoxdur. Əks mövqe isə maddi vəziyyəti zəif olanlar, ali təhsili olmayanlar, kiçik şəhər və kənd sakinləri, televiziya, radio və çap mətbuatı auditoriyası arasında daha geniş yayılıb. Burada da rəqəmlər

tərəflərin obyektiv diplomatik niyyətlərini deyil, Rusiya cəmiyyətində həmin niyyətlərin necə qəbul edildiyini göstərir.

Rusiya cəmiyyətinin arzu etdiyi sülh şərtləri

Respondentlərdən sülh müqaviləsinin hansı şərtlərlə bağlanmasını arzuladıqları da soruşulub. Sorğu iştirakçılarının təxminən dörddə biri — 24%-i — arzuolunan sülh şərtlərini konkretləşdirməkdə çətinlik çəkib. Ən çox göstərilən şərt respondentlərin 19%-nin qeyd etdiyi qondarma Donetsk və Luqansk "xalq respublikaları"nın Rusiya ərazisi kimi tanınması olub. Respondentlərin 15%-i Xerson və Zaporojye vilayətlərinin Rusiya ərazisi kimi tanınmasını, eyni faiz isə atəşkəsi qeyd edib. 13% Ukraynanın NATO-ya üzv olmaqdan imtinasını, 10% isə "denasifikasiya"nı arzuolunan sülh şərti kimi göstərib. Digər Ukrayna ərazilərinin Rusiyaya birləşdirilməsi və Ukraynanın kapitulyasiyası variantlarının hər biri 8% tərəfindən qeyd edilib.Sülhün bərqərar olması və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi variantlarının hər biri 6%, Krımın Rusiya ərazisi kimi tanınması və Ukraynada hakimiyyət dəyişikliyi variantlarının hər biri isə 5% tərəfindən göstərilib. Digər variantlar daha az respondent tərəfindən qeyd olunub. Kişilər Xerson və Zaporojye vilayətlərinin tanınmasını və digər Ukrayna regionlarının Rusiyaya verilməsini daha çox qeyd edirlər. 29 yaşadək respondentlər arasında atəşkəsə üstünlük verənlərin payı daha yüksəkdir. 30–44 yaşlı respondentlər daha çox Donetsk "xalq respublikası"nın tanınmasını və Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtinasını qeyd edirlər. 60 yaşdan yuxarı respondentlər Ukraynanın kapitulyasiyası variantını digər yaş qrupları ilə müqayisədə daha çox dəstəkləyirlər. Ali təhsili olmayan

respondentlər daha çox ümumi şəkildə sülhün bərqərar edilməsindən danışırlar. Ali təhsilli və varlı respondentlər arasında isə yeni regionların tanınması və Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtinasını qeyd edənlərin payı daha yüksəkdir.

Qəbuledilməz və ehtimal olunan sülh şərtləri

Respondentlərin 44%-i hansı sülh şərtlərini qəbuledilməz hesab etdiyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkib.

Digər respondentlər arasında ən çox göstərilən variantlar Donetsk və Luqansk "xalq respublikaları"nın Rusiyanın bir hissəsi kimi tanınması — 11%, atəşkəs — 10%, Xerson və Zaporojye vilayətlərinin tanınması — 8%, Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtinası — 7%, "denasifikasiya" — 6% və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi — 5% olub.

Respondentlərin 6%-i ümumilikdə təqdim edilən şərtlərlə razılaşmanı qəbuledilməz hesab etdiyini bildirib. Kişilər yeni regionların tanınması və "denasifikasiya" məsələsini daha çox qeyd edirlər. 29 yaşadək respondentlər atəşkəs və Donetsk və Luqansk "xalq respublikaları"nın tanınmasını, 30–44 yaşlılar isə Xerson və Zaporojye vilayətlərinin tanınmasını daha çox qeyd edirlər. 60 yaşdan yuxarı respondentlər arasında ümumilikdə sülhün yaradılmasının vacibliyini qeyd edənlərin payı daha yüksəkdir. Ehtimal olunan sülh şərtlərinə gəldikdə isə qeyri-müəyyənlik daha böyükdür. Respondentlərin 47%-i ən ehtimal olunan sülh şərtlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkib. Ən çox göstərilən ehtimal olunan şərtlər Donetsk və Luqansk "xalq respublikaları"nın Rusiyanın bir hissəsi kimi tanınması — 13%, Xerson və Zaporojye vilayətlərinin tanınması — 10%, Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtinası — 7%, sərhədlərin

müəyyənləşdirilməsi — 6%, “denasifikasiya”, atəşkəs və digər ərazilərin Rusiyaya birləşdirilməsi — hər biri 5% olub. Kişilər sülh müqaviləsinin ümumiyyətlə mümkün olmayacağını daha çox bildirirlər. 30–44 yaşlı respondentlər Donetsk, Luqansk, Xerson və Zaporojye ilə bağlı şərtləri daha çox qeyd edirlər. 45–59 yaşlı respondentlər arasında sülh müqaviləsinin mümkün olmadığını düşünənlərin payı daha yüksəkdir. Ali təhsilli və varlı respondentlər yeni ərazilərin tanınmasını və Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtinasını daha çox qeyd edirlər. XHƏ-ni uğursuz hesab edənlər isə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi və ya ümumiyyətlə razılaşmanın mümkünsüzlüyü variantlarını daha çox göstərirlər.

Sülh üçün məcburi hesab edilən şərtlər

Sorğunun mühüm hissələrindən biri respondentlərin hansı şərtləri sülh müqaviləsi üçün məcburi hesab etdiyini müəyyənləşdirir. Respondentlərin 78%-i Donetsk və Luqansk “xalq respublikaları”nın Rusiyanın bir hissəsi kimi tanınmasını məcburi şərt hesab edib. 73% Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtina etməsini, 72% Ukraynada yeni seçkilərin keçirilməsini, 67% Xerson və Zaporojye vilayətlərinin Rusiya ərazisi kimi tanınmasını, 64% Rusiyaya qarşı sanksiyaların ləğv edilməsini, 59% Ukrayna Silahlı Qüvvələrinin sayının azaldılmasını, 50% isə Ukraynanın digər ərazilərinin də Rusiyaya birləşdirilməsini məcburi sülh şərti hesab edib. Əksinə, respondentlərin əksəriyyəti Ukraynaya ərazi qaytarılmasını məcburi sülh şərti hesab etmir. 72% Ukraynaya bəzi ərazilərin qaytarılmasını, 78% isə bütün ərazilərin 1991-ci il sərhədləri daxilində Ukraynaya qaytarılmasını sülh müqaviləsi üçün məcburi şərt hesab etməyib. Beləliklə, Ukraynanın 1991-ci il sərhədlərinin tam bərpası və hətta

müəyyən ərazilərin Ukraynaya qaytarılması sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti tərəfindən sülh üçün zəruri şərt kimi qəbul edilmir. Qadınlar yeni seçkilərin keçirilməsi kimi institusional həlləri daha çox dəstəkləyirlər. Kişilər isə Ukraynaya ərazi güzəştləri məsələsində daha sərt mövqe nümayiş etdirirlər. Yeni regionların Rusiya ərazisi kimi tanınması, Ukraynanın NATO üzvlüyündən imtinası və ərazilərin Ukraynaya qaytarılmaması mövqeyi yaşlı respondentlər, kiçik yaşayış məntəqələrinin sakinləri, kasıblar və ali təhsili olmayanlar arasında daha yüksək dəstəyə malikdir. Gənclər, varlılar və ali təhsilli respondentlər isə kompromis variantlarına nisbətən daha açıqdırlar. Onlar yeni regionların tanınmasını və NATO-dan imtinanı daha az hallarda məcburi şərt hesab edir və müəyyən ərazilərin Ukraynaya qaytarılması ehtimalını daha çox qəbul edirlər.

İnformasiya mənbələri və siyasi mövqelər

Sorğunun nəticələrində informasiya mənbələri ilə respondentlərin müharibəyə münasibəti arasında diqqətəlayiq fərqlər görünür. Ən geniş istifadə olunan informasiya mənbələri internet media saytları və televiziyadır. Respondentlərin 56%-i internet media saytlarından, 55%-i isə televiziyadan məlumat aldığını bildirib. Telegram kanalları 25% göstərici ilə üçüncü yerdədir. Sosial ətraf və çap mətbuatı isə hər biri 10% təşkil edir. İnternet saytlarından daha çox 18–29 və 45–59 yaşlı respondentlər, varlılar və ali təhsillilər istifadə edirlər. Televiziyaya isə kiçik şəhər və kənd sakinləri, qadınlar, 45 yaşdan yuxarı respondentlər, maddi vəziyyəti zəif olanlar və ali təhsili olmayanlar daha çox üstünlük verirlər. Telegram kanallarından istifadə 44 yaşadək respondentlər, böyük şəhər sakinləri, varlılar və ali təhsillilər

arasında daha geniş yayılıb. Bu fərqlər əvvəlki göstəricilərlə birlikdə nəzərdən keçirildikdə informasiya mənbəyi ilə müharibəyə münasibət arasında müəyyən əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Ənənəvi mediaya, xüsusilə televiziyaya üstünlük verənlər rəsmi mövqelərlə üst-üstə düşən qiymətləndirmələri daha çox ifadə edirlər. İnternet mediası, Telegram və xüsusilə YouTube istifadəçiləri arasında isə alternativ və daha skeptik mövqelərə daha çox rast gəlinir. Bununla belə, bu göstəricilər səbəb-nəticə əlaqəsini sübut etmir. Televiziyanın müəyyən siyasi mövqeni yaratdığını və ya həmin mövqeyə əvvəlcədən sahib olan insanların televiziyanı daha çox seçdiyini yalnız bu sorğu əsasında müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Rusiya gənclərinin Ukrayna müharibəsinə münasibəti

Rusiya cəmiyyətində müharibəyə münasibətin nəsillər üzrə fərqlənməsi ayrıca diqqət tələb edir. 2023-cü ildə Nijni Novqorod Dövlət Linqvistik Universitetinin "Dünya və regional sosial-siyasi proseslərin öyrənilməsi" laboratoriyası tərəfindən tələbələr arasında keçirilmiş sorğunun nəticələri 2024-cü ildə nəşr olunmuş monoqrafiyada təqdim edilib. Araşdırma gənclərin müharibəyə münasibətində dini mənsubiyyət, cins və maddi vəziyyət kimi sosial göstəricilər üzrə nəzərəçarpan fərqlərin olduğunu göstərir. Dindar olduğunu bildirən gənclərin 43,2%-i Ukraynada hərbi əməliyyatları dəstəklədiyini bildirib. Ateist respondentlər arasında isə bu göstərici 23,7% olub. Beləliklə, sorğuda dindar respondentlər arasında hərbi əməliyyatlara dəstək ateistlərlə müqayisədə təxminən iki dəfə yüksək olub. Bu nəticə həmin seçmə daxilində dini kimliklə müharibəyə münasibət arasında

nəzərəçarpan əlaqənin olduğunu göstərir. Gender fərqi də aydın şəkildə görünür. Oğlan tələbələrin 42,5%-i hərbi əməliyyatları dəstəklədiyini bildirib. Qız tələbələr arasında isə bu göstərici 27,4% təşkil edib. Beləliklə, sorğuda iştirak edən gənc kişilər arasında müharibəyə dəstək qadınlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olub. Maddi vəziyyətə görə də böyük fərq müşahidə edilib. Yaxşı və orta maddi vəziyyətə malik gənclərin 37,1%-i müharibəni dəstəkləyib. Aşağı gəlirli gənclər arasında isə bu göstərici cəmi 14,5% təşkil edib. Bu nəticə həmin tələbə seçməsində maddi vəziyyətlə dövlətin hərbi siyasətinə münasibət arasında da əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Sorğuda gənclərin müxtəlif ictimai institutlara etimadı da ölçülüb. Ən yüksək etimad göstəricisi — 91,6% — xeyriyyə və qeyri-kommersiya təşkilatlarına aid olub. Araşdırmada gənclər arasında ən yüksək etimada malik institutların məhz bu təşkilatlar olduğu göstərilir. Ən aşağı etimad göstəricisi isə Kilsəyə aid olub. Bu nəticə xüsusilə maraqlıdır. Bir tərəfdən, özünü dindar hesab edən tələbələr arasında müharibəyə dəstək ateistlərlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Digər tərəfdən isə Kilsə gənclər arasında ən aşağı institusional etimada malik qurum kimi göstərilir. Bu iki göstərici dini kimliklə dini instituta etimadın eyni anlayış olmadığını göstərir. İnsan özünü dindar hesab edə, lakin institusional Kilsəyə aşağı etimad göstərə bilər.

Müharibə yorğunluğu və siyasi loyallığın paralel mövcudluğu

Russian Field məlumatları əvvəlki Levada göstəriciləri ilə birlikdə nəzərdən keçirildikdə Rusiya ictimai rəyində mühüm bir xüsusiyyət daha aydın görünür: dövlətə və ordunun fəaliyyətinə ümumi loyallıqla müharibənin başa çatmasını istəmək bir-birini

istisna etmir. Respondentlərin əhəmiyyətli hissəsi XHƏ-nin uğurlu getdiyini düşünür. Eyni zamanda, sülh danışıqlarının tərəfdarlarının sayı hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin sayından çoxdur. Daha diqqətçəkən göstərici isə respondentlərin 82%-nin Vladimir Putinin hipotetik sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirməsidir. Bundan başqa, 58%-in ilkin şərt olmadan atəşkəsə razı olduğunu bildirməsi Rusiya cəmiyyətində sülh variantının geniş sosial qəbul imkanına malik olduğunu göstərir. Lakin bu, respondentlərin istənilən şərtlərlə sülhə hazır olduğu mənasına gəlmir. Sülh müqaviləsinin konkret şərtləri soruşulduqda ərazi, NATO üzvlüyü, sanksiyalar və Ukraynanın gələcək hərbi-siyasi statusu ilə bağlı daha sərt mövqelər ortaya çıxır. Beləliklə, Rusiya ictimai rəyində eyni zamanda üç tendensiya müşahidə olunur: hərbi əməliyyatların müəyyən dərəcədə uğurlu getdiyinə inam, müharibənin başa çatmasına artan maraq və sülhün Rusiyanın maraqlarına uyğun hesab edilən şərtlərlə əldə olunması tələbi. Bu vəziyyət Kremlin uzunmüddətli strategiyası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rusiya rəhbərliyi üçün əsas məsələ yalnız müharibəyə dəstəyin səviyyəsini qorumaq deyil, eyni zamanda mümkün sülh qərarını cəmiyyətə qəbul etdirə biləcək siyasi legitimliyi saxlamaqdır. Sorğuda respondentlərin 82%-nin prezidentin sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirməsi bu baxımdan mühüm göstəricidir. Bu nəticə, ən azı sorğunun keçirildiyi dövrdə, Rusiya rəhbərliyinin müharibəni davam etdirmək qədər onun dayandırılması qərarını da geniş ictimaiyyətə qəbul etdirmək imkanının ola biləcəyini göstərir. Eyni zamanda, müharibənin uzunmüddətli xarakter alması və respondentlərin əksəriyyətinin onun yaxın gələcəkdə başa çatacağını gözləməməsi cəmiyyətdə müharibənin artıq qısamüddətli fövqəladə hadisədən daha çox uzunmüddətli siyasi və sosial reallıq kimi qəbul edilməyə başladığını göstərir. Bu isə

əvvəlki bölmələrdə nəzərdən keçirilən sıxışdırma müharibəsinin sosial ölçüsünü tamamlayır. Uzunmüddətli qarşıdurmada dövlət yalnız canlı qüvvəni, texnikanı və sursatı deyil, ictimai səbr və siyasi legitimlik ehtiyatını da idarə etməlidir. Məhz buna görə Rusiya–Ukrayna müharibəsində zaman amili yalnız cəbhədə və iqtisadiyyatda deyil, ictimai şüurda da fəaliyyət göstərir. Müharibənin nə qədər davam edə biləcəyi sualının cavabı hərbi-sənaye istehsalı və səfərbərlik imkanları ilə yanaşı, cəmiyyətin müharibəni nə qədər qəbul etməyə hazır olmasından və hansı şərtlərlə onun başa çatmasını məqbul hesab etməsindən də asılıdır. 2026-cı ildə Rusiya cəmiyyətinin Ukrayna müharibəsinə münasibəti: sülh tələbi, hərbi dəstək və uzunmüddətli müharibə yorğunluğu 2024 və 2025-ci illərə dair ictimai rəy sorğuları Rusiya cəmiyyətində ilk baxışdan ziddiyyətli görünən mühüm bir xüsusiyyəti üzə çıxarırdı: Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətinə ümumi dəstək yüksək olaraq qalmasına baxmayaraq, respondentlərin əhəmiyyətli və bəzi dövrlərdə artıq çoxluq təşkil edən hissəsi hərbi əməliyyatların davam etdirilməsindən daha çox sülh danışıqlarına keçidi dəstəkləyirdi. 2026-cı ildə aparılan sorğular bu tendensiyanın təsadüfi və qısamüddətli olmadığını göstərir. Əksinə, müharibənin beşinci təqvim ilinə daxil olması ilə Rusiya ictimai rəyində daha mürəkkəb bir model formalaşıb. Cəmiyyətin böyük hissəsi ordunun fəaliyyətini dəstəkləməyə davam edir, lakin eyni zamanda müharibənin danışıqlar vasitəsilə başa çatdırılmasını istəyənlərin sayı yüksək olaraq qalır. Bununla yanaşı, 2026-cı ilin öz daxilində də ictimai əhval-ruhiyyə sabit olmayıb. İlin əvvəlində və xüsusilə fevral–mart aylarında sülh danışıqlarına keçid istəyinin yüksəldiyi görünür. Yaz və yayın sonrakı mərhələsində isə danışıqlara dəstək hələ çoxluq təşkil etsə də, müəyyən qədər aşağı düşmüş, hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini

istəyənlərin payı yenidən artmağa başlamışdır. Bu dinamika Rusiya cəmiyyətində nə tam miqyaslı antimüharibə mövqeyinin, nə də müharibənin qeyri-məhdud davam etdirilməsinə yekdil dəstəyin mövcud olduğunu göstərir. Daha çox dövlətə və orduya ümumi loyallığın, müharibənin nəticələrinə dair nikbinliyin, sülh arzusunun və eyni zamanda sülhün hansı şərtlərlə əldə edilməli olduğuna dair sərt mövqelərin bir-birinə qarışdığı mürəkkəb ictimai mənzərə ortaya çıxır.

2026-cı ilin əvvəli: müharibəyə marağın azalması

2026-cı ilin yanvarında Levada Mərkəzinin məlumatları Ukrayna müharibəsinə diqqətin sorğuların aparıldığı dövr üzrə aşağı səviyyələrdən birinə endiyini göstərirdi. Ukrayna ətrafındakı hadisələri diqqətlə izləyənlərin payı respondentlərin yarısından az idi. Bu, müharibənin Rusiya cəmiyyəti üçün əhəmiyyətini itirməsi mənasına gəlmirdi. Daha çox uzunmüddətli müharibənin gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq informasiya marağının əvvəlki fövqəladə səviyyədən aşağı düşməsi kimi qiymətləndirilə bilər. 2022-ci ildə genişmiqyaslı müharibənin başlanması Rusiya cəmiyyətində böyük informasiya şoku yaratmışdı. Səfərbərlik, sanksiyalar, cəbhədəki dəyişikliklər və beynəlxalq qarşıdurmanın genişlənməsi müharibəni gündəlik informasiya gündəminin mərkəzinə yerləşdirmişdi. Lakin qarşıdurma uzandıqca onun “fövqəladə hadisə” xüsusiyyəti müəyyən mənada zəifləyərək uzunmüddətli siyasi və sosial reallığa çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, ordunun fəaliyyətinə dəstək yüksək olaraq qalırdı. Eyni zamanda respondentlərin əksəriyyəti artıq sülh danışıqlarına keçidin zəruri olduğunu

düşünürdü. Yanvar sorğusunun başqa mühüm nəticəsi müharibənin müddətinə dair gözləntilərlə bağlı idi. Respondentlərin əksəriyyəti müharibənin tezliklə başa çatacağını gözləmirdi və yalnız təxminən üçdə biri hərbi əməliyyatların bir il ərzində sona çatacağını düşünürdü. Eyni zamanda, respondentlərin təxminən dörddə üçü müharibənin nəticədə Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatacağını düşünürdü. Beləliklə, maraqlı psixoloji kombinasiya meydana çıxırdı: cəmiyyətin böyük hissəsi müharibənin uzun sürəcəyini düşünür, eyni zamanda son nəticənin Rusiya üçün uğurlu olacağına inanır və bununla paralel olaraq danışıqlara keçidi arzulayırdı. Bu üç mövqenin eyni zamanda mövcudluğu Rusiya ictimai rəyinin sadəcə "müharibə tərəfdarı" və "müharibə əleyhdarı" kateqoriyalarına bölünməsinin nə qədər qeyri-dəqiq olduğunu göstərir.

Fevral 2026: danışıqlara dəstəyin maksimum səviyyəyə yüksəlməsi

2026-cı ilin fevralında bu tendensiya daha da gücləndi. Levada Mərkəzinin məlumatına görə, respondentlərin 67%-i artıq sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarı idi. Bu, həmin göstəricinin müşahidə dövründəki ən yüksək səviyyələrindən biri idi. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı isə 24%-ə qədər enmişdi və Levada-nın həmin göstərici üzrə müşahidələrinin minimum səviyyəsinə çatmışdı. Bu nəticə 2024-cü ilin iyulunda müşahidə edilən vəziyyətdən daha irəli mərhələni göstərirdi. 2024-cü ilin iyulunda sülh danışıqlarını dəstəkləyənlərin payı 58%, hərbi əməliyyatların davamını istəyənlərin payı isə 34% idi. 2026-cı ilin fevralında iki mövqe arasındakı fərq artıq 43 faiz bəndinə çatmışdı. Lakin burada yenə

mühüm fərqi nəzərə almaq lazımdır: sülh danışıqlarını dəstəkləmək Rusiya ordusunun fəaliyyətini rədd etmək mənasına gəlmirdi. Respondentlərin əhəmiyyətli hissəsi eyni zamanda həm Rusiya ordusunu dəstəkləyə, həm Rusiyanın öz məqsədlərinə çatmasını arzulaya, həm də müharibənin danışıqlar vasitəsilə başa çatmasını istəyə bilərdi. Fevral sorğusunda sosial-demoqrafik fərqlər də əvvəlki illərdə müşahidə olunan tendensiyanı davam etdirirdi. Danışıqları qadınların 73%-i, 25 yaşadək gənclərin isə 79%-i dəstəkləyirdi. Maddi vəziyyəti daha zəif respondentlər, kənd sakinləri, ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini düşünənlər, Vladimir Putinin fəaliyyətini təsdiqləməyənlər və YouTube-dan informasiya alanlar arasında da danışıqlara dəstək ümumi orta göstəricidən yüksək idi. Bu mənada 2026-cı ildə də əvvəlki illərdə gördüyümüz sosial bölünmə davam edirdi: qadınlar və gənclər daha çox danışıqlara, kişilər və yaşlı respondentlər isə hərbi əməliyyatların davamına meylli idilər.

Mart 2026: sülh istəyinin səbəbləri

Mart ayında danışıqlara yüksək dəstək davam etdi. Levada Mərkəzinin sorğusunda respondentlərin 64%-i sülh danışıqlarına keçidin tərəfdarı olduğunu bildirdi. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı isə yenə 24% səviyyəsində qaldı. Mart sorğusunun xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, respondentlərdən yalnız hansı variantı seçdikləri deyil, nəyə görə həmin mövqeni seçdikləri də soruşulmuşdu. Sülh danışıqlarının tərəfdarları arasında ən geniş yayılmış səbəb insan itkiləri idi. Danışıqları istəyənlərin 43%-i öz mövqeyini çoxlu insanın həlak olması və böyük itkilərlə əsaslandırırdı. 22% müharibənin heç kimə lazım olmadığını və insanların müharibədən yorulduğunu,

17% insanların sülh istədiyini, 11% isə müharibənin həddindən artıq uzandığını bildirirdi. Bu cavablar mühüm sosial-psixoloji dəyişikliyi göstərir. Sülh istəyinin motivasiyası yalnız siyasi kompromis və ya geosiyasi hesablamalardan qaynaqlanmırdı. İnsan itkisi, müharibənin uzanması və gündəlik həyatda yaranan yorğunluq ictimai mövqenin formalaşmasında getdikcə daha mühüm rol oynayırdı. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyən respondentlərin arqumentləri isə fərqli idi. Onların 36%-i başlanmış işin "sona qədər aparılmasının" vacibliyini bildirirdi. 23% sülh danışıqlarını faydasız hesab edir, 21% qələbənin əldə edilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. 17% isə Rusiya rəsmi diskursunda istifadə edilən "faşizm" və "nasizmin aradan qaldırılması" arqumentinə müraciət edirdi. Beləliklə, Rusiya cəmiyyətində iki fərqli məntiq formalaşırdı. Birinci qrup üçün əsas məsələ müharibənin insan və sosial qiymətinin artması idi. İkinci qrup isə artıq çəkilmiş xərclərin nəticəsiz qalmamasını, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin tamamlanmasını və danışıqların Rusiyanın maraqlarına uyğun nəticə verməyəcəyi ehtimalını ön plana çəkirdi.

Orduya dəstək və sülh tələbinin paralel mövcudluğu

Mart ayında Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Ukraynadakı fəaliyyətini dəstəkləyənlərin payı 72% idi. Ordunun fəaliyyətini dəstəkləməyənlərin payı isə 17% təşkil edirdi. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz kimi, respondentlərin 64%-i sülh danışıqlarına keçidi istəyirdi. Bu iki rəqəm Rusiya ictimai rəyinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən birini açıq şəkildə göstərir: orduya dəstək müharibənin davam etdirilməsinə dəstək demək deyil. Respondent Rusiya ordusunu dəstəkləyə, onun məğlub olmasını

istəməyə, ölkəsinin təhlükəsizlik və siyasi maraqlarını müdafiə etdiyini düşünməyə və eyni zamanda müharibənin mümkün qədər tez danışıqlar vasitəsilə başa çatmasını arzulaya bilər. Bu fərq nəzərə alınmadıqda Rusiya ictimai rəyinə dair iki ziddiyyətli və eyni dərəcədə natamam nəticəyə gəlmək mümkündür. Yalnız ordunun fəaliyyətinə verilən dəstəyə baxdıqda Rusiya cəmiyyətinin böyük əksəriyyətinin müharibənin qeyri-məhdud davamını istədiyi təsəvvürü yarana bilər. Yalnız sülh danışıqlarına verilən dəstəyə baxdıqda isə cəmiyyətin böyük əksəriyyətinin Kremlin müharibə siyasətinə qarşı olduğu qənaəti yarana bilər. Sorğular isə bu iki nəticənin də reallığı tam əks etdirmədiyini göstərir.

Aprel–may: müəyyən sərtləşmənin başlanması

2026-cı ilin yazında ictimai əhval-ruhiyyədə müəyyən dəyişiklik meydana çıxdı. Apreldə sülh danışıqlarını dəstəkləyənlər yenə çoxluq təşkil etsə də, martdan sonra hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı tədricən artmağa başladı. May ayında danışıqlara keçidi istəyənlərin payı təxminən 60%-ə düşdü. Hərbi əməliyyatların davamını dəstəkləyənlərin payı isə 30%-ə yüksəldi. Beləliklə, mart–may dövründə hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı 24%-dən 30%-ə, yəni 6 faiz bəndi yüksəlmişdi. Bu dəyişiklik sülh istəyinin yox olması demək deyildi. Danışıqları dəstəkləyənlər yenə də hərbi əməliyyatların davamını istəyənlərdən təxminən iki dəfə çox idi. Lakin fevral–mart aylarında müşahidə edilən kəskin "danışıqlara üstünlük" nisbəti müəyyən qədər yumşalmağa başlamışdı. May ayında qadınların 65%-i, 25 yaşadək gənclərin isə 78%-i danışıqları

dəstəkləyirdi. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini kişilərin 37%-i, 55 yaşdan yuxarı respondentlərin 40%-i dəstəkləyirdi. Moskva sakinləri arasında əməliyyatların davamını istəyənlərin payının 53%-ə çatması ayrıca diqqət çəkirdi. İnformasiya mənbələri üzrə fərq də qorunurdu. YouTube istifadəçiləri arasında sülh danışıqlarına dəstək 76% olduğu halda, televiziyadan məlumat alan respondentlər arasında hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinə dəstək daha yüksək idi.

NATO ilə birbaşa qarşıdurma qorxusu

May sorğusunun başqa mühüm tərəfi müharibənin Rusiya ilə NATO arasında birbaşa hərbi qarşıdurmaya çevrilməsi ehtimalına münasibətlə bağlı idi. Respondentlərin 54%-i Ukraynadakı vəziyyətin Rusiya ilə NATO ölkələri arasında silahlı münaqişəyə çevrilə biləcəyini düşünürdü. Bunun mümkün olmadığını düşünənlərin payı 31% idi. Bu göstərici Rusiya ictimai rəyində müharibənin yalnız Ukrayna ilə məhdudlaşmayan daha geniş geosiyasi qarşıdurma kimi qəbul edilməsinin də müəyyən sosial bazaya malik olduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, NATO ilə birbaşa qarşıdurma ehtimalını daha yüksək hesab edənlər arasında ali təhsillilər, maddi vəziyyəti daha zəif respondentlər, ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini düşünənlər və Putinin fəaliyyətini təsdiqləməyənlər də yer alırdı. Beləliklə, genişmiqyaslı eskalasiya qorxusu yalnız hökumətyönümlü və ya hərbi əməliyyatların davamını dəstəkləyən respondentlərlə məhdudlaşmırdı.

İyun: yenidən danışıqlara dönüş

İyun ayında ictimai əhval-ruhiyyə yenidən müəyyən qədər dəyişdi. Sülh danışıqlarına keçidi dəstəkləyənlərin payı 64%-ə yüksəldi. Bu, may ayı ilə müqayisədə 4 faiz bəndi artım idi. Hərbi

əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı 29% təşkil edirdi. Eyni zamanda ordunun fəaliyyətinə ümumi dəstək 67% idi. Ordunun fəaliyyətini dəstəkləməyənlərin payı isə 24%-ə yüksəlmişdi. Sosial fərqlər yenə əvvəlki strukturu təkrarlayırdı. Qadınların 68%-i, 25 yaşadək gənclərin 78%-i, maddi vəziyyəti zəif respondentlərin 70%-i, kənd sakinlərinin 71%-i, YouTube-dan informasiya alanların isə 79%-i sülh danışıqlarını dəstəkləyirdi. Hərbi əməliyyatların davamını kişilərin 38%-i, 55 yaşdan yuxarı respondentlərin 35%-i, Moskva sakinlərinin isə 55%-i dəstəkləyirdi. Bu göstəricilər Rusiya cəmiyyətində sülh və müharibəyə münasibətin sosial-demoqrafik strukturunun artıq kifayət qədər sabitləşdiyini göstərir.

Nüvə silahına münasibət

İyun sorğusunda respondentlərdən Ukrayna münaqişəsi çərçivəsində nüvə silahının istifadəsinə münasibətləri də soruşulmuşdu. Respondentlərin 60%-i nüvə silahından istifadənin əsaslandırıla bilməyəcəyini düşünürdü. 29% isə müəyyən şəraitdə belə istifadənin əsaslandırıla biləcəyini hesab edirdi. Bu göstəricinin ən yüksək səviyyəsi 2024-cü ilin noyabrında qeydə alınmışdı — həmin vaxt nüvə silahının istifadəsini mümkün hesab edənlərin payı 39% olmuşdu. Sonradan bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdü. 2026-cı ilin iyununda nüvə silahının istifadəsini mümkün hesab edənlər arasında kişilər, 40–54 yaşlı respondentlər, ölkənin düzgün istiqamətdə getdiyini düşünənlər və televiziya auditoriyası daha çox idi. Nüvə silahından istifadənin əsaslandırıla bilməyəcəyini düşünənlər arasında isə 25 yaşadək gənclər 66%, Putinin fəaliyyətini təsdiqləməyənlər 73%, YouTube-dan informasiya alanlar isə 77% təşkil edirdi. Bu göstəricilər Rusiya cəmiyyətində sərt hərbi ritorikanın müəyyən

sosial bazaya malik olduğunu, lakin nüvə eskalasiyasının respondentlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmədiyini göstərir.

İyul 2026: sülh istəyi ilə sərt şərtlərin paradoksu

İyul sorğusu Rusiya ictimai rəyinin ən mühüm paradokslarından birini xüsusilə aydın şəkildə ortaya qoydu. Respondentlərin 62%-i sülh danışıqlarına keçidi istəyirdi. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı isə 28% idi. Eyni zamanda respondentlərin yalnız təxminən dörddə biri — 25% — sülh müqaviləsinin əldə olunması üçün Ukrayna və Qərbə güzəştə getmək ideyasını dəstəkləyirdi. Respondentlərin 56%-i isə əksinə, Ukraynaya zərbələrin gücləndirilməsini dəstəkləyirdi. Bu, ilk baxışdan ziddiyyət kimi görünə bilər: eyni cəmiyyətdə əksəriyyət həm sülh danışıqları istəyir, həm də güzəştlərə qarşı çıxaraq hərbi təzyiqin artırılmasını dəstəkləyə bilər. Əslində isə bu göstəricilər "sülh" anlayışının müxtəlif respondentlər üçün fərqli məna daşıdığını göstərir. Danışıqlara dəstək avtomatik olaraq kompromisə, ərazi güzəştlərinə və ya qarşı tərəfin şərtlərinin qəbuluna hazır olmaq demək deyil. Respondentlərin müəyyən hissəsi danışıqları Rusiyanın mövcud hərbi və siyasi mövqeyini təsbit edəcək vasitə kimi görə bilər. Başqa sözlə, onlar müharibənin başa çatmasını istəyir, lakin bunun Rusiyanın öz maraqları hesab etdiyi şərtlərlə baş verməsini gözləyirlər.

Müharibənin məsuliyyəti və informasiya mühiti

İyul sorğusunda respondentlərdən sülh razılaşmasının əldə olunmamasına görə əsas məsuliyyəti kimin daşıdığı da soruşulmuşdu. Respondentlərin 32%-i əsas məsuliyyəti Avropa İttifaqı və ya ümumilikdə Avropanın üzərinə qoyurdu. 20% Ukraynanı, 19% ABŞ-ı əsas məsul tərəf hesab edirdi. Rusiyanın məsuliyyət daşıdığını düşünənlərin payı isə 10% idi. Bu göstərici müharibəyə münasibətin informasiya mühitindən ayrı qiymətləndirilə bilməyəcəyini göstərir. Əvvəlki sorğularda da televiziya auditoriyası ilə internet, sosial şəbəkələr və YouTube auditoriyası arasında ciddi fərqlərin olduğu görünürdü. İyul ayında Rusiya ordusunun fəaliyyətinə ümumi dəstək 66% idi. Kişilər arasında bu göstərici 73%, 55 yaşdan yuxarı respondentlər arasında 75%, Moskva sakinləri arasında 74%, televiziyadan informasiya alanlar arasında isə 74% idi. 25 yaşadək gənclər arasında ordunun fəaliyyətinə dəstək 50%, YouTube-dan informasiya alanlar arasında isə cəmi 39% təşkil edirdi. Danışıqlara münasibətdə də oxşar fərq müşahidə olunurdu. Qadınların 70%-i, 25 yaşadək gənclərin 76%-i, sosial şəbəkələrdən informasiya alanların 70%-i, YouTube auditoriyasının isə 68%-i danışıqları dəstəkləyirdi. Hərbi əməliyyatların davamını kişilərin 39%-i, Moskva sakinlərinin 49%-i, televiziyadan informasiya alanların isə 35%-i istəyirdi. Beləliklə, yaş və genderlə yanaşı, informasiya mənbəyi də Rusiya cəmiyyətində müharibəyə münasibətin əsas fərqləndirici göstəricilərindən biri olaraq qalır. Avqust 2026: sülh tərəfdarları yenə çoxluqdadır, lakin fərq daralır 2026-cı ilin avqust sorğusu ilin əvvəlindən formalaşmış ümumi tendensiyanın davam etdiyini, eyni zamanda müəyyən dəyişikliklərin meydana çıxdığını

göstərdi. Sülh danışıqlarına keçidi dəstəkləyənlərin payı 59% idi. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı isə 31%-ə yüksəlmişdi. Beləliklə, fevralda danışıqları dəstəkləyənlərin payı 67% olduğu halda, avqustda bu göstərici 59%-ə enmişdi. Levada-nın öz hesablamasına görə, ilin əvvəlindən danışıqlara dəstək 8 faiz bəndi azalmışdı. Mart ayı ilə müqayisədə isə hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəyənlərin payı 7 faiz bəndi artmışdı. Buna baxmayaraq, sülh danışıqlarının tərəfdarları hələ də hərbi əməliyyatların davamını istəyənlərdən təxminən iki dəfə çox idi. Qadınların 65%-i, 24 yaşadək gənclərin 71%-i, ölkənin yanlış istiqamətdə getdiyini düşünənlərin 78%-i, YouTube-dan informasiya alanların isə 78%-i sülh danışıqlarını dəstəkləyirdi. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini kişilərin 40%-i, Moskva sakinlərinin 51%-i, ölkənin düzgün istiqamətdə getdiyini düşünənlərin 41%-i dəstəkləyirdi. Bu mənada 2026-cı ilin avqust göstəriciləri Rusiya cəmiyyətinin müəyyən dərəcədə yenidən sərtləşdiyini göstərsə də, sülh danışıqlarına üstünlük verən ümumi çoxluğun aradan qalxdığını göstərmir.

Müharibənin şəxsi həyata daxil olması

Avqust sorğusunun başqa mühüm nəticəsi müharibənin artıq respondentlərin şəxsi və ailə həyatına nə dərəcədə toxunduğu ilə bağlıdır. Respondentlərin təxminən 60%-i hərbi əməliyyatların bu və ya digər formada onların özlərinə və ya ailələrinə təsir etdiyini bildirib. Təsirin nisbətən zəif olduğunu deyənlər daha çox maddi və iqtisadi problemləri, tanışlarının həlak olmasını, dron hücumlarını və qohumluq əlaqələrinin pozulmasını qeyd ediblər. Müharibənin həyatlarına güclü təsir etdiyini bildirənlər isə ilk

növbədə yaxınlarının həlak olmasını, ailə üzvlərinin hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsini və ümumi emosional-psixoloji gərginliyi göstəriblər. Bu, müharibənin Rusiya cəmiyyətində abstrakt xarici siyasət məsələsindən tədricən daha çox şəxsi təcrübəyə çevrilməsinin göstəricisidir. 2022-ci ildə bir çox rusiyalı üçün Ukrayna müharibəsi televiziyada və internetdə izlənilən siyasi-hərbi hadisə ola bilərdisə, uzunmüddətli səfərbərlik, insan itkiləri, iqtisadi nəticələr və Rusiya ərazisinə dron hücumları müharibənin sosial coğrafiyasını genişləndirib. Bu proses uzunmüddətli perspektivdə ictimai rəy üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki müharibənin şəxsi qiyməti yüksəldikcə siyasi mövqenin formalaşmasında ideoloji arqumentlərlə yanaşı, ailə, iqtisadiyyat və şəxsi təhlükəsizlik faktorlarının çəkisi də arta bilər.

Gənclər və yaşlılar arasındakı fərq

2024–2026-cı illər üzrə müxtəlif sorğuların ən sabit nəticələrindən biri yaş qrupları arasındakı fərqdir. Gənclər, xüsusilə 25 yaşadək respondentlər, demək olar ki, bütün sorğularda sülh danışıqlarını daha yüksək səviyyədə dəstəkləyirlər. 2026-cı ilin fevralında 25 yaşadək respondentlərin 79%-i, martda 77%-i, mayda 78%-i, iyunda 78%-i, iyulda 76%-i, avqustda isə 24 yaşadək respondentlərin 71%-i danışıqlara üstünlük verirdi. Bu göstəricilər ayrı-ayrı aylarda dəyişsə də, ümumi struktur dəyişmir: gənclər sülh danışıqlarına ümumi əhalidən daha çox meyllidirlər. Yaşlı respondentlərdə isə Rusiya ordusuna dəstək və hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinə meyl daha yüksəkdir. Bunun bir neçə mümkün izahı ola bilər: istifadə olunan informasiya mənbələrinin fərqliliyi, sovet və postsovet siyasi təcrübəsinin nəsillər üzrə dəyişməsi, dövlət institutlarına münasibət və müharibənin gələcək həyat perspektivlərinə təsirinin gənclər üçün

fərqli qəbul edilməsi. Lakin sorğular bu səbəblərin hansının əsas olduğunu öz-özlüyündə sübut etmir. Onlar ilk növbədə statistik əlaqəni göstərir.

Gender fərqi

Gender üzrə fərq də eyni dərəcədə sabitdir. Qadınlar demək olar ki, bütün ölçmələrdə sülh danışıqlarına kişilərdən daha çox üstünlük verirlər. Kişilər arasında isə hərbi əməliyyatların davam etdirilməsinə dəstək daha yüksəkdir. Bu fərqin səbəbləri ayrıca sosial araşdırma tələb edir. Lakin Rusiya üzrə ictimai rəy sorğularının ardıcıl şəkildə eyni istiqaməti göstərməsi gender amilinin müharibəyə münasibətdə təsadüfi deyil, struktur xarakter daşıdığını düşünməyə əsas verir.

Televiziya və internet auditoriyası

Müharibəyə münasibətdə başqa mühüm fərqləndirici amil informasiya mənbəyidir. Televiziyadan informasiya alan respondentlər Rusiya ordusunun fəaliyyətini və hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini daha yüksək səviyyədə dəstəkləyirlər. YouTube və bəzi digər internet platformalarından məlumat alan respondentlər arasında isə danışıqlara dəstək daha yüksək, ordunun fəaliyyətinə dəstək isə daha aşağıdır. Məsələn, 2026-cı ilin iyununda YouTube auditoriyasının 79%-i danışıqları dəstəkləyirdi və 77%-i nüvə silahının istifadəsinin əsaslandırıla bilməyəcəyini düşünürdü. İyulda YouTube-dan informasiya alanlar arasında Rusiya ordusunun fəaliyyətinə dəstək 39%-ə qədər enirdi. Avqustda isə YouTube auditoriyasının 78%-i sülh danışıqlarına keçidi dəstəkləyirdi. Lakin burada səbəb-nəticə əlaqəsi qurmaq düzgün olmazdı. Alternativ informasiya

mənbələrinin insanları daha tənqidi mövqeyə gətirdiyini söyləmək mümkün olduğu kimi, artıq daha tənqidi mövqeyə malik insanların televiziyadan daha az, alternativ internet platformalarından isə daha çox istifadə etməsi də mümkündür. Sorğular yalnız bu iki dəyişən arasında güclü əlaqənin olduğunu göstərir.

Russian Field göstəriciləri və daha geniş ictimai fon

Russian Field-in əvvəlki araşdırmaları da Levada sorğularında müşahidə olunan əsas strukturun bir hissəsini təsdiqləyirdi: sülh danışıqlarına üstünlük verən respondentlərin sayı hərbi əməliyyatların davamını istəyənlərdən çox ola bilər, lakin bu, avtomatik olaraq Rusiya dövlətinin və ordusunun fəaliyyətinə qarşı mövqe demək deyil. 2025-ci ilin sonlarında Russian Field sorğusunda respondentlərin təxminən yarısı danışıqlara keçidi, 37%-i isə hərbi əməliyyatların davamını dəstəkləyirdi. 2026-cı il ərəfəsində aparılmış başqa bir Russian Field sorğusu isə cəmiyyətin gələcək gözləntilərində müharibənin nə qədər böyük yer tutduğunu göstərirdi. Respondentlərin 41%-i 2026-cı ildən əsas ümidinin müharibənin başa çatması və sülhün gəlməsi olduğunu bildirirdi. Yeni il arzuları soruşulduqda isə respondentlərin 28%-i sülh və “dinc səma” arzulayırdı. Bu nəticələr Levada göstəricilərini başqa istiqamətdən tamamlayır. Sülh tələbi yalnız “danışıqlar, yoxsa müharibənin davamı?” kimi birbaşa siyasi sualda ortaya çıxmır; respondentlərin gələcəyə dair şəxsi gözləntilərində də müharibənin sona çatması mühüm yer tutur.

2024–2026: üç illik dəyişmə

2024-cü ilin iyulunda Levada sorğusunda sülh danışıqlarına keçidi respondentlərin 58%-i, hərbi əməliyyatların davamını isə 34%-i dəstəkləyirdi. 2026-cı ilin fevralında bu nisbət 67%-ə qarşı 24% olmuşdu. Martda göstəricilər 64%-ə qarşı 24%, iyunda 64%-ə qarşı 29%, iyulda 62%-ə qarşı 28%, avqustda isə 59%-ə qarşı 31% idi. Bu dinamikanı düzxətli şəkildə "Rusiya cəmiyyəti getdikcə daha çox müharibəyə qarşı çıxır" kimi şərh etmək düzgün olmazdı. 2026-cı ilin ilk aylarında sülh danışıqlarına dəstək əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlsə də, yazdan etibarən müəyyən geriləmə müşahidə edilir. Eyni şəkildə "Rusiya cəmiyyəti yenidən müharibənin davam etdirilməsinə üstünlük verir" nəticəsi də rəqəmlərlə uyğun gəlmir. Avqustda belə danışıqları dəstəkləyənlərin sayı hərbi əməliyyatların davamını istəyənlərdən əhəmiyyətli dərəcədə çox idi. Daha doğru nəticə ondan ibarətdir ki, Rusiya ictimai rəyində sülh danışıqlarına struktur üstünlük formalaşıb, lakin bu üstünlüyün ölçüsü hərbi-siyasi vəziyyətə və informasiya mühitinə uyğun olaraq dəyişir.

Müharibə yorğunluğu, yoxsa rasional uyğunlaşma?

Bu prosesə yalnız "müharibə yorğunluğu" anlayışı ilə yanaşmaq da kifayət deyil. Yorğunluq elementi şübhəsiz mövcuddur. Mart sorğusunda respondentlərin müharibənin çox uzanmasını, insan itkilərini və sülh arzusunu birbaşa səbəb kimi göstərməsi bunu təsdiqləyir. Lakin eyni cəmiyyət ordunun fəaliyyətinə yüksək dəstək göstərir, Rusiyanın qələbəsinə inanır və bəzi hallarda Ukraynaya hərbi təzyiqin artırılmasını da dəstəkləyir. Buna görə daha uyğun izah uzunmüddətli müharibəyə sosial uyğunlaşma ilə onun başa çatmasını istəməyin paralel

mövcudluğudur. Cəmiyyət müharibənin mövcudluğunu qəbul edib, onun gündəlik həyata daxil olmasına müəyyən dərəcədə uyğunlaşıb, lakin bu, müharibənin qeyri-müəyyən müddətə davam etməsinin arzuolunan olması demək deyil. Bu nəticələrin Rusiya dövlətinin uzunmüddətli sıxışdırma strategiyası baxımından xüsusi əhəmiyyəti var. Əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi, sıxışdırma müharibəsində əsas məsələ yalnız silah, sursat, dron, tank və insan resursunun əvəz edilməsi deyil. Siyasi və ictimai dözümlülük də tükənən və yenilənməli olan strateji resursdur. 2026-cı ilin sorğuları göstərir ki, Kremlin bu baxımdan müəyyən üstünlükləri qalır. Birincisi, Rusiya ordusunun fəaliyyətinə ümumi dəstək yüksək olaraq qalır. İkincisi, respondentlərin böyük hissəsi müharibənin Rusiya üçün uğurlu nəticə ilə başa çatacağına inanmağa davam edir. Üçüncüsü, sülh istəyinin artması avtomatik şəkildə hakimiyyətə qarşı siyasi mövqeyə çevrilmir. Əvvəlki Russian Field sorğusunda respondentlərin 82%-nin prezident tərəfindən qəbul ediləcək hipotetik sülh qərarını dəstəkləyəcəyini bildirməsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu o deməkdir ki, siyasi rəhbərlik nəzəri olaraq həm müharibənin davam etdirilməsini, həm də müəyyən mərhələdə sülh qərarını öz tərəfdarlarına izah etmək üçün geniş manevr imkanına malik ola bilər. Lakin bunun əks tərəfi də mövcuddur. Əgər müharibənin şəxsi və iqtisadi qiyməti yüksələrsə, insan itkiləri daha geniş sosial təbəqələrə yayılsa və müharibənin uğurlu nəticə ilə başa çatacağına inam zəifləsə, hazırkı ictimai tarazlığın davam edəcəyinə zəmanət yoxdur.

Zaman Rusiyanın xeyrinə işləyirmi?

Bu nəticələr əvvəlki bölmədə qaldırdığımız əsas suala yenidən qayıtmağa imkan verir: zaman həqiqətən Rusiyanın xeyrinə

işləyirmi? Hərbi baxımdan Moskva zamanın özünün daha böyük insan ehtiyatlarına, hərbi-sənaye potensialına və uzunmüddətli səfərbərlik imkanlarına üstünlük verəcəyini hesab edə bilər. Lakin sosial baxımdan zaman ikitərəfli təsir göstərir. Bir tərəfdən, müharibənin uzunmüddətli reallığa çevrilməsi cəmiyyətin ona uyğunlaşmasına səbəb olur. Fövqəladə hadisə gündəlik həyata çevrildikcə siyasi sistem üçün idarə olunması müəyyən mənada asanlaşa bilər. Digər tərəfdən isə zaman insan itkilərini, iqtisadi xərcləri, ailələrin müharibə ilə birbaşa təmasını və psixoloji yorğunluğu artırır. Avqust 2026 sorğusunda respondentlərin təxminən 60%-nin müharibənin onların özlərinə və ya ailələrinə bu və ya digər şəkildə təsir etdiyini bildirməsi bu baxımdan mühüm göstəricidir. Beləliklə, zaman yalnız Ukraynanın və Qərbin dözümlülüyünü yoxlamır. O, eyni zamanda Rusiya cəmiyyətinin də dözümlülüyünü sınağa çəkir.

İctimai rəy sıxışdırma müharibəsinin görünməyən cəbhəsi kimi

2026-cı ilin sorğularından çıxan ümumi mənzərə Rusiya–Ukrayna müharibəsinin əvvəlki bölmələrdə nəzərdən keçirdiyimiz sıxışdırma xarakterini daha geniş çərçivədə anlamağa imkan verir. Sıxışdırma yalnız qarşı tərəfin ordusunu tükəndirmək deyil. Bu modeldə iqtisadiyyat, hərbi sənaye, demoqrafik ehtiyatlar, siyasi iradə və cəmiyyətin psixoloji dözümlülüyü də mübarizənin bir hissəsinə çevrilir. Rusiya rəhbərliyinin strateji hesablaması Qərbin Ukraynaya dəstəyinin və Ukrayna cəmiyyətinin müharibə yükünü daşımaq imkanının Moskvanın öz imkanlarından daha tez zəifləyəcəyi ehtimalına əsaslana bilər. Lakin eyni məntiq Rusiyanın özünə də tətbiq olunur. Əgər Rusiya uzunmüddətli

müharibədə hərbi texnikanı və şəxsi heyəti əvəz edə bilirsə, bununla yanaşı cəmiyyətin də müharibəni qəbul etməyə davam etməsini təmin etməlidir. 2026-cı ilin nəticələri bu baxımdan ikili mənzərə yaradır. Bir tərəfdən, dövlət və orduya ümumi loyallıq hələ yüksəkdir və genişmiqyaslı siyasi antimüharibə dönüşünün baş verdiyini söyləmək üçün əsas yoxdur. Digər tərəfdən, sülh danışıqlarına üstünlük artıq ayrı-ayrı aylarda meydana çıxan təsadüfi göstərici deyil. 2024, 2025 və 2026-cı illərin ardıcıl sorğuları onun Rusiya ictimai rəyinin davamlı elementinə çevrildiyini göstərir. Ən diqqətçəkən məqam isə budur ki, Rusiya cəmiyyətində "qələbə" və "sülh" anlayışları bir-birinin alternativinə çevrilməyib. Respondentlərin müəyyən hissəsi Rusiyanın qələbəsini istəyir, ordunu dəstəkləyir, ərazi və təhlükəsizlik məsələlərində güzəştə qarşı çıxır, lakin eyni zamanda danışıqların başlanmasını və müharibənin sona çatmasını istəyir. Məhz bu səbəbdən Rusiya ictimai rəyini yalnız "müharibəyə dəstək neçə faizdir?" sualı ilə ölçmək kifayət etmir. Daha mühüm sual budur: Rusiya cəmiyyəti hansı şərtlərlə müharibənin davamını, hansı şərtlərlə isə onun dayandırılmasını qəbul etməyə hazırdır? 2026-cı ilin sorğuları göstərir ki, bu sərhəd dəyişkəndir. Fevral–mart aylarında sülh danışıqlarına tələb maksimum səviyyələrə yaxınlaşmış, yazdan sonra müəyyən qədər zəifləmiş, lakin avqustda belə çoxluğun mövqeyi olaraq qalmışdır. Bu baxımdan Rusiyanın uzunmüddətli müharibə strategiyasının sosial dayağı hələ dağılmayıb, lakin dəyişməz də deyil. Müharibənin növbəti mərhələsində insan itkilərinin səviyyəsi, iqtisadi vəziyyət, cəbhədəki nəticələr, Ukrayna və Qərblə mümkün danışıqların məzmunu və dövlətin bu prosesləri ictimaiyyətə necə təqdim etməsi Rusiya cəmiyyətindəki bu mürəkkəb tarazlığın hansı istiqamətdə dəyişəcəyini müəyyənləşdirəcək. Beləliklə, əvvəlki bölmələrdə hərbi və

iqtisadi baxımdan nəzərdən keçirdiyimiz "zaman kimin xeyrinə işləyir?" sualı ictimai rəy səviyyəsində də öz aktuallığını qoruyur. Sıxışdırma müharibəsinin son nəticəsini yalnız kimin daha çox tank, dron, raket və canlı qüvvə istehsal edə bilməsi müəyyən etməyəcək. Eyni zamanda hansı siyasi sistemin və hansı cəmiyyətin müharibənin maddi, insani və psixoloji qiymətini daha uzun müddət daşıya bilməsi də həlledici olacaq. Bu mənada ictimai rəy müharibənin arxa planında duran ikinci dərəcəli faktor deyil. O, uzunmüddətli sıxışdırma müharibəsinin görünməyən cəbhələrindən biridir.

Son söz

Rusiya–Ukrayna müharibəsinə yalnız iki qonşu dövlət arasında baş verən hərbi qarşıdurma kimi baxmaq onun daha geniş siyasi və strateji mənzərəsini tam göstərmir. Müharibənin birbaşa tərəfləri Rusiya və Ukrayna olsa da, qarşıdurma Rusiya ilə Qərb, xüsusilə NATO arasında uzun illər ərzində formalaşmış təhlükəsizlik ziddiyyətləri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. NATO rəsmi olaraq müharibənin tərəfi olmadığını bildirir, lakin alyans üzvlərinin Ukraynaya silah, sursat, maliyyə, kəşfiyyat, hərbi hazırlıq və texnologiya sahəsində verdiyi dəstək müharibənin gedişində mühüm rol oynayır. Bu qarşıdurmanın kökləri 2022-ci ildən daha əvvələ gedib çıxır. Soyuq müharibədən sonra Avropanın təhlükəsizlik sisteminin dəyişməsi, NATO-nun Şərqi Avropaya doğru genişlənməsi və Ukraynanın Qərb strukturlarına yaxınlaşması Moskva ilə Qərb arasındakı ziddiyyətlərin dərinləşməsinə təsir göstərdi. Rusiya bu prosesi öz təhlükəsizliyi baxımından problem kimi qəbul edirdi. Qərb və Ukrayna isə NATO ilə yaxınlaşmanı suveren dövlətlərin öz təhlükəsizlik və xarici siyasət istiqamətlərini müəyyən etmək hüququ çərçivəsində

izah edirdi. Bununla belə, Ukraynanı yalnız Rusiya ilə Qərbin rəqabət apardığı passiv geosiyasi məkan kimi təqdim etmək düzgün olmazdı. Ukraynanın daxili siyasi prosesləri, hakimiyyət və iqtisadi elitalar arasındakı münasibətlər, o cümlədən ölkədə mühüm siyasi və iqtisadi mövqelərə malik yəhudi əsilli elita nümayəndələrinin rolu, milli kimlik məsələləri və xarici siyasət seçimləri də ölkənin inkişaf istiqamətinə təsir göstərib. 2014-cü ildən sonra Ukraynanın daxili siyasi inkişafı ilə Rusiya–Qərb təhlükəsizlik qarşıdurması getdikcə daha sıx şəkildə bir-birinə bağlandı. 2022-ci ildən sonra bu qarşıdurma yeni mərhələyə keçdi. Rusiyanın genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başlaması və ABŞ, Böyük Britaniya və digər NATO dövlətlərinin Ukraynaya geniş hərbi dəstək göstərməsi müharibənin miqyasını dəyişdirdi. Nəticədə Ukrayna cəbhəsi yalnız iki ordunun deyil, müəyyən mənada Rusiya hərbi-sənaye imkanları ilə Qərbin hərbi, texnoloji və iqtisadi imkanlarının dolayı şəkildə qarşılaşdığı meydana çevrildi. Bununla belə, NATO dövlətləri Rusiya ilə birbaşa hərbi qarşıdurmadan yayınmağa çalışdıqları üçün bu münasibəti birbaşa Rusiya–NATO müharibəsi ilə eyniləşdirmək doğru olmazdı. Bu daha geniş qarşıdurmada Böyük Britaniyanın fəaliyyəti ayrıca diqqət çəkir. London Ukraynaya ən fəal dəstək verən dövlətlərdən biri olmaqla yanaşı, hərbi hazırlıq, müdafiə sənayesi, dəniz təhlükəsizliyi və uzunmüddətli strateji əməkdaşlıq istiqamətlərində də Kiyevlə münasibətlərini genişləndirib. Interflex proqramı çərçivəsində ukraynalı hərbçilərin hazırlanması və Britaniya–Ukrayna münasibətlərinin uzunmüddətli müqavilələrlə möhkəmləndirilməsi bu siyasətin yalnız cari müharibə ilə məhdudlaşmadığını göstərir. Bu baxımdan Qara dəniz xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Britaniya ilə Ukrayna arasındakı əməkdaşlıq sənədlərində Qara və Azov dənizlərində təhlükəsizlik, naviqasiya azadlığı və hərbi-dəniz

əməkdaşlığı ayrıca yer tutur. 2025-ci ildə imzalanmış yüzillik tərəfdaşlıq sənədində müdafiə sənayesi, dəniz təhlükəsizliyi, enerji, ticarət, texnologiya və Ukraynanın NATO ilə uyğunlaşması kimi sahələrin əhatə olunması Londonun münasibətlərə uzunmüddətli perspektivdən yanaşdığını göstərir. Britaniyanın bu siyasətini yalnız iqtisadi maraqlarla izah etmək də kifayət deyil. London Rusiyanın hərbi fəaliyyətini Britaniya və Avropa təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirir və Ukraynaya dəstəyi öz təhlükəsizlik maraqlarının bir hissəsi kimi təqdim edir. Bununla yanaşı, müdafiə sənayesi, Qara dəniz, enerji, ticarət və gələcək yenidənqurma imkanları münasibətlərə əlavə strateji və iqtisadi ölçü verir. Avropada güc balansının Britaniya təhlükəsizliyinə təsiri isə daha qədim geosiyasi ənənəyə malik olsa da, bugünkü siyasət NATO, ABŞ-la münasibətlər və müasir Avropa təhlükəsizlik sisteminin mövcudluğu səbəbindən əvvəlki tarixi dövrlərlə tam eyniləşdirilə bilməz. Beləliklə, Ukrayna müharibəsində bir neçə qarşıdurma səviyyəsi üst-üstə düşür. Birinci səviyyədə Rusiya ilə Ukrayna arasında birbaşa hərbi müharibə gedir. İkinci səviyyədə Rusiya ilə NATO dövlətləri arasında daha geniş təhlükəsizlik və strateji rəqabət mövcuddur. Üçüncü səviyyədə isə ABŞ, Böyük Britaniya və ayrı-ayrı Avropa dövlətlərinin öz təhlükəsizlik, geosiyasi və iqtisadi maraqları fəaliyyət göstərir. Bu səviyyələr eyni deyil, lakin bir-birinə təsir göstərir. Kitab boyunca nəzərdən keçirilən hərbi və texnoloji dəyişikliklər də bu geniş mənzərənin tərkib hissəsidir. Ukrayna müharibəsi göstərdi ki, yeni texnologiyaların inkişafı klassik hərbi və sənaye gücünü aradan qaldırmır. Əksinə, müasir qarşıdurmada texnologiyanın imkanları istehsal, logistika, insan ehtiyatı və iqtisadi davamlılıqla birləşdikdə daha böyük strateji əhəmiyyət qazanır. Buna görə müharibənin nəticələrini yalnız cəbhədə ərazi dəyişiklikləri ilə ölçmək kifayət etmir. Nəticədə Ukrayna

müharibəsinin tarixi əhəmiyyəti yalnız hansı ərazilərin kimin nəzarətində qalacağı ilə müəyyən edilməyəcək. Müharibə Avropanın gələcək təhlükəsizlik sisteminə, Rusiya–NATO münasibətlərinə, Qara dənizdəki strateji vəziyyətə və böyük dövlətlər arasındakı rəqabətin formalarına uzunmüddətli təsir göstərə bilər. Ukrayna bu qarşıdurmanın əsas meydanına çevrilsə də, burada yaranan siyasi, hərbi və strateji dəyişikliklərin təsiri onun sərhədlərindən kənara çıxır. Bu baxımdan Ukrayna müharibəsini öyrənmək XXI əsrdə böyük güclər arasındakı qarşıdurmanın necə dəyişdiyini anlamaq baxımından da əhəmiyyətlidir.

Bu müharibə təkcə ərazi uğrunda deyil, tarix və gələcək uğrunda aparılan mübarizədir.

Rusiya–Ukrayna müharibəsi XXI əsrin ən mühüm hərbi-siyasi qarşıdurmalarından biridir. Onun əhəmiyyəti yalnız Rusiya və Ukrayna arasında gedən ərazi mübarizəsi ilə məhdudlaşmır. Bu müharibə postsovet məkanında illər ərzində yığılan ziddiyyətləri üzə çıxarmış, eyni zamanda müasir müharibənin necə dəyişdiyini göstərən böyük bir təcrübəyə çevrilmişdir.

Kitabda Rusiya–Ukrayna qarşıdurması tarixi köklərindən başlayaraq coğrafiya, geosiyasət, iqtisadiyyat, din və kimlik məsələləri kontekstində geniş şəkildə təhlil olunur. Müasir döyüş meydanında dronlar, süni intellekt, elektron və informasiya müharibəsi, sənaye gücü və ictimai dözümlülük kimi amillərin rolu ayrıca araşdırılır.

Əsər Ukrayna müharibəsinə yalnız bu günkü qarşıdurma kimi deyil, keçmişin müharibə üsulları ilə gələcəyin hərbi texnologiyalarının qarşılaşdığı böyük bir dönüş nöqtəsi kimi yanaşır.

AZƏRBAYCAN
ARAŞDIRMA MƏRKƏZİ

@QAF_SIMURQ